

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૮-૮-૬ દર્શક

પુસ્તકનું નામ હિન્દુ

વિષય ૬૩૩૩:૨

ડેન્માર્કનો રાજકુમાર,

હેમ્લેટ.

(વસ્તુ-સંકળના અને પાત્રલેહના વિવેચન સહિત)

કર્ણુ-રસપ્રધાન નાટક પંચાંકી.

ભાષાંતર કર્તા અને પ્રકાશક,

નરભેશંકર પ્રાણીજીવન દવે, એમ. એ.

લૅલુક અને ફિલોસોફીના પ્રોફેસર, સામળદાસ કોલેજ,

ભાવનગર.

ભુજવન તરુછાયાં યેષાં નિષેવ્ય મહૌજસામ્

જલધિરશના મેદિન્યાસીદસાવ કુતોભયા ।

સ્મૃતિમપિ ન તે યાન્તિ શ્માપા વિના યદ્નુગ્રહમ્

પ્રકૃતિમહસે કુર્મસ્તસ્મૈ નમઃ કવિ કર્મણે ॥ ૧ ॥

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૩. સન ૧૯૧૭.

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः
नासौ मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य मूलं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

Logic is unstable and the scriptures differ one from the other : nor is there any sage whose words may be respected. The root of virtue is deep hidden. This one thing only we can do—to follow in the path by which the good have gone.

(ON THE SUBHASHITAVALI OF VALLABHDEVA

BY P. PETERSON, M. A.)

प्रकाशक—नरेशेशकर प्राशुल्यन दवे, अम. अ. लावनगर.

अमदावाद—सलापोस रोड.

धा “ डायमंड न्युमिडि ” प्रिन्टिंग प्रेसमां
परीज देवीदास छगनदावे छाप्युं.

THE MAHARAJAH OF BHAVNAGAR K.C.S.I.

નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ ગાહેલ-કુળ-ભાણ

રાઓળશ્રી ભાવસિંહજી બહાદુર,

કે. સી. એસ. આઈ.

સંસ્થાન ભાવનગરના તખ્તનશીન

મહારાજ સાહેબ.

રાજેન્દ્ર,

પ્રતાપી વીરોની પ્રચંડ બાહુએ ઉચકેલી તલવારવડે મેળવેલા વિજયો કરતાં પણ વિજયી, મેઘની ગર્જના અને વિજળીના ચમકારાને પોતાની કલ્પનામાં રમાડનારી, ઇશ્વરના મહીમાને બતાવનારી, અને જગત્તુ યથાસ્વરૂપ જ્ઞાન આપણાં હૃદયચક્ષુ સમીપ બહુ કરનારી, મનોહર પ્રતાપવાળી સુકવિની વાણી કોને મુગ્ધ કરતી નથી? આપ દેવી સરસ્વતીના ઉપાસક છો, રસિક લેખનું પોષણ કરવામાં ઉત્સુક છો, પ્રસંગોપાત ઇનામ આપી મારા કાર્યને ઉત્તેજિત કરો છો, તેથી જ જગતવંદ્ય મહાકવિ શેકસપીઅર વિરચિત આ પાંચમું પણ સર્વોત્તમ પુષ્પ દ્વરથી લાવી આપના કર્ણ-કરમાં મુકું છું, તે સ્વીકારશો.

લી. આપનો હમેશનો

તાબેદાર સેવક, .

નરભેશંકર પ્રાણશંકર દવે.

પ્રસ્તાવના.

ઓથેલો, હેમ્લેટ, મેકબેથ અને લીયર—આ ચાર નાટકો શેક્સપીઅરનાં નાટકોમાં વધારે ઉત્તમ ગણાય છે. તેમાંય હેમ્લેટનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. વસ્તુના સંવિધાનમાં, પાત્રોના ચિત્રણમાં અને રસમાં આ નાટકની ખરોખરી શેક્સપીઅરનું પણ અન્ય કોઈ નાટક કરી શકતું નથી. તેમાંય હેમ્લેટના પાત્રમાં કોઈ અપૂર્વ રસ જામે છે. તેથી લાંબે ગાળે પણ, આ નાટક ગુર્જર બંધુઓ સમક્ષ મૂકતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે, અને આશા છે કે ગુર્જર બંધુઓ પણ એવા જ આનંદથી આ નાટકનો સત્કાર કરશે.

અમારા રસજ્ઞ, સાહિત્ય-પ્રેમી અને ગુણુજ્ઞ નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ સર ભાવસિંહજી બહાદુર કે. સી. એસ. આર્થ. ને, શેક્સપીઅર માળાના અન્ય મણકાની માફક, આ નાટક પણ અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે, અને પોતાની મુમારક છપી આ નાટકમાં પણ મૂકવાની પરવાનગી આપી મને તે નામદારશ્રીએ અત્યંત ઉપકૃત કર્યો છે. ગ્રંથની શોભામાં તેથી ખેશક બહુ વધારો થાય છે.

ભાષાંતર કરવાની પદ્ધતિ મેં આ નાટકમાં ફેરવી નાખી છે. કલમને સેહેજ છૂટી મૂકી દીધી છે, અને જો કે હું મૂળને હજી વળગી રહ્યો છું, તથાપિ ૩૬ ભાષાના લોભની ખાતર મૂળના વિચારો ક્યાંક ક્યાંક સેહેજ જૂદી રીતે ઉતારેલા માલમ પડશે. આશા છે કે આ પદ્ધતિ રસિક વાચકોને રચિકર થશે.

શેક્સપીઅરનાં નાટકો સમજવામાં એક મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે નાટકો દૃશ્ય છે અને શ્રવ્ય નાટકો તરીકે વંચાય છે. આવી મુશ્કેલી આ નાટકમાં કેટલેક સ્થળે વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. તેથી ગુર્જર રંગભૂમિ ઉપર આ નાટક ભજવાય તો સમજવામાં બહુ સરળતા આવે. મારી તો ખાત્રી છે કે જ્યાં સુધી લખનાર અને ભજવનારનો એક જીવ ન થાય, ત્યાં સુધી નાટ્ય-કળાનો બહુ વિકાસ થવો શક્ય નથી. શેક્સપીઅર પોતે કવિ હોવા ઉપરાંત નાટક કંપનીનો માલેક હતો અને ખરખેજ જેવો ભજવનાર તેને મળ્યો હતો. (એવું કહેવાય છે કે આ નાટકમાં પ્રેતનું પાત્ર શેક્સપીઅર પોતે ભજવતો હતો.) તેથી અન્ય સંજોગોમાં શેક્સપીઅર પણ આવાં ઉત્તમ નાટકો લખી શકત કે કેમ તે પણ વિચારવા જેવી વાત છે.

અસ્તુ. સાહિત્યના વિકાસ વિના દેશની ઉન્નતિ નથી એ વાત નિઃસંશય છે.

પ્રસ્તુત નાટક સને ૧૬૦૨ માં કવિએ ઘણું કરીને લખ્યું હતું એમ એકંદર અભિપ્રાય વિવેચકોનો થાય છે. સને ૧૬૦૪ માં આ નાટક પ્રથમ છપાયું હતું. એમ પણ કહેવાય છે કે કવિએ પ્રથમ ઉતાવળથી આ નાટક લખ્યું હતું, પણ પછી તેને સુધારી વધારી હાલના સ્વરૂપમાં લખ્યું છે.

આ નાટકનું વસ્તુ પણ કવિએ સમયના પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી લીધું છે. ખારમા સૈકામાં સેક્ષો ગ્રામેટિક્સે ‘ ડેઇન લોકોનો ઇતિહાસ ’ લખ્યો હતો તેમાં હેમ્લેટની આ વાત છે. ત્યાંથી એ વાત બેલફોરેસ્ટ નામના ફ્રેંચ લેખકે પોતાના ‘ કારણિક ઇતિહાસ ’ નામના પુસ્તકમાં લીધી અને તેનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું. આ ઇતિહાસ ઉપરથી કવિએ પોતાના આ નાટકની રચના કરી છે.

આ ઇતિહાસમાં, ફ્રેંચ પોતાના ભાઇ હોરવેનડિલને મારી તેની વિધવા જીરથને પરણી ડેન્માર્કની રાજગાદીએ બેસે છે. હોરવેનડિલનો પુત્ર એમ્લેથ ફ્રેંચોની દુષ્ટ બુદ્ધિના કારસ્થાનથી બચવા ગાંડપણનો ઢોંગ કરે છે; અને તે ખરેખર ગાંડો છે કે કેમ તે વાત નક્કી કરવા એક રૂપવાન છોકરીની તેના સંબંધમાં યોજના કરવામાં આવે છે; અને તેની સાથે એ ઘેલછા બતાવે છે કે કેમ તેનું નિરિક્ષણ એ છોકરીએ કરવાનું છે. પણ એમ્લેથનો એક સાવકો ભાઇ અને મિત્ર આ યોજનાની તેને ખબર આપે છે, અને બાળપણથી જ સાથે ઉછરેલાં હોવાથી એ છોકરીનો પણ એમ્લેથ ઉપર પ્રેમ હતો. તેથી કરીને તે યોજના નિષ્ફળ જાય છે. હવે, એમ્લેથને જીવું બોલવાનો અંતઃકરણમાં અત્યંત તિરસ્કાર હતો. તેથી ઘેલછાના ઢાંકણ નીચે પોતાના વિચાર એ બહાર બોલવા લાગ્યો; પણ તેને ગાંડો ધારતા લોકો તે સમજતા નહિ. દરમ્યાન, એમ્લેથ અને તેની માની વચ્ચે થતી વાતચિત સંતાઇને સાંભળવા રાજનો એક મિત્ર સલાહ આપે છે તેને એમ્લેથ ‘ ઉદર, ઉદર ’ કહી મારી નાખે છે, અને તેના શરીરના ટૂકડા કરી ડુકરને નાખે છે. પછી એમ્લેથ એની માને ઠપકો આપે છે.

પછી ફ્રેંચો એમ્લેથને ઇંગ્લાંડ મોકલી ત્યાં તેને મારી નખાવવાની વેતરણ કરે છે, અને બે અનુચરોની સાથે એને ઇંગ્લાંડ મોકલી દે છે. પણ ઇંગ્લાંડ જઈને એમ્લેથ પાછો આવે છે, અને તેને માલમ પડે છે કે પોતાના જ મરણ નિમિત્તે રાજનાં માણસો જમણવાર કરે છે. હવે તે ઉ-

ધાડી તલવારે જ્યાં ત્યાં ફરે છે, અને પોતાના નખ ઉપર અજમાવતાં એક બે વખત તે તલવાર એને વાગે છે. તેથી ખીલા ભારી તે તલવારને મ્યાન સાથે તેઓ જડી લે છે. પછી પોતાના કાકાની તરફેણમાં જે જે અમીરો હતા તે બધાને ખૂબ દારૂ પાછ એમ્બેથ મેડેલને આમ લગાડે છે, અને રાજાનું ખુન કરવા તેના ઓરડામાં એ ધસી જાય છે. ત્યાં જઈ રાજાની તલવાર લઈ ત્યાં આ જકડેલી તલવાર મૂકી દે છે. રાજા તેને પોતાની તલવાર સમજી ખેંચવા જાય છે પણ તે ખેંચાતી નથી, અને એમ્બેથ રાજાનું માથું ઉડાવી દે છે, અને ગાદીએ બેસે છે. પછી પાછો તે ઇંગ્લાંડ જાય છે અને ત્યાં બે બાઈડીઓ પરણે છે. તેમાંથી એક તેને દગો દે છે, અને એમ્બેથના મામાની સાથે મળી જઈ એમ્બેથને ફસાવે છે. આખરે એક લડાઈમાં તેનું મૃત્યુ થાય છે.

ઇતિહાસની આ સાદી અને કળાની દૃષ્ટિએ અસંખ્ય લાગતી વાતમાંથી કવિએ કેવું રસિક અને ચમત્કારિક નાટક ઉપજાવ્યું છે તે રસિક વાંચનારને સમજાવવું પડે એમ નથી. પરંતુ તેમ કરવામાં કવિને કેટલોક ફેરફાર અને ઉમેરા કરવા પડ્યા છે. ઇતિહાસના એમ્બેથને એણે નાટકના ‘ હેમ્લેટ ’ પાત્રમાં ફેરવી નાખ્યો છે. હેમ્લેટની માફક એમ્બેથમાં અત્યંત વિચારશીલતા નથી. ઉપરાંત લેરતીજનું પાત્ર કવિએ નવું ઉમેર્યું છે, અને ઇતિહાસની ‘ છોકરી ’ને સુંદર એફેલિયાનું રૂપ આપ્યું છે; અને ઓસરિકનું પાત્ર, એફેલિયાનું ગાંડપણ, કબ્રસ્તાનમાં ગામડીઆની વાતચિત ઇત્યાદિ ઉમેરા કવિના પોતાના જ છે.

એન્ડીઝ કહે છે કે સને ૧૬૦૧ માં શેકસપીઅરનું હૃદય અનેક ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓથી ભરપૂર હતું. તે વર્ષની શરૂઆતમાં ઇસેક્ષ અને સાઉ-ધામ્પટન, જે કવિના આશ્રયદાતા હતા તે રાજદ્રોહના ગુનાના ગુનેગાર ઠર્યા હતા. તે જ અરસામાં તેના સોનેટ (પ્રેમ-છંદો)માં સૂચવેલી ‘ શામળા સ્ત્રી ’ના સંબંધમાં તેની અને પેમ્બ્રોકની વચ્ચે મન ઉંચાં થયાં હતાં. વળી, જે પિતાએ કવિના એક પુત્ર હેમ્લેટ (હેમ્નેટ)ની મરણ પથારી સાચવી હતી, અને જે પિતા ઉપર કવિનો અત્યંત પ્રેમ હતો તે કવિનો પિતા સપ્ટેમ્બરમાં ગુજરી ગયો; અને કવિના હૃદયમાં પિતૃ-ભક્તિનો ઉછાળો ઉભરી આવ્યો. અને તેથી કવિની કલ્પનામાં આ નાટકની આકૃતિ ઉપજવા લાગી.

વળી, કવિના હૃદયની આ ગંભીર લાગણીઓને સહજ ગમ્ય થાય અને તેથી તેમને નાટક રૂપે ઉદ્ભૂત કરે એવા બનાવ પણ સમયના ઇતિહાસમાં બન્યા હતા. ઇસેક્ષની પત્ની લેડી લેટિસ સાથે અમીર લીસ્ટરનો

આડો વ્યવહાર સૌ જાણતું હતું; અને ઇસેક્શને લીસ્ટરે ઝેર દઇને મારી નાખ્યાની વાત લોકોમાં ગુપ્તગુપ્ત ચાલતી હતી. ઇસેક્શના મૃત્યુ પછી લીસ્ટર લેડી લેટિસને પરણ્યો હતો; અને લીસ્ટરનું ચારિત્ર્ય ઘણે ભાગે ક્લોડિયસ રાજામાં જોવામાં આવે છે તેવું હતું.

વળી, સને ૧૫૬૭ માં સ્કોટલાંડની રાણી મેરીના ખીજા પતિ ડારનેલનું ખુન બોથવેલે કર્યું હતું; અને બોથવેલ તેનો આશક હતો. આ ખુનમાં રાણીનો હાથ હતો એમ તે વખતે લોકોમાં મનાતું હતું. આ રાણી રાજા જેમ્સની મા થતી હતી; અને રાણીના દુશ્મનોના સહવાસમાં જેમ્સ રાજા ઉછરેલો હોવાથી, પોતાના પિતાના ખુનનું વેર લેવાની વૃત્તિ રાજાના મનમાં ઉપજી હોય તો તે પણ સંભવિત છે. તેથી જો કે જેમ્સનું ચારિત્ર્ય સર્વાંશે હેમ્ફ્રેટને મળતું આવતું નથી, તથાપિ તેમાંથી કવિએ હેમ્ફ્રેટનો નમુનો ઘડી કાઢ્યો હોય તો તે પણ સંભવિત છે. જેમ્સની માફક હેમ્ફ્રેટ વેહેમી દાંભિક નથી. પણ બન્ને અનિશ્ચિત મનના, વિદ્વાન, વિદ્યા અને હુનરના શોખીન, અને ખાસ કરીને નાટકના પાઠ ભજવવાની કળામાં રસ લે એવા હતા. તાત્પર્ય કે કવિની ઉસ્કેરાએલી વૃત્તિ સમયના સંજોગોમાંથી પોષણ પામી હોય તો તેમાં ન બનવા જેવું કાંઈ નથી. ગમે તેમ હોય, પણ જગતને તો આ નાટક કવિએ આપેલો અમૂલ્ય વારસો છે, અને તેથી તે નાટકમાં જ હવે આપણે પ્રવેશ કરશું.

હેમ્ફ્રેટનો શરવીર અને પરાક્રમી પિતા ડેન્માર્કનો રાજા હતો. પરંતુ હવે તેનો કાકો ક્લોડિયો રાજા બન્યો છે અને પોતાની ભાભીને પાટરાણી બનાવી રાજવૈભવ અને શૃંગારસુખ માણે છે. લોકોમાં એવી વાત ચાલતી હતી કે હેમ્ફ્રેટનો પિતા એક વખત પોતાના ખાનગી બગીચામાં સૂતો હતો ત્યાં તેને સાપ કરડ્યો અને તેથી તે મરણ પામ્યો; એટલે ક્લોડિયો રાજા થયો. ખુદ્દિમાન્ હેમ્ફ્રેટને આ સર્વમાં કાંઈક અસ્વાભાવિકતા—ન સમજાય તેવું લાગે છે, પણ મનનો શોક મનમાં જ એને રાખવો પડે છે. ખરી હકીકત તો વિચિત્ર અને કમકમાટી ઉપજાવે એવી હતી. પણ રાજાની વાત કોણ કહે અને કેવી રીતે જણાય ? સામાન્ય માણસનો ગુનો તો રાજસત્તાની રૂએ પોલિસ પકડે; પણ એ જ પોલિસ રાજાનો ગુનો તો છાવરે ! તેથી જ્યાં રાજાએ જ ગુનો કર્યો હોય, ત્યાં તે કેમ છતો થાય ? હેમ્ફ્રેટના પિતાના ખુનની વાત બે ભાઈઓ જ—એ રાજા જ—જાણતા હતા; અને એ છતું ક્યારે થાય કે જેનું ખુન થયું હતું તે પોતે જ આવીને કહે ત્યારે; પણ તે તો મરી ગયો હતો. આમ ક્લોડિયોનું પાપ બહાર આવવાનો અવકાશ નહોતો. પણ

‘ ખુનને જો કે જીભ હોતી નથી, તથાપિ અત્યંત ચમત્કારિક સાધન વડે તે પોકારી ઉઠશે. ’ અને બને છે પણ તેમ જ. પોતાનું ખુન થયું છે એ વાત કહેવા હેમ્ફ્રેટના પિતાનું પ્રેત જ આવે છે. અહીંથી નાટક શરૂ થાય છે.

પ્રથમ પ્રવેશનું પ્રયોજન નાટકના પાત્રોની અને શ્રોતાઓની વૃત્તિઓને ઉશ્કેરવાનું છે. આ પ્રેત કિલ્લાના પેહેરેગીરોની છેક પાસેથી એ વખત પસાર થયું છે અને હેમ્ફ્રેટના દીક્ષોજનન મિત્ર હોરેશિયોને એ વાત તેમણે કરી છે. પણ વિદ્વાન હોરેશિયો એવા વેહેમથી મુક્ત હતો, અને તેથી એ વાત માનતો નથી; પણ તેમના આગ્રહથી આજ રાતે તેનું પારખું જોવા એ આવ્યો છે. શાંત, અધારી અને જ્યાં એક ઉંદર પણ ફરકતો નથી એવી નિરવ રાત્રીએ પ્રેતની વાતો કરતા તે બેઠા છે ત્યાં પ્રેત જ દેખા દે છે. ચક્તિ બની હોરેશિયો આશ્ચર્ય અને ધાસ્તીથી અવાચક થઈ જાય છે. પણ પોતાના સોબતીઓની ઉશ્કેરણીથી પ્રેતને બોલાવે છે, પણ તે સરી જાય છે. પાત્રોની અને શ્રોતાઓની ખળભળેલી વૃત્તિઓને રાજ્યમાં થતી લડાયક તૈયારીની વાતથી કાંઈક વિસામો મળે છે. પરંતુ આ તૈયારીમાં પણ એ પ્રેત જ છેવટ ક્ષણ-ભૂત કલ્પાય છે. ત્યાં કેમ જાણે કે સમયે સાદ દેતું હોય તેમ આ પ્રેત પાછું દેખાય છે. પરંતુ વિદ્વાન હોરેશિયોએ પોતાના આ વ્યક્તિગત અને એકાંતિક અવનવા અનુભવને હવે સામાન્ય વિચાર અને ઇતિહાસના અનુભવમાં ફેરવી નાખ્યો છે; અને સોબતીઓની હાજરીના ભાનથી નિડર બની, સ્વદે-શાભિમાનની લાગણીથી ઉશ્કેરાતાં, આડો ફરી પ્રેતને પ્રશ્ન પૂછવાની હિંમત તે કરે છે. પરંતુ કુકડો બોલતાં પ્રેત પાછું હવામાં ભળી જાય છે, અને ઉશ્કેરાએલાં પાત્રોને વિસ્મય પામી લાચાર સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે. આ વાત હેમ્ફ્રેટને કહેવાનો નિશ્ચય કરી સૌ જાય છે. નાટકના મુખ્ય પાત્ર હેમ્ફ્રેટના પ્રવેશનું સૂચન આમ સરળ રીતે થાય છે. કોલેરજ કહે છે કે જેને લાગ-ણીઓ ન હોય તેને આ પ્રવેશ સમજાવવો કઠિન છે. સૌંદર્ય અને રસિકતાનું ભાન શીખવ્યું આવતું નથી.

ઉશ્કેરાએલી અને થાકેલી કલ્પનાને ખીજા પ્રવેશથી કાંઈક વિસામો મળે છે. શરૂઆતમાં પ્રપંચ-કુશળ, ધૂર્ત રાજા પ્રથમ પોતાની આંગત હકી-કતની વાત કરે છે, અને પછી રાજ-કાજનો તોડ કરે છે. પછી પોક્ષ-નિયસના પુત્ર લેરતીઝને ક્રાન્સ જવાની રજા આપે છે. હેમ્ફ્રેટ પણ હાજર છે તેને તેની ગમગીનીનું કારણ પૂછે છે. પિતાના મૃત્યુનો શોક પુત્રે પાળવો એ ઠીક છે; પણ તે સતત પાળવામાં ઇશ્વરની સૃષ્ટિને અન્યાય થાય છે. રાજા રાણી કુંવરને વિટનબર્ગ ન જવા અને કેન્માર્ક રહેવા વિનવે છે અને

તેમને સંતોષવા પોતાથી અને તેટલું કરવા હેમ્લેટ વચન આપે છે. આ જવાબથી રાજા પ્રસન્ન થાય છે. રાજા રાણી જાય છે અને હેમ્લેટ એકલો રહે છે. ઉચ્ચાશયી હેમ્લેટને જગત ખૂંધું ગંદું અને ગંધાતું જ લાગે છે.

એવામાં પેલા પેહેરેગીરો અને હોરેશિયો ત્યાં આવે છે, અને પોતે જોએલી વાત હોરેશિયો હેમ્લેટને કહે છે. તે રાત્રીએ પેહેરા ઉપર પોતે હાજર રહેવાનું કહી હેમ્લેટ તેમને રજા આપે છે. હેમ્લેટને હવે લાગે છે કે ખૂંધું કાંઈ ઠીક લાગતું નથી; કાંઈક દગો થયો જણાય છે.

ત્રીજા પ્રવેશ વડે, થાકેલી કલ્પનાને પાછી 'હાથ' કહી ધડીક વિસામો લેવાની તક મળે છે. પણ સાથે સાથે નાટકના વસ્તુની ખીલવણી પણ થતી જાય છે. શેક્સપીઅરની વસ્તુસંકળનામાં નકામું કાંઈ નથી હોતું. ઓફેલિયા ઉપર હેમ્લેટનો પ્રેમ ચોંટ્યો છે, પણ તે ખરો નહિ માનવા લેરતીજ પોતાની ખૂંદન ઓફેલિયાને સમજાવે છે. ડેન્માર્કમાં પ્રજાનું જોર છે, હેમ્લેટ રાજાનો કુંવર અને યુવાન છે, અને યુવાનીના અવિશ્વસનીય મહીમાથી સ્ત્રીના સદાચારે સાવધ રહી છેતરાવું નહિ, એવો એનો ઉપદેશ છે. રસિક વાંચનારે ભાઈનું લાંબુ ભાષણ અને ખૂંદનનો ટૂંકો જવાબ લક્ષમાં લેવા જેવાં છે. ખરી નિર્દોષતાને ડાહ્યાપણ અને સાવચેતીની શી જરૂર છે ? ઓફેલિયાને લાગે છે કે સાચવવો પડે તે સદાચાર નહિ, અને તેનો સદાચાર સાચવવો પડે એવો નથી.

દરમ્યાન, ત્યાં પોલોનિયસ આવે છે અને પુત્રને શીખામણનાં બે વચન કહી ક્રાન્સ જવા રવાના કરી દે છે. પોલોનિયસ પણ હેમ્લેટના પ્રેમથી ડરવા ઓફેલિયાને કહે છે, અને તેની સાથે કાંઈ પણ જાતનો વ્યવહાર ન રાખવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી પોતાની સાથે એને લઈ જાય છે.

ચોથા પ્રવેશમાં હેમ્લેટને પ્રેતનો ભેટો થાય છે. એકની એક વસ્તુ ફરી ફરીને જોતાં તેનો મોહ જતો રહે છે. પરંતુ આ ત્રીજી વખત આપણે પ્રેતને જોઈએ છીએ છતાં આપણું કૌતુક ઓછું થતું નથી એ કવિની ખુશી છે. કવિની ખીજ ખુશી એ છે કે હેમ્લેટની ઉશ્કેરાએલી આંતર-વૃત્તિને અનુરૂપ બાહ્ય સૃષ્ટિ તે વર્ણવે છે. અધારી રાત્રિના ખાર વાગ્યાનો સમય છે, અને કડકડતી થંડી જાણે ચૂંટી ખણતી હોય તેમ લાગે છે. વળી ગંભીર અને મહાન કાર્યમાં પડવાની અણી ઉપર આવેલાં માણસો નાની, નજીવી કે હલકી બાબતોમાં પોતાનું મન પરોવી ઉશ્કેરાએલી લાગણીને વેગળા રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રયત્ન અહીં ખાસ છે. તેથી રાજાની મદ્યપાનની મિજલસમાંથી હેમ્લેટને જે વિચાર ઉદ્ભવે છે તે અહીં કહેવામાં કવિએ

જન-સ્વભાવનું પોતાનું ઉંડું જ્ઞાન જ દર્શાવ્યું છે. હોરેશિયોના પ્રશ્નના જવાબમાં હેમ્લેટ પ્રથમ રાજાનો તિરસ્કાર કરી દેશના રિવાજને વખોડે છે; અને પછી અધીરા મનને અસ્વસ્થ બનાવતી લાગણીઓને વેગળી રાખવાના પ્રયાસમાં, વિશેષ વાત ઉપરથી સામાન્ય નિયમની વાત કરે છે; અને કલ્પના પાછી ઉશ્કેરાઈ જતાં જડભરત દુનિયા લોકોને કેવો અન્યાય આપે છે તેનું ચિત્ર આજે છે; અને તેમ કરતાં જેને માટે પોતે અહીં આવ્યો છે તે વાત બૂલી જાય છે. ત્યાં પ્રેત દેખા દે છે. કવિની ખુબી એ છે કે હેમ્લેટની વૃત્તિને ઉશ્કેરાએલી રાખે છે, પણ તેની દિશા વાળી લે છે. તેથી પ્રેતનો ભેટો થતાં એ જ ઉશ્કેરણી તેની સાથે વાત કરાવવામાં તેને સહાયક થાય છે. પોતાના પિતાનું પ્રેત દેખા દે છે એવી અગાઉથી મળેલી ખબર, ત્રણ જણની હાજરી, અને પોતાનું ઉશ્કેરાએલું હૃદય-આ કારણોને લીધે હેમ્લેટનું હૃદય આ અવનવો બનાવ જોઈ ધારતીથી થરથરી જતું નથી, અને તેથી જ હેમ્લેટ એકદમ બોલી ઉઠે છે:—

“ દયાના દેવતાઓ અને ફિરસ્તાઓ અમારું રક્ષણ કરો ! ઇત્યાદિ. ”

વળી, ઉશ્કેરાએલા હૃદયની આવી સ્થિતિમાં માણસનું મન કવિતામય બની જાય છે અને અહીં હેમ્લેટની વાણીમાં કવિતાનો પ્રબળ વેગ જ વહેવા માંડે છે.

હવે હાથની ધસારતથી પ્રેત પોતાની સાથે આવવા હેમ્લેટને બોલાવે છે. હોરેશિયો વિગેરે જવાની ના પાડે છે; પણ ઉશ્કેરાએલો હેમ્લેટ તેમને તરછોડી જાય છે. ઉશ્કેરાએલી કલ્પનાથી હેમ્લેટ ગાંડો થતો જાય છે એમ હોરેશિયોને પણ લાગે છે. આનું પરિણામ શું આવશે તેની સમજણ એને પડતી નથી. માર્સેલસ કહે છે કે ડેન્માર્કના રાજ્યમાં કાંઈક પાપ પેઠેલું છે. હેમ્લેટની પછવાડે સૌ જાય છે. દરમ્યાન, હેમ્લેટને લઈ પ્રેત આઘે નીકળી ગયું છે. એકાંત જગાએ આવતાં પોતાના કારાગ્રહ અને શિક્ષાનું તીવ્ર ભાન એ આપે છે. અને પછી તેના ખુનની ખરી હકીકતનું કમકમાટી ઉપજાવે એવું ખ્યાન આપે છે; અને હેમ્લેટને તેનું વેર લેવાનું કહી અદૃશ્ય થાય છે. આ વેર લેવામાં તેની મા સાથે છળ કરવું નહિ એવી પ્રેતની ભલામણ હેમ્લેટને થાય છે. અત્યંત ઉશ્કેરાએલો હેમ્લેટ હવે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે બીજું બધું બૂલી જઈ માત્ર વેરની વાત તે મગજમાં રાખશે. કોલરિજ કહે છે કે આવી પ્રતિજ્ઞા માત્ર શેકસપીઅર જ લેવરાવી શકે.

એટલામાં હોરેશિયો વિગેરે ત્યાં આવે છે અને શું બન્યું તે વિષે પૂછતાં હેમ્લેટ તેમને ઉડાવે છે. અને છેવટે તેમને સમ ખવરાવે છે કે આજ રાત્રીએ જે બન્યું છે તે વિષે તેમણે એક અક્ષર પણ કદિ કોઈને ઉચ્ચારવો નહિ.

હવેથી ગમે તેવી રીતે હેમ્લેટ વરતતો જણાય, પણ તેની આ વાત કોઈ પણ પ્રદારે બહાર જવી ન જોઈએ તે બાબત પોતાની તલવારથી તેમને શપથ ખવરાવવા હેમ્લેટ આગ્રહ કરે છે, અને તેમના પગ નીચે જમીનમાં પ્રેત પણ તેમાં સંમતિ દર્શાવે છે; અને તે પ્રમાણે તેઓ સોગન લે છે. અહીં પ્રથમ અંક સમાપ્ત થાય છે. આ વાતને હવે બે મહીના ઉપર થઈ ગયા છે, અને હેમ્લેટના વિચિત્ર વર્તનથી સૌ તેને ગાંડો ગણવા લાગ્યા છે.

પોતાના પાપની જાણ હેમ્લેટને થઈ હોય એવો ચોજો પ્રપંચી રાજના મનમાં હવે પેસી ગયો છે; અને તેથી હેમ્લેટનું મન જાણુવા તેના બે સહાધ્યાયીઓને 'એલ્સિનોર બોલાવી તે કામ તેમને એ સોંપે છે. રાણી જાણે છે કે તેના પિતાના મૃત્યુથી અને તેના ત્વરિત પુનર્લગ્નથી હેમ્લેટ ગાંડો થઈ ગયો છે. પોલોનિયસ જાણે છે કે તેની પુત્રી ઉપર હેમ્લેટનો પ્રબળ પ્રેમ પ્રતિરૂદ્ધ થતાં પોતાની અકલનું અધિરાજ્ય એ ખોઈ બેઠો છે. આમ સૌ પોતપોતાના ખ્યાલમાં ફરે છે; અને ચતુર હેમ્લેટ સૌને સમજી જાય છે. આમ આ બીજા અંકથી નાટકમાં રસ જામવા માંડે છે.

ત્રીજી પાછા ફરેલા એલ્સિનોર બાબતે લાવે છે કે યુવાન ફોર્સિન-બ્રાસને શાંત કરવામાં આવ્યો છે; પણ તે પોલ લોકો ઉપર ચડાઈ લઈ જાય ત્યારે ડેન્માર્કમાંથી તેને પસાર થવા દેવો અને બને તેટલી તેને સગવડ આપવી. પરંતુ જો કે રાજ્ય સંબંધી રાજની ચિંતા ઓછી થઈ, પણ હેમ્લેટ સંબંધી ચિંતા હવે વધી પડી. હેમ્લેટના મનનો પાર પામી શકતો નથી. પોલોનિયસની રાજ્યદારી કુનેહ કામમાં આવતી નથી; રોઝનક્રાન્ઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્નના પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે; અને બિયારી ઓફેલિયાને હેમ્લેટના ગાંડપણથી હૃદયમાં એવો ધક્કો લાગે છે કે તે પોતે જ ગાંડી થઈ જાય છે. હેમ્લેટ પોતે પણ કમુલ કરે છે કે તેની બુદ્ધિમાં રોગ પેડો છે, પણ તેના કારણની તેને પોતાને પણ સમજણ પડતી નથી. હેમ્લેટનું ગાંડપણ ચિતરવામાં કવિએ એવી ખુબી વાપરી છે કે તેથી નાટકનાં પાત્રો તો છેતરાય છે, પણ સાથે શ્રોતાઓ પણ છેતરાય છે; અને તેથી તેના ગાંડપણની બાબત વિવેચકોમાં બહુ જણાઈ છે.

ડેટન કહે છે કે તે સંબંધી જૂદા જૂદા ચાર મત ટીકાકારોમાં જોવામાં આવે છે: (૧) હેમ્લેટ સાંગોપાંગ ડાહ્યો હતો, પણ ગાંડપણનો વેશ માત્ર ભજવે છે. (૨) પ્રેતને મળ્યા પછી હેમ્લેટ થોડો ધણો પણ ગાંડો જ થઈ

૧ એલ્સિનોરના કિલ્લાનું સુંદર વર્ણન ફરનીવાલે 'લિયોપોલ્ડ શેકસ્પીઅર' ની અવૃત્તિમાં ૬૬ મે પાને આપ્યું છે.

ગયો હતો; (૩) હેમ્લેટમાં ગાંડપણ ગુપ્તરૂપે મૂળથી જ હતું, તે અંતર-નાટક પછી બહાર દેખાઈ આવે છે; અને (૪) હેમ્લેટ ગાંડો પણ નહોતો, અને ગાંડાનો વેશ પણ એણે ભજવ્યો નથી. કેટલાક દાક્તરોએ હેમ્લેટનું પાત્ર ખારીકીથી તપાસ્યું છે અને તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હેમ્લેટ પ્રેતદર્શન પછી ગાંડો જ થઈ ગયો છે. વચ્ચે વચ્ચે બુદ્ધિ અને ભાનના ઝંખકારા દેખાય છે; પણ ગાંડપણમાં તેમ બનવું અશક્ય કે અસંભવિત નથી. તેની માની સાથે વાત કરતાં પોતે ગાંડો થયો નથી એમ હેમ્લેટ કહે છે અને તેનું પારખું કરી જોવા રાણીને એ વિનવે છે, પરંતુ તે વાત પણ ગાંડપણની વિરોધી નથી એમ અનુભવી દાક્તરો કહે છે. વળી ગાંડપણની શરૂઆતમાં પોતાની વાત ગુપ્ત રાખવાનો આગ્રહ પણ ગાંડાં માણસો કરે છે. વળી, બેચેની, અધુરી નિદ્રા, અને ખરાબ સ્વપ્નાં; અને તેમાંથી ક્રમે ક્રમે વધતાં ગાંડપણનાં અન્ય ચિહ્નો હેમ્લેટમાં જોવામાં આવે છે. ઓફેલિયાને તો ખાત્રી જ થઈ છે કે હેમ્લેટ ગાંડો થઈ ગયો છે, અને પોતાના પ્રેમના બળે ઓફેલિયા તેમાં ઘણું કરીને છેતરાય નહિ. આ બધી વાતો સ્વીકારીએ, તોપણ તેથી ઉલટા પૂરાવા પણ નાટકમાં ઘણા છે. પ્રથમ તો, વિચિત્ર સ્વભાવ ધારણ કરવાનું હેમ્લેટ પોતે જ કહે છે. વળી ખંધાઈમાં પોતે ગાંડો થયો છે એમ હેમ્લેટ પોતે જ કહે છે. વળી બધા એને ગાંડો માને છે, પણ રાજા એને ગાંડો માનતો નથી. વળી હેમ્લેટની બધી હકીકત હોરેશિયો જાણે છે, પણ તે એને ગાંડો ક્યાંય કહેતો નથી. ઉપરાંત, ગાંડપણમાં ગણાતી હેમ્લેટની સઘળી વર્તણૂક અન્ય રીતે પણ સમજવી શકાય છે. પોક્ષોનિયસને તે બનાવે છે, ઓફેલિયા પ્રત્યે તેની વર્તણૂક અસભ્ય અને કઠોર છે, રાજાને અને ખીજાઓને યદ્વાતદ્વા બોલી ફાવે તેમ જવાબ આપે છે, એ બધાનો ખુલાસો આખી શકાય છે. તેથી એમ જ ધારવું ઉચિત છે કે હેમ્લેટ ગાંડો નહોતો, પણ તેણે ગાંડપણ ધારણ કર્યું છે. કૃત્રિમ ગાંડપણને ખરા ગાંડપણ જેવું જ ચિતરી આપ્યું છે, એ જ કવિની કળાનો સર્વોત્તમ વિજય છે. જે વાત ઉપરથી કવિએ આ નાટક લખ્યું છે તેમાં પણ હેમ્લેટના ગાંડપણને કૃત્રિમ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે; અને આ દૃષ્ટિથી જ નાટકમાં રસ જામે છે એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આવો ઘણા ખરાનો મત છે.

દરમ્યાન, એક નાટક-કંપની એલસિનોર આવી છે, અને આ નાટક-વાળાઓની હાજરીમાં હેમ્લેટને એક પ્રકારનો આનંદ આવતો જણાય છે. આ નાટકવાળાઓની હાજરી વસ્તુની ખીલવણીમાં બે રીતે ઉપકારક થાય છે. પ્રથમતો તેના એક ખેલાડીના જુસ્સાદાર ભાષણથી હેમ્લેટ ઉશ્કેરાઈ

જય છે અને પોતાના વેરની બાબતમાં હજી સુધી એ કંઈ કહી શક્યો નથી તેથી પોતાની જાતને એ ધિક્કારવા લાગે છે. બીજું, રાજાનો ગુનો તેને સાબીત થાય છે. રાજાને પણ ખાત્રી થઈ છે કે પ્રેમ હેમ્લેટના ગાંડપણનું કારણ નથી, અને હેમ્લેટની હાજરી પોતાને જોખમકારક હોવાથી તેને ઇંગ્લાંડ મોકલી દેવાની યોજના તે કરે છે. અને નાટક જોયા પછી તો રાજાને ખાત્રી જ થઈ ગઈ છે કે પોતાના પાપની હેમ્લેટને ખતર પડી છે. તેથી રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્નને ત્વરાથી તેને ઇંગ્લાંડ લઈ જવાની આજ્ઞા તે કરે છે. દરમ્યાન, પોલોનિયસની સૂચના પ્રમાણે, તેની મા પાસે તેને ઠપકો અપાવી તેની કને તેની વિચિત્ર વર્તણૂક બાબત પ્રશ્ન પૂછાવી ખરું રહસ્ય જાણવાનો પ્રયોગ થાય છે. દરમ્યાન રાજા પ્રાર્થના કરવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ ખોટી પ્રાર્થનાથી હૃદયમાં શાંતિ આવતી નથી. રાજા પ્રાર્થના કરે છે, તેવામાં પછવાડે હેમ્લેટ આવી તેને ઠાર કરવાનો વિચાર કરે છે; પણ વળી વિચાર થાય છે કે આવે વખતે રાજા મરે તો સ્વર્ગમાં જાય; અને તેમાં વેર શું લેવાણું ? માટે કોઈ બીજી વખતે વાત.

ત્યાંથી હેમ્લેટ તેની માને મળવા જાય છે. આ પ્રવેશ શેક્સપીયરની કળાનો ઉત્તમ નમુનો છે. પ્રથમ તો સંતાએલો પોલોનિયસ રાણીનું ખુન થાય છે એમ સમજી ગડબડ મચાવે છે તેને હેમ્લેટ ‘ઉંદર’ કહી મારી નાખે છે. રાણી આભી બની જાય છે. હેમ્લેટ હવે તેની આગળ તેના કૃત્યનું ખરું સ્વરૂપ તીવ્ર શબ્દોમાં ખડું કરે છે; અને માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જન-સ્વભાવની રચનાનું પૃથક્કરણ કરી તેના પિતા અને તેના કાકાનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. રાણી ઉપર ધારેલી અસર થાય છે. તેવામાં ફરીને પ્રેત દેખાય છે; અને ક્લેશ પામતી રાણી ઉપર દયા લાવવાનું કહી, વેરની બાબત તાજી કરી તે અદસ્ય થઈ જાય છે. પ્રેતની સાથે તેને વાત કરતો જોઈ મા દીકરાને ગાડો ગણે છે. પણ હેમ્લેટ રાણીનો તે ભ્રમ ભાંગી નાંખે છે, અને મા દીકરો એક થાય છે. હેમ્લેટનું રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા રાણી વચન આપે છે; અને પોતાને ઇંગ્લાંડ જવાનું છે કહી હેમ્લેટ, પોલોનિયસના શબને ધસડતો ત્યાંથી જતો રહે છે. અહીં ત્રીજો અંક ખતમ થાય છે.

બીજા અંકમાં, ગાંડા હેમ્લેટનું ઓફેલિયાએ કરેલું વર્ણન, પોલોનિયસની મતિને મુંઝવી નાખતા હેમ્લેટના ગૂઢ પ્રત્યુત્તર, ‘કેવો કરામતનો કટકો મનુષ્ય છે’ એ હેમ્લેટનું બાણ, ઇત્યાદિ રસિક વાંચનારે અવલોકવા જેવાં છે. ઉપરાંત જે એક બાણની હેમ્લેટ વાત કરે છે તેના સંબંધમાં ડેન કહે છે કે તે કોઈ જીના નાટકમાંથી કવિએ લીધું નથી, પરંતુ આ પ્રસંગને માટે

કવિએ પોતે જ ખાસ લખેલું છે; અને તેમાં કવિનો ધરાદો જૂના કરણ-
રસ-પ્રધાન નાટક લખનારાઓની દાંભિક શૈલીનું ઉપહાસ કરવાનો છે. તેથી
હેમ્લેટ તેની જે પ્રશંસા કરે છે તેમાં વક્રોક્તિ છે. હેમ્લેટની આંખમાં આંસુ
આવી જાય છે તેમાં એમ બતાવવાનું પ્રયોજન છે કે આવી બાબતમાં ઉશ્કે-
રાઇ જતો હેમ્લેટ ખરી બાબતમાં ઉશ્કેરાઈ કાર્ય કરી શકતો નથી. ભાષાંતર
કરવામાં મેં પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખી છે. ત્રીજા અંકમાં, ‘ રહેવું કે
ન રહેવું ’ વાળું હેમ્લેટનું પ્રખ્યાત ભાષણ, નાટકમાં પાઠ ભજવવા બાબત
હેમ્લેટના વિચાર, હેમ્લેટે કહેલી હોરેશિયોના ચારિત્ર્યની ઉત્તમતા, વાંસળીની
વાતમાંથી ગીલ્ડનસ્ટર્નને હેમ્લેટે કહેલું સ્પષ્ટ કથન, એ ભાષ્યોના ભેદનું
હેમ્લેટે આજેખેલું ચિત્ર, ઇત્યાદિ ખુબીઓ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

ચોથા અંકથી રાજાના ગ્રહ વાંકા થવા માંડે છે. ઘેલછાના તુરંગમાં
હેમ્લેટે પોક્ષોનિયસને મારી નાખ્યો છે એવા ખબર રાણી આવી રાજાને
આપે છે. એ શબ્દ ક્યાં સંતાડયું છે એ મહા મેહેનતે હેમ્લેટ પાસેથી જાણી
રાજા તે શબ્દની દૃઢનક્રિયા કરાવે છે. ડેન્માર્કમાં હેમ્લેટની હાજરી હવે
રાજાને બહુ જોખમકારક લાગે છે, અને તેથી તેને તે જ દિવસે ઇંગ્લાંડ
મોકલી દેવાની ગોઠવણ એ કરે છે. ત્યાં ઇંગ્લાંડના રાજાએ હેમ્લેટને તુરત જ
મારી નાખવાનો છે એવો રાજાનો સંકેત છે.

દરમ્યાન, ફોરટિનબ્રાસ પોલ લોકો ઉપર ચડાઈ લઈ જતાં ડેન્માર્કમાં
આવ્યો છે; તેના એક કમાનને હેમ્લેટ મળે છે. આ સમાગમનું પ્રયોજન
પણ હેમ્લેટને ઉશ્કેરી પોતાના કાર્યમાં એકદમ પ્રવૃત્ત કરાવવાનું છે; અને તે
ત્વરાથી કરી નાખવાનો નિશ્ચય કરી ઇંગ્લાંડ જવા હેમ્લેટ વહાણે ચડી જાય છે.

આ વાતને લગભગ અઠવાડીયું થઇ ગયું છે, અને દરમ્યાન ઓફેલિયા
ગાંડી થઈ ગઇ છે. પોતાના પિતાના મૃત્યુથી અને હેમ્લેટના પ્રેમમાં નિરાશ
થવાથી, જે સુંદર મતિ વિના આપણે ચિત્રો કે પશુ જેવા માત્ર બની જઇએ
છીએ તે સુંદર મતિ એની જતી રહી છે, અને પોતાના હૃદયની દશા સૂચ-
વતા જૂના ગીતોના ટૂંકડા એ ગાતી ફરે છે. રાણીને મળવાનો આગ્રહ કરી
તે મળે છે; અને રાજા પણ ત્યાં આવે છે. ગીત ગાતી ગાતી ઓફેલિયા ત્યાંથી
જતી રહે છે.

દરમ્યાન, લેરતીજ ગુપ્ત રીતે ફ્રાન્સથી આવ્યો છે અને લોકોને ઉશ્કેરી
રાજા સામે બળવો એણે જગાવ્યો છે. પરંતુ કળાબાજ રાજા તેને મનાવી
લે છે. તેવામાં ઓફેલિયા પાછી ત્યાં આવે છે અને તેની ઘેલછા જોઇ લેર-
તીજ ઉશ્કેરાઇ જાય છે; અને વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. રાજા તેમાં સંમત
થઇ સહાય કરવાનું કહે છે.

આણી તરફ હેમ્લેટના વાહાણ ઉપર દરિયામાં ચાંચીઆઓ હુમલો કરે છે અને ઝપાઝપીમાં હેમ્લેટ એકલો ચાંચીઆના વાહાણમાં ફૂટી પડે છે અને તેથી તેનો કેદી થઈ પાછો એલસિનોર આવે છે, અને એક પત્રથી એકાંત જગાએ હોરેશિયોને પોતાને મળવાનું એ જણાવે છે, અને બીજા પત્રથી પોતે પાછા આવ્યાની રાજને ખબર આપે છે. આ બીજો પત્ર રાજ અને લેરતીઝ મસલત કરતા બેઠા હતા ત્યાં આવે છે. રાજ વિરમય પામે છે. છેવટે બન્નેની વચ્ચે એમ ગોઠવણ થાય છે કે, તલવારની પટાબાજીમાં લેરતીઝ કુશળ હોવાથી હેમ્લેટની સાથે એણે કુસ્તીમાં ઉતરવું અને હેમ્લેટ તેની હા પાડે એવી ગોઠવણ રાજ કરશે. આવી રમતમાં બુઢી તલવારથી કુસ્તી ખેલવાની હોય છે કે જેથી કરીને કાંઈ ગંભીર ઇજા કોઈને થાય નહિ. પણ હથીઆરની હેરફેરમાં લેરતીઝે અણીદાર તલવાર લઈ લેવી, અને રમતમાં અને રમતમાં હેમ્લેટને એણે હાર કરવો. લેરતીઝ બોલી ઉઠે છે કે એ તલવારની અણીને પણ તે ઝેર ચોપડશે; એટલે થોડી ઘણી ઇજા થાય તોપણ હેમ્લેટને બચવાનો આરો રહે નહિ. રાજ કહે છે કે તેમાંથી પણ બચે તો એક ઝેરનું પ્યાલું તે તૈયાર રાખશે, અને રમતાં રમતાં તરસ્યો થઈ હેમ્લેટ પાણી માગે ત્યારે એ પ્યાલું એને તે પાઈ દેશે. આમ હેમ્લેટનું મૃત્યુ રચાય છે ત્યાં ઓફેલિયા ઢૂળી મરવાના ખબર આવે છે, અને તેથી ઉશ્કેરાએલા લેરતીઝના વેરનો વિચાર દઢ થાય છે. આ ચોથા અંકમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે વસ્તુની ખીલવણીમાં કવિ અકસ્માતને પણ ઉપકારક બનાવે છે; કારણ કે ચાંચીઆનો હુમલો દૈવયોગ જ છે.

પાંચમા અંકની શરૂઆતમાં, ઓફેલિયાની કબર ખોદવા બે ગામડીઆઓ કબ્રસ્તાનમાં આવ્યા છે. તેવામાં હેમ્લેટ અને હોરેશિયો ત્યાં ફરતા ફરતા આવે છે અને એક ગામડીઆની સાથે વાત કરતાં કરતાં, દુનિયાની ક્ષણ-ભંગુરતા અને વૈરાગ્યની વાતોમાં ઉતરી પડે છે. તેવામાં રાજ, રાણી, લેરતીઝ ઇત્યાદિ ઓફેલિયાના શબને દાટવાની ક્રિયા કરવા આવે છે. હેમ્લેટને ઓફેલિયાના મૃત્યુની ખબર નથી અને ચિકિત્સા જોવા એ અને હોરેશિયો સંતાઈ જાય છે. ઓફેલિયાને વધારે શબસંસ્કાર કરવાની ધર્મગુરૂ ના કહે છે; લેરતીઝ ઉશ્કેરાઈ બહેનને ભેટવા કબરમાં ફૂટી પડે છે અને પોતાને પણ તેની સાથે દાટી દેવા એ કહે છે. આ જોઈ હેમ્લેટ પણ ઉશ્કેરાઈ જાય છે, અને સંતાઈ રહ્યા હતા ત્યાંથી બહાર નીકળી એ પણ કબરમાં ફૂટી પડે છે; અને કબરમાં બંને લડવા લાગે છે, પણ અત્યુદારો તેમને છૂટા પાડી બહાર કાઢે છે, અને લેરતીઝની વર્તણૂકથી ચકિત થઈને હેમ્લેટ ત્યાંથી જતો રહે છે.

બીજા પ્રવેશમાં હેમ્લેટ હોરેશિયોને બધી વાત કહે છે; અને રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્નને ઇંગ્લાંડમાં પોતાને બદલે મરવા મોકલ્યા છે એ વાત સમજાવે છે. આવા પ્રપંચી અને દુષ્ટ રાજાને જેમ અને તેમ વેળાસર મારી નાખવામાં પાપ નથી એમ હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

તેટલામાં, એક અમીર આવીને રાજાની હોડની વાત કરે છે અને રાજાના સંકેત પ્રમાણે તેની અને લેરતીઝની વચ્ચે પટ્ટાબાજી ખેલવાની ત્યાં જ જોડાવણુ થાય છે. સૌ ત્યાં આવે છે, અને હેમ્લેટ પ્રથમ લેરતીઝની મારી માગે છે. પછી બન્ને જણા ખેલવા તૈયાર થઈ ખેલવા લાગે છે. લેરતીઝની તલવાર ખુદ્દી નહોતી અને તેની આણીને ઝેર ચોપડ્યું હતું. તેથી હેમ્લેટ બે પ્રહાર કરે છે તથાપિ, લેરતીઝનું દિલ હવે કાંઈક તેને ડાખવા લાગ્યું છે તેથી હેમ્લેટને પ્રહાર કરતાં તે અચકાય છે. પણ ત્રીજા પ્રહાર પેહેલાં એ હેમ્લેટને ઘાયલ કરે છે. તેના હાથમાંથી તે તલવાર ખુંચવી લઈ હેમ્લેટ સામે એને પણ ઘાયલ કરે છે. રાજા તેમને હવે છૂટા પાડવાનું કહે છે અને તેમને છૂટા પાડવામાં આવે છે.

દરમિયાન, સંકેત મુજબ રાજાએ તૈયાર કરેલો ઝેરનો પ્યાલો રાણી પીએ છે, અને મરતાં મરતાં પોતાને ઝેર દીધાનું તે કહે છે. લેરતીઝ પણ હવે બધું કમુલ કરી સર્વ પ્રપંચ ઉઘાડો પાડે છે; અને પોતાને હવે અરધો કલાક પણ જીવવાનું નથી એમ ખબર મળતાં, એ જ તલવારથી હેમ્લેટ ત્યાંને ત્યાં જ રાજાનો પ્રાણ લે છે. હોરેશિયો પ્યાલામાં બાકી રહેલું ઝેર પીને મરવા જાય છે, પણ હેમ્લેટ તેને બચાવે છે. અને ફોરટિનબ્રાસ રાજા તરીકે પસંદ થાય તો તેમાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી પોતાના પ્રાણ હેમ્લેટ છોડે છે. ફોરટિનબ્રાસ પણ એ વખતે આવી ચડે છે અને ડેન્માર્કની રાજગાદીએ બેસે છે. આહીં નાટક પૂરું થાય છે.

નાટક વાંચ્યા પછી કોઈ ગંભીર, અગમ્ય પણ હૃદયને મંથન કરી નાખતી ગમગીન અસર આપણા હૃદય ઉપર ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી. પરંતુ તેમાંથી મનુષ્યના જીવનનું રહસ્ય અને કવિની કળા ધીમે ધીમે આપણને દાદગોચર થાય છે.

આખા નાટકમાં પિતૃ-ભક્તિનો ઉજળો પૂર જોસમાં વહે છે. હેમ્લેટના પિતાએ ફોરટિનબ્રાસના પિતાને મારી નાખ્યો છે, પણ તે ધર્મ-યુદ્ધમાં; હેમ્લેટના પિતાને રાજાએ મારી નાખ્યો છે, પણ તેનું અધમ રીતે ખૂન કરીને; લેરતીઝના પિતાને હેમ્લેટ મારી નાખે છે, પણ ભૂલમાં. સૌના મનમાં વેરની વાત વસે છે, પણ નોરવેમાં કાકાભત્રિજ વચ્ચે આમન્યાયુક્ત પ્રેમ

છે; ડેન્માર્કમાં કાકાભત્રિજ વચ્ચે આણુગમો છે, અને સંજોગના બળે તે વેરનું રૂપ લે છે. આમ 'પોતાના પિતાના ખુનને માટે વેર' એ આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય થાય છે અને તેમાં સર્વ પ્રસંગો કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે રસિક વાંચનારને એની મેળે સમજાય તેવું છે.

શેક્સપીયરનો ઉપદેશ એ છે કે સંસારમાં પોતાને નિર્મિત કાર્યો દરેક માણસે કર્યા જવાનાં છે, પણ તે વિચારીને ઉત્સાહપૂર્વક. પરંતુ વિચાર અને ઉત્સાહ બંનેમાં મધ્યમતા જોઈએ. એરિસ્ટોટલની ભાષામાં બોલીએ તો દરેક કાર્યમાં સોનેરી મધ્યમતામાં જ માનુષી નીતિની સર્વોત્તમતા છે. જ્યાં આ મધ્યમતા સચવાતી નથી, ત્યાં એકદેશી વિચાર કે વિકારની પ્રબળતા થતાં સ્વભાવમાં કશ્ચાનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેનાં દૃશ્ય પરિણામો કશ્ચાજનક થાય છે. જ્યાં માણસો પોતાના એકમાર્ગી વિકાર કે વિચારને વશ બની પોતાની ધુનમાં જ કર્યા કરે છે, ત્યાં તે માણસોને જગત તો તણ જ દે છે, પણ પ્રભુ પણ તેમને તણ દે છે. અર્થાત્ જે માણસ પોતાના વિકારને કબજામાં રાખી શકતો નથી, તે માણસ દુનિયામાં દુઃખ ખમવાને જ સર્જિત થયો છે એ નિઃસંશય. ઘણે પ્રકારે દુનિયામાં દુઃખ ઉપજે છે તે માંહેલો આ પણ એક પ્રકાર છે; અને તેથી જ માણસને સહન કરવું પડે છે.

પાત્ર-ભેદ.

એક વિચારની નાડ આ નાટકમાં ઓતપ્રોત થઇ ધપકે છે એક યા કહેવું કઠિન છે. વિવેચકોએ અનેક પ્રયાસ કર્યા છે; પરંતુ મનુષ્ય-જીવનમાં ઉંડાં ઉતરી વિચાર કરતાં જે વાત અગમ્ય રહે છે તે જ વાત આ નાટકનો વિષય હોવાથી આ નાટકમાં પણ અતે અસ્પષ્ટતા રહે છે. છતાં આપણી વિચાર-શક્તિને તે પગલે પગલે પ્રદીપ્ત કરે છે અને અગમ્યને ઓળખવાના પ્રયાસમાં આ નાટક રમ્ય અને રસભરિત બને છે. હેમ્સેટનું ચારિત્ર્ય, તેના વિચિત્ર વર્તનનો ઉદ્દેશ, આ રસિક અને ગહન નાટકના અંતરમાં વહેતો કવિનો ઉદ્દેશ, ઇત્યાદિ અનેક બાબતો ઉપર વિવેચકોએ ધણું લખ્યું છે; છતાં આ નાટકમાં અતે ગહનતા અને અસ્પષ્ટતા રહે છે, અને બુદ્ધિ અને વિચાર અતે થાકી જઇ વિરમી જાય છે, અને તેથી બોલ્યા વિના બેસી રહેવાનું આપણને મન થઇ જાય છે. મનુષ્ય-જીવનનું અંતિમ રહસ્ય જાણવાનો પ્રયાસ અતે એ જ પરિણામને પામે છે. મનુષ્યનું જીવન વિચારશીલ અને સૃષ્ટિનિયંતાના અનિવાર્ય કાયદાને અનુલક્ષીને થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ જીંદગીના દરેક પ્રસંગે તેમ બની શકતું નથી, એટલું જ નહિ પણ કોઇ પ્રસંગે તો તે વિઘ્નરૂપ અને અનિષ્ટકારક પણ થાય છે એ વાત મને તો આ હેમ્સેટના પાત્રથી ઉપદિષ્ટ થએલી લાગે છે.

વોલ્ટેર કહે છે કે આ નાટક ખીચડારૂપ છે અને હેમ્સેટનું પાત્ર ઢંગધડા વિનાનું છે. પરંતુ કવિની ચમત્કૃતિ કવિને જ સમજાય છે. તેથી જેથે કહે છે કે આ નાટક આખું સુવ્યવસ્થિત છે અને હેમ્સેટના પાત્રનો વિકાસ કરવામાં સઘળું ઉપકારક થાય છે. હેમ્સેટ કહે છે; ‘સમયનું હાડકું સાંધામાંથી ખડી ગયું છે; અરે શાપિત દ્રેષ કે તે સમું કરવા અર્થે મારો જ જન્મ થયો.’ આમ જે મહાનુ કાર્યનો બોળે હેમ્સેટ જેવા જીવથી ઉપડી શકે એમ નથી તેની ધરજ તેવા જીવ માથે નાખતાં શું થાય તે દર્શાવવાનું કવિનું તાત્પર્ય છે. કાચના કિંમતી કુંડામાં કુલ્લજાડ જ રોપવાં યોગ્ય છે. પણ અહીં તો તેમાં કઠિન ઓકનું વૃક્ષ વવાય છે, અને પછી તેનાં મૂળીઆં ઉગી ફેલાતાં કુંડું ફૂટી જાય છે. જેથેની નજરમાં હેમ્સેટ કોમળ અને કુલીન રાજ થવાને સર્જિત, સજ્જનતાને સ્વતંત્ર અવકાશ આપવાના ઇરાદાએ જ રાજ થવાની સ્પૃહાવાળો, રૂપમાં મનોહર, સ્વભાવે નિર્મળ અને નીતિમાન, મૂળે ઉદાસી અને વૈરાગ્ય વૃત્તિવાળો નહિ પણ સંજોગોના બળે

જ તેવો અનેલો, પુરૂષ છે; દૂંકામાં, સુંદર, પવિત્ર અને કુલીન, અત્યંત નીતિ-ભાવના વાળો, પણ શૂરવીરને યોગ્ય હિંમતના બળ વિનાનો, અને જે બોલો પોતે સહન કરી શકતો નથી તેમ એક કોરે ફેંકી દઈ શકતો પણ નથી એવા બોલ તો કચરાઈ મરતો, તેને એ લાગે છે. સ્પષ્ટ છે કે આ ચિત્ર હેમ્લેટના પરમ ભક્તનું છે. પરંતુ શ્લેજલ કહે છે કે હેમ્લેટમાં ધણુ ઉત્તમ ગુણો છે એ વાત ખરી, પણ સાથે સાથે તેનામાં ઇચ્છા-શક્તિની નિર્બળતા છે, લુચ્યાઇ અને ઢોંગ પ્રત્યે તેના સ્વભાવનું મૂળ વલણ છે, ભી-રતાનું રૂપ પકડતી તેના સ્વભાવમાં નિશ્ચય કરવાની ખામી છે, પોતાની ચો-જનાથી નહિ પણ અકસ્માતે આણેલા પોતાના દુશ્મનના વિનાશમાં દુષ્ટ આનંદ માનનારો છે, અને દૃઢ આસ્થાથી રહિત કાંઈકે સંશયવાદી છે. આ ચિત્રમાં અસત્યનો અંશ છે તે આગળ વાંચતાં સ્પષ્ટ થશે.

વળી કોઈ કહે છે કે હેમ્લેટનું પાત્ર બુદ્ધિ-પ્રધાન છે, પણ તેમાં તર્કની સાતિશયતા છે. કોઈ કહે છે કે હેમ્લેટની કલ્પના બ્રહ્મ અને રોગીષ છે. કોઈ કહે છે કે તેની ઇચ્છા-શક્તિ જ નબળી છે. કોઈ કહે છે કે તેના સ્વભાવમાં જ સુસ્તપણું છે; અને તેથી કાર્ય કરવાનો કંટાળો તેની પ્રકૃતિમાં જ છે. આમ અહીં મત-ભિન્નત્વ બહુ છે. ખરી વાત કદાચ એ છે કે હેમ્લેટની પ્રકૃતિ જાતે કુલીન અને ઉચ્ચાશયી છે અને માનુષી સ્વભાવના ભિન્ન ભિન્ન અંશો તેમાં મિશ્રિત છે. પાશ્ચાત્ય વિચારમાં જીવનનું દષ્ટિ-બિંદુ વિલક્ષણ હોવાથી જીવનનું રહસ્ય તે દષ્ટિથી અંકિત થાય છે; પણ મને લાગે છે કે આપણી આર્ય-દષ્ટિથી હેમ્લેટનું પાત્ર સમજવું કઠિન નથી. ચિત્તની સામ્યાવસ્થા હસ્તગત કરી આત્માની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા હેમ્લેટ મથે છે, પણ પ્રકૃતિ અને સંજોગની કઠિનતાને લીધે તેના જીવનમાં કચણાનું તત્ત્વ પેસે છે, અને પો-તાની જીંદગીના ભોગે આત્માની શાંતિ એ પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે હેમ્લેટની પ્રકૃતિમાં કેવા કેવા અંશોનો સંયોગ થયો છે તે આ-પણે જોઈએ. પ્રથમ તો કવિએ તેની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની રાખી છે; અને એ ઉંમરે મનુષ્યની પ્રકૃતિ જો કે લગભગ બધાઈ ગઈ હોય છે, પણ તે ઉંમરે મનુષ્યની બુદ્ધિ તત્ત્વચિંતનના પ્રદેશમાં પેસવાને યોગ્ય થઈ ગણાય છે, અને તેથી નવીન સત્યને બુદ્ધિદ્વારા હૃદયમાં ઉતારવાનો અવકાશ હજી એને રહે છે. હવે ઓફેલિયા તો પોતાના પ્રેમીને સર્વાંશે સુંદર માને જ, પણ તેનો કદો વેરી અને જન-સ્વભાવ સમજવામાં કુશળ રાજા પણ સ્વીકારે છે કે હેમ્લેટ સ્વભાવે ઉદાર અને નિષ્પ્રપંચ હોવાથી અન્યને પ્રપંચી ધારતો નથી. ઉપરાંત હોરેશિયોનો એ માન્ય મિત્ર છે, અને હોરેશિયોના જીવનને

એ પોતે પણ આદર્શરૂપ લેખે છે. કપટી લેરતીજ પણ તેના ઉચ્ચ હૃદયથી આકર્ષાઈ રમતમાં તેને ઝેરી તલવારથી મારતાં અચકાય છે. ફોરટિનબ્રાસ કહે છે કે વખત આવ્યો હોત તો પોતે ખરા આદર્શાહી વંશનો છે એમ એ સિદ્ધ કરી આપત. વળી રાજને તેનો ડર છે; એ જીવે છે ત્યાં સુધી તેના ખરા આનંદનો આરંભ થતો નથી; તેથી તેની બુદ્ધિ અને શક્તિ વિષે પણ તેને ખાત્રી છે. અર્થાત્ નાટકની શરૂઆત પહેલાં તેના પિતાની હયાતીમાં હેમ્લેટની પ્રકૃતિ ઉદાર, સરળ, પ્રેમીલી, બુદ્ધિમાં તેજસ્વી અને ઉચ્ચ આશયવાળી હતી એમ આપણને જણાય છે.

આ પ્રકૃતિની ખીલવણીમાં કેવાં તત્ત્વો અને કેવી કેળવણી સહાયભૂત થયાં હશે તેનો ખ્યાલ કરવો પણ સુલભ છે. જે હેમ્લેટને બેહદ અક્ષલવાળા અને ગજબ કલ્પનાવાળા ચોરિકે હજારો વખત પોતાની પીઠ ઉપર બેસારી ફેરવ્યો છે અને જેના હોઠ હેમ્લેટે ચૂમ્યા છે—કોણ જાણે કેટલી વખત, તે હેમ્લેટનું બાળપણ નિર્દોષ રમત ગમતમાં અને રમુજમાં વ્યતીત થયું હોયું જોઈએ; અને ચોરિકના સતત સમાગમથી તેની અક્ષલ ચંચળ અને કલ્પના સચેત થયાં હોવાં જોઈએ. અને વર્ટનબર્ગની કેળવણીથી બુદ્ધિમાં સંસ્કાર પડતા ગયા તેમ તેમ આ અક્ષલ પણ સંસ્કારી થતી ગઈ, અને કલ્પના રસિક અને ઉચ્ચગ્રાહી બનતી ગઈ. નાટ્ય-કળામાં તેને જે રસ આવતો હતો તે આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે. હેમ્લેટની કળાભિજ્ઞતામાં જે રસ-વૃત્તિ સમાવેલી છે તેમાં જ તેની પાત્રતાનું મધ્ય-બિંદુ અલરિસિ ધારે છે. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તો હેમ્લેટની મિશ્ર પ્રકૃતિમાંથી કોઈ એક અંશને છૂટો પાડવામાં સાહસ જ થાય છે. આમ નાટકની શરૂઆતમાં હેમ્લેટની પ્રકૃતિ બુદ્ધિમાં તેજસ્વી, અક્ષલમાં હુશિયાર, હૃદયમાં ઉચ્ચગ્રાહી અને કલ્પનામાં તીવ્ર છે.

પરંતુ એ જ કેળવણી અને સંજોગોમાંથી તેની પ્રકૃતિમાં બીજા અંશે પણ ગુપ્તપણે પેસી જાય છે, અને સંજોગોના બળે આગળ જતાં તે વિકાસ પામે છે. શૂરવીર અને પ્રેમાળ પિતાની છત્રચાયામાં તેનું મન અને બુદ્ધિ સુધારવાની દરેક સગવડ તેને મળી છે, પણ જીવનની ચંચળ-પ્રવૃત્તિથી તેને કેવળ અલગ રાખવામાં આવ્યો છે. પિતાની હયાતીમાં જો આવી ચંચળતામાં પડવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો પરાક્રમી પિતાની માયાભરી સંભાળની પાંખમાં રહી પોતાનું કાર્ય યથાર્થિત રીતે બજાવતાં તે શીખત. પણ તે પાઠ હવે તેને પોતાને જ હાથે ભણવાનો રહ્યો છે; અને તે પણ ઘણા કઠોર સંજોગમાં. તેથી કાર્યમાં પડતાં જ નીતિમાં આગ્રહવાળાને તેની તેજસ્વી બુદ્ધિ અનેક તર્કવિતર્ક કરાવે છે અને તેનો નિર્ણય થયા પહેલાં બુદ્ધિથી

જ પ્રેરાતી ધન્ય-શક્તિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની ના પાડે છે. આમ તેના અંતરના આવા વિરોધમાં કણ્ણાનું જે તત્ત્વ રહેલું છે તેને પોષિત કરી કવિએ આ નાટકમાં ખીલવ્યું છે. જે પિતાએ સંસારની ચંચળ પ્રવૃત્તિ જેવાનો પોતાના એકના એક વહાલા પુત્રને પ્રસંગ જ ન આપ્યો તે પિતા એવી પ્રવૃત્તિના મોટામાં મોટા કાર્યની-પોતાના ખુનના વેરની-માગણી તેની પાસે કરે તેમા પણ પ્રારબ્ધની ઘેર વક્રોક્તિ જ છે. તેથી જ જ્યારે પ્રેત બોલાવે છે ત્યારે હેમ્લેટ કહે છે: “ માફ પ્રારબ્ધ પોકારે છે. ” આવે સમયે હેમ્લેટનું રસદ હૃદય ખળભળી-થરથરી જાય તો તેમાં વાસ્તવિકતા છે. ગેથે કહે છે કે હેમ્લેટમાં શરવીરને શોભાવે એવી હિંમત નથી. પણ જે તેમ હોય તો અધારી અને ખીલામણી રાત્રીએ પ્રેતની સાથે એકલો તે કેમ જાય ? ચાંચી-આના વહાણમાં એકલો કેમ ફૂદી પડે ? અને રાજાને અંતે કેમ મારી શકે ?

ખીજી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ છે કે હેમ્લેટના સ્વભાવમાં અસહિષ્ણુતા ઘણી છે; અને આ અસહિષ્ણુતા જે તેના સ્વભાવમાંથી લઇ લેવામાં આવે તો નાટકનો પ્રસંગ જ લગભગ નષ્ટ થઈ જાય છે. હવે રાજાનો કુંવર પોતાની પદવીના પ્રભાવે કોઇનું સહન કરી ન શકે એવો હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. પણ હેમ્લેટના ઉચ્ચ હૃદય અને ઉચ્ચ કેળવણીએ આ અસહિષ્ણુતાને નીતિની અસહિષ્ણુતાનું રૂપ આપ્યું છે, ઇર્ષ્યાનું નહિ. તેથી કરીને પોતામાં કે અન્ય કોઈમાં નીતિની અપૂર્ણતા કે સ્વભાવનો નાનો મોટો દોષ તે સહન કરી શકતો નથી. રાજા-પદે એવા દોષોને શાંસન આપવાનો અધિકાર એને પ્રાપ્ત થાય; પણ કુંવર-પદે તો એ વૃત્તિએ, તેની રસિક કોમળતાને લીધે, તીવ્ર વેણુનો માર મારવાનું રૂપ લીધું છે, અને વખતે વખતે પ્રસંગ મળતાં પોતાની પણ એ ઝાટકણી કાઢી નાખે છે. વેણુના વણ વખતે તલવારના ઉંડા ઘા કરતાં પણ વધારે ઉંડા થાય છે એ વાત એ ભૂલી જાય છે. પરંતુ આજ સંજોગની કઠિનતા પણ તેમાંથી જ ઉભી થાય છે; કારણકે પોતાના સંબંધમાં આવતાં માણસો પ્રત્યે તેમના દોષ જેતાં તેમનું ઉપહાસ કર્યા વિના એનાથી રહેવાનું નથી, અને તેથી બધો દરબારી વર્ગ એનાથી વિમુખ થઇ ગયો છે, અને હોરેશિયો સિવાય એનું કોઇ નથી રહેતું. રાજાના કુંવરને પણ એકલા પડી જવું પડે છે. આવા હેમ્લેટને ઓફેલિયા મોહક લાગી; કારણકે ઓફેલિયા શાંત, શરમાળ અને થોડામોલી હતી; તેથી જીવનના રહસ્યનું ઉંડાણ સમજવામાં યોગ્ય અને અનુકૂળ તેને લાગી.

આ ભિન્ન ભિન્ન અંશોના સંયોગને લીધે હેમ્લેટના સ્વભાવમાં કેમ

વિરોધ ઉભો થાય છે અને તેમાં બાહ્ય સંજોગો કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે એ જોવાનું હવે રહે છે.

પિતાની હયાતીમાં સર્વ રીતે સુખી લાગતા હેમ્લેટના હૃદયને પ્રથમ ધક્કો તે પિતાના મૃત્યુથી લાગે છે. જે નર હતો, જે સર્વ ગુણ-સંપન્ન હતો અને જેની જોડી કદાપિ મળવાની નથી એવો પોતાનો વાહાલો પિતા ગુજરી ગયો એ વાતથી વત્સલ પુત્રને હૃદયમાં કારી જખમ થાય છે. પણ જ્યારે રાણી એક મહીનાની અંદર તેના કાકાને ફરી પરણી ગેસે છે, ત્યારે હેમ્લેટ જોવાના હૃદયમાં કેવો ક્ષોભ થાય તે સમજવું સહેલું છે. પિતાના મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે, ખુદ તે પિતાને સાલે તે કરતાં પણ વધારે, આ વાત તેને સાલે છે. તેથી જીંદગીમાં કાંઈ સાર તેને લાગતો નથી અને જગતના રિવાજ બધા નિઃસત્વ અને શૂન્યવત્ તેને જણાય છે. જીંદગીનો પણ કંટાળો આવે છે. બળવાન અને સાજનતાળ પોતાના પિતાનું અચાનક મૃત્યુ હવે તેની ખુદ્દિમાં ઉતરતું નથી. તેના પિતાનું શસ્ત્રબંધ પ્રેત દેખાય છે એમ જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે તેના મૃત્યુમાં એને દગો લાગવા માંડે છે. પણ જ્યારે પ્રેત ખરી વાતની ખબર આપે છે, ત્યારે તો એનું હૃદય અંદરથી ઉકળી જ જાય છે, એવું કે જોનારને તે ગાંડો જ થઈ ગયો છે એમ લાગે. છતાં તેને ગાંડા થવું નથી. પોતાના ઉસ્કેરાએલા હૃદયને કબજામાં રાખવાનો પ્રયત્ન એ કરે છે અને કહે છે; “ હું તો, જુઓ, ભજન કરવા જઈ છું. ” હોરેશિયો જ્યારે કહે છે કે આ તો ઉન્મત્ત અને ભ્રમણાત્મક વચનો છે, ત્યારે હેમ્લેટને પણ લાગે છે કે તેનું ઉસ્કેરાએલું વર્તન ગાંડપણમાં ગણાય એવું થવા લાગ્યું છે. ખરું કહીએ તો તેને ભ્રમણા થઈ નથી; પણ જોનારાઓને થવા લાગી છે; અને પોતાની ઉસ્કેરાએલી સ્થિતિને ઢાંકવા તેમની એ ભ્રમણા ચાલવા દેવી તેને અત્યારે ઠીક લાગે છે. આમ હેમ્લેટ ગાંડો પણ નથી થઈ ગયો, તેમ ગાંડપણ ધારણ કરવાની તેની મરજી પણ નથી; કારણકે ઉસ્કેરાએલી સ્થિતિને લીધે જ્યાં કોઈ યોજનાનો જ અભાવ છે, ત્યાં કોઈ મરજી પણ શીરીતે હોઈ શકે ? પાછળથી લોકો તેને ગાંડો ધારે છે તો તે ભ્રમણા તે ચાલવા દે છે; પછી તો એ ભ્રમણાને ઉત્તેજિત કરવી પણ આવશ્યક થાય છે. એના ગાંડપણનો આ ખુલાસો જ વાસ્તવિક છે.

વળી પ્રેતને મળ્યા પછી તેના હૃદયમાં અવિશ્વાસનું તત્ત્વ પેસવા લાગ્યું છે; તેથી પ્રેતે કહેલી વાત પોતાના સોજતીઓથી એ ગુમ રાખે છે, પણ વિશ્વાસુ હોરેશિયોને પાછળથી એ કહે છે. તેથી હેમ્લેટના સ્વભાવમાં ઢોંગ અને વફ રસ્તા તરફ મૂળથી જ વલણ છે એ શ્લેષલની સમજણ ચથાર્થ

નથી. કેટલાક કહે છે કે હેમ્લેટ આહીં ગાંડપણ ધારણ કરવાની ત્વરિત યોજના કરી લે છે અને તે પ્રમાણે વરતે છે. પરંતુ અગાઉથી યોજના કરીને તે પ્રમાણે આત્મા જવાનું હેમ્લેટના સ્વભાવમાં જ નથી, અને તેનું કારણ તેના સ્વભાવમાં ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું મિશ્રણ છે. હૃદય ઉશ્કેરાતાં વિચારનો પ્રવાહ સ્ખલિત થઈ જાય છે; અને વિચારનો વેગ આલતાં હૃદયમાં આવેશ આવી જાય છે; તેથી કોઈ યોજના જ બની શકતી નથી. આ વાત કવિના ખાસ લક્ષમાં હોય એમ નાટક ઉપસ્થી સ્પષ્ટ જણાય છે. હેમ્લેટ ક્યાંઈ યોજના કરતો નથી. માત્ર અંતર નાટકમાં દશ-પંદર લીટીઓ એ યોજે છે, પણ ત્યાં પણ નાટકવાળાઓ એની મેજે આવ્યા છે, એણે બોલાવ્યા નથી.

પ્રેત ગયા પછી તે કહે છે: 'સંયુર, સંયુર, મારા હૃદય, અને તમે મારા સનાયુઓ, એકદમ વૃદ્ધ-ઢીલા થઈ ન જાઓ, પણ મજબુતીથી મને અક્કડ ધરી રાખો.' આમ હૃદયની ઉશ્કેરણીમાં જ એની નિર્ભયતા છે અને કાર્ય કરવાની એની શક્તિ રહેતી નથી. તથાપિ સ્મિત કરતો-હર હમેશ હસતો માણસ હરામખોર પણ હોઈ શકે એ તેનો અનુભવ નવો છે અને બધાની સાથે તેની પણ વિસ્મૃતિ થવી યોગ્ય નથી. તેથી અમુક ખાસ હકીકતમાંથી સામાન્ય નિયમ તારવી કાઢતો વિદ્વાન નોંધપોથી કાઢી તેમાં પોતાનો ખાસ અનુભવ નોંધી લે છે. અફસોસ ! પ્રવૃત્તિના પાઠ શું આમ શીખાતા હશે ? આમ પ્રથમ અંકમાં જ હેમ્લેટના સ્વભાવમાં રહેલા ગુપ્ત અંશો બહાર આવવા લાગ્યા છે અને તેમનો વિકાસ હવે થવાનો છે. અંતરની વૃત્તિઓમાં વિરોધ અને ખાસ બાહ્ય સંજોગો સાથે તેની અથડામણ-એમાંથી કરણાનું બહું તત્ત્વ ઉભું થાય છે. અષ્ટ દુનિયાને સુધારવાનું અને ગુનાને સજા કરવાનું કર્તવ્ય તેના લલાટે લખાએલું તેને લાગે છે, અને છતાં તેના સ્વભાવની કોમળતા તે કાર્ય કરવાના વિચારથી થરથરી જાય છે. દરદીને સાજો કરવા વાઢકુપ કરતાં ડાકટરનો હાથ ધ્રુજે છે. નિવૃત્તિ-પરાયણ વૈરાગ્યવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ-પરાયણ અસંતોષના આંતરવિરોધ સમયે પિતાના ખુનને માટે વેરની માગણી થાય છે અને હેમ્લેટ તે સ્વીકારે છે. સમયના વિચાર પ્રમાણે તે સ્વીકારવાની ફરજ છે. આ માગણી હેમ્લેટ હવે કેમ પાર પાડે છે તે જોવાનું છે.

બે મહીના થઈ ગયા છે અને છતાં હેમ્લેટથી હજી કાંઈ બની શક્યું નથી. તેથી હેમ્લેટની ઇચ્છા-શક્તિ જ નબળી છે એમ કેટલાક કહે છે. પરંતુ હેમ્લેટના સ્વભાવમાં કાંઈ નબળું જ નથી. ઉલટું, તેના સ્વભાવની પ્રબળતામાંથી તેની નબળાઈ આવે છે. રાગન કહે છે તેમ, સારાપણું અતિ-

શય વધી પડતાં તેની સાતિશયતામાં તે મરી જાય છે. તેના સ્વભાવના બિન્ન બિન્ન અંશો બળવાન બની એક બીજાની વચમાં એવા આવે છે કે તેથી તેનું કામ પાધરું થઇ શકતું નથી. વળી નાટકના સ્વભાવમાં જ દીલની માગણી છે એ વાત પણ ભૂલી જવી જોઇતી નથી; કારણ કે પ્રેતે કહ્યું કે તુરત જ જો હેમ્લેટ રાજાને મારી નાખ્યો હોત તો પછી નાટક જ ક્યાં રહેત ? તેથી આ દીલનાં બીજ કવિએ હેમ્લેટના સ્વભાવમાં અને બાહ્ય સંજોગમાં મૂક્યાં છે.

હેમ્લેટના સ્વભાવની માગણી આત્માની શાંતિ છે. પ્રેતની માગણીથી આ માગણીએ વેરની શાંતિનું રૂપ લીધું છે. તેથી હેમ્લેટ અને રાજાની વચ્ચે એક પ્રકારનો વિગ્રહ હવે ચાલુ થયો છે. પરંતુ એમાંથી એકે બાહ્ય સંજોગના બળે બહાર પડી શકે એમ નથી. તેથી દુનિયાની દૃષ્ટિની બહાર આ વિગ્રહ ચાલે છે.

એલફેરેસ્ટના હેમ્લેટ અને શેક્સપીઅરના હેમ્લેટમાં પણ ફેર છે. નીતિમાં રાચતા હેમ્લેટના સુશિક્ષિત હૃદયને વેર લેતાં પોતે પાપ કરી ન એસે તે વાતની અહુ ફિકર રહે છે. તેથી રાજાને માર્યા પેહેલાં તેને મારવો યોગ્ય છે એ વાત નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિના ન્યાયથી પ્રથમ નક્કી થવી જોઇએ. આ વિચાર નાટકમાં કવિએ અગ્રસ્થાને રાખ્યો છે.

પણ જ્યાં હૃદયની વૃત્તિઓ ઉસ્કેરાએલી હોય ત્યાં એવી ન્યાય-બુદ્ધિ થવી અને રહેવી કઠિન છે. તેથી પ્રથમ મનને કામુમાં લેવાનો હેમ્લેટનો પ્રયાસ છે. આ કામ કેવું કઠિન છે તે અર્જનુન જેવો મહારથી જ જાણે છે. પરંતુ હેમ્લેટના એ પ્રયાસમાં લોકોને ગાંડપણ સમજાણું; અને

‘ દુનિયા દીવાની થઇ ગઇ કે હું દીવાનો થઇ ગયો ’

એવી હેમ્લેટના મનની સ્થિતિ અત્યારે થઇ ગઇ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. તેથી રસિક વાંચનારના મનને પણ હેમ્લેટ ગાંડો છે કે કેમ તેનો સંદેહ થાય તો તે પણ સ્વાભાવિક છે. હેમ્લેટ ગાંડો થયો નથી, પણ ગાંડા જેવો બની ગયો છે અને તેથી ગાંડો લાગે છે.

હવે ઇંદગીમાં પેસતાં જ હેમ્લેટને કડવો અનુભવ થયો છે. તેથી સર્વ પ્રત્યે હવે વેહેમ અને અવિશ્વાસની નજરથી તે જુએ છે. પરંતુ પ્રેમમાં તો શંકાને સ્થાન નથી હોતું. પણ આખો દરબાર બ્રષ્ટ થઇ ગયો છે, અને એ દરબારમાં ઓફેલિયા બ્રષ્ટ રાણીની તહેનાતમાં છે. તેથી હેમ્લેટ ઓફેલિયાના હૃદયની પરીક્ષા કરી જુએ છે, અને તેમાં ઓફેલિયા નાપાસ થાય છે. હેમ્લેટના ઉસ્કેરાએલા દેખાવથી ઓફેલિયા ડરી જાય છે, અને તેના પ્રેમનો

સત્કાર કરી શકતી નથી. આશાનું છેલ્લું સ્થાન પણ આમ જતું રહે છે, અને હેમ્લેટનો નિવેંદ વધારે ઉંડો થાય છે. હવે ઓફેલિયામાં રસ એને રહ્યો નહિ. દુઃસ્મનોની વચમાં જ હવેથી તેને રહેવાનું છે એમ તેને લાગે છે. તેથી જ એ પોલોનિયસને કહે છે: ‘સાહેબ, મારી પાસેથી આપ લઇ શકો એવી કોઈ ચીજ નથી કે જેનાથી હું વધારે ખુશીથી વિખુટો પડું: મારી જીંદગી સિવાય, મારી જીંદગી સિવાય, મારી જીંદગી સિવાય.’

અલરિસિ કહે છે કે હેમ્લેટનું ગાંડપણ ખરું નથી, પણ ધારણ કરેલું છે, તે એટલા માટે કે ‘જોઈએ, રાજા તેથી એમ ધારે છે કે હેમ્લેટને ખરી વાતની ખબર પડતાં આમ ઢોંગ કરે છે;’ અને રાજા જો એમ ધારે તો એના ગુનાની ખાત્રી હેમ્લેટને થાય. મને તો આ ખુલાસાથી હસવું જ આવી જાય છે. અંતર-નાટકનું પ્રયોજન પછી ક્યાં રહ્યું? ઉલટું, રાજાના ગુનાની પોતાને ખાત્રી થાય ત્યાં સુધી પોતાને તેની ખરી ખબર પડી છે એ રહસ્ય છૂપાવવાની તેની ખાસ ચીવટ છે. હેમ્લેટનું ગાંડપણ મને સમજાય છે તે મેં ઉપર કહ્યું છે. લોકોની ભ્રમણા ભાંગવા દરેકને ખુલાસો કરતાં હેમ્લેટનો પાર આવે નહિ; પણ જ્યાં એ ભ્રમણા ભાંગવી તેને આવશ્યક જણાય છે ત્યાં તે ભાંગે છે, અને રાણીના સંબંધમાં તેમ એ કરે છે. બાકી તો લોકો એને બનાવે છે અને એ લોકોને બનાવે છે. હેમ્લેટ કહે છે: “માળા મને ઠેઠ બનાવે છે.” અર્થાત્, બુદ્ધિનો જે તીવ્ર અંશ એને વાણીમાં કઠોર થતાં શીખવે છે તે જ અંશ, જેનો બીજો આનંદ જતો રહ્યો છે તેને આવી બાબતમાં આનંદ લેવા પ્રેરે છે.

હેમ્લેટ પ્રમાણિક, સત્યશીલ અને નીતિની ઉચ્ચ ભાવનાવાળો છે. જૂહ, દંભ, છેતરપીંડી અને છળકપટનો એને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર છે. રાજા એની બારીક તપાસ રાખે છે એ વાત એ જાણે છે. ભેવકુદ્ધ પોલોનિયસથી એનું મન કળાય એમ નથી. એ મનનો તાગ લેવા રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડન-સ્ટર્નને રાજા પ્રેરણા કરે છે. પોતાના જૂના મિત્રોની સાથે હેમ્લેટ પ્રથમ ઉદાર બુદ્ધિ અને પ્રમાણિકતાથી વર્તે છે. પણ રાજાના હજુરીઆઓ સ્વાર્થી માલમ પડતાં તે તેમને પણ તણ દે છે. લોકોનું જે ટોળું તેની પછવાડે પડ્યું છે તેમાં તેઓ પણ હવે ગણાવા લાગ્યા. છતાં તેમની સાથે સરળ રહેવા હેમ્લેટ સ્પષ્ટ વાત કરે છે, અને છતાં તેઓ પોતાના કામમાં મગ્યા રહે છે.

ઓફેલિયાને પણ રાજાનું હથીઆર બની પોતા પ્રત્યે ગુપ્ત ચરનું કામ કરતી જાણી હેમ્લેટનો રોષ ફાટી નીકળે છે, અને મઠમાં જવાની તેને શિખા-મણુ આપી, અત્યંત કઠોર વચનોથી તેના હૃદયને ડાંભી જ દે છે; પોલોનિયસ

ઉપર વચનનું આણુ ફેંકે છે અને રાજના સંબંધમાં ગૂઢ પણ ધોર સૂચન કરે છે. ઓફેલિયાને ખાત્રી થાય છે કે હેમ્લેટ ગાંડો થઈ ગયો છે.

આ પ્રસંગે કેટલાક એમ ધારે છે કે હેમ્લેટ કેવળ ઉપહાસના તુરંગમાં જ બોલે છે. એમ હોય તો હેમ્લેટ ઘણો કૂર ગણાય. જરવાઈનસ એ બાબતની ના પાડી કહે છે કે ઓફેલિયાએ મઠમાં જવાની હેમ્લેટની સલાહ ગંભીર છે અને તેમાં, પ્રારબ્ધયોગે હવે એને પોતે તો પરણી શકે એમ નથી, પણ તેને ખીન્ને પણ પરણે એ ઠીક નહિ એવી પ્રેમની સ્વાર્થ-બુદ્ધિ છે. ડાઉડનને અહીં હેમ્લેટના વચનમાં ધોર વક્રોક્તિ સમજાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે, હેમ્લેટના અંતરમાં ઓફેલિયા પ્રત્યે પ્રેમનો અંશ છે તેને દયાવી દેવાની એને જરૂર લાગે છે તેથી તેના વચનમાં અત્યંત કઠોરતા આવી જાય છે. ઓફેલિયાને પ્રાર્થના કરતી જોઈ એની પૂજ્ય-બુદ્ધિમાં ઉમળકો આવે છે. તુરત જ તેને ખબર પડે છે કે આ ઓફેલિયા પણ ગુપ્ત ચરનું કામ કરવા જ આવી છે. આમ પવિત્ર અંતઃકરણે દંભનું આચરણ શા માટે કરવું ? અપવિત્ર દુનિયામાં પવિત્ર અંતઃકરણને રહેવા માટે મઠ સિવાય નિર્ભય સ્થાન ખીજું કયું છે ? અને દુનિયા કેની નિંદા કરતી નથી ? માટે જો પવિત્ર રહેવું હોય તો એણે મઠમાં જ જવું એવી એની સલાહ ખરા દિલની છે.

અद्याપિ પર્યંત હેમ્લેટ પોતાનું રહસ્ય જાળવી શક્યો છે. પરંતુ હવેથી તેનો આંતર-વિરોધ બાહ્ય સંજોગમાં વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. ગુનેગારને સજાએ પહોંચાડ્યો અને તેની સજા પોતે જ કરવી એ ભિન્ન ભિન્ન વાત છે. પ્રથમ વાત હેમ્લેટના મનમાં રમી રહી છે. પણ બાહ્ય સંજોગ એવા છે કે રાજને હેમ્લેટ જ સજા કરે તો જ થાય. હેમ્લેટના સ્વભાવને આ વાત અરૂચિકર છે. નાટકવાળાનું ભાષણ સાંભળ્યા પછી પોતે કાંઈ કરી શકતો નથી તેને માટે નહિ, પણ પોતે કાંઈ કહી શકતો નથી તેને માટે એને અફસોસ થાય છે. વળી હૃદયને વશ કરવા જતાં તે વધારે વધારે ઉશ્કેરાતું જાય છે. નાટકવાળાનું ભાષણ સાંભળી તેની આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. કાર્યમાં કઠોરતા જોઈએ છીએ અને હૃદયમાં કોમળતા છે. આવા માણસથી રાજનું મૃત્યુ કેમ નીપજશે ? એવો સહજ ઉદ્ગાર આપણા અંતરમાંથી નીકળી જાય છે.

નાટક જોયા પછી રાજના ગુનાની હેમ્લેટને ખાત્રી થાય છે. પણ રાજ ઉઠી એકદમ ચાલ્યો જાય છે, અને ઉશ્કેરાએલો હેમ્લેટ પોતાના વિચારની સફળતાના આનંદમાં મસ્ત રહે છે. છતાં રાત્રીના આ ડાકણીઆ સમયે રાજનું લોહી એ પી શકે અને જેને જેતાં દિવસ થરથરી જાય એવું કૃત્ય તે કરી

શકે. દરમ્યાન રાણીએ તેને બોલાવ્યો છે અને રાણી પાસે જતાં રાજાને એકાંતમાં પ્રાર્થના કરતો તે જુએ છે, અને તેને તે વખતે જ હાર કરવાનો પ્રથમ વિચાર એને આવે છે. પરંતુ મુઆ પછી શું થાય છે તેની કેને ખબર છે? એ વાત તો ખરી, પરંતુ લોકમાન્યતા પ્રમાણે તો આવે વખતે રાજાનું મૃત્યુ થાય તો તે સ્વર્ગમાં જાય. તેથી રાજાને તે અત્યારે મારતો નથી. અહીં પણ વેરની સાથે ન્યાયનો સૂક્ષ્મ વિચાર અંતર્ગત છે. જૉન્સન કહે છે કે અહીં ગુનાના ભયંકરપણાથી હેમ્લેટ થરથરી જાય છે; પણ તે વાત યુક્ત નથી. હેમ્લેટના સ્વભાવમાં કાર્ય કરવામાં જે તત્ત્વો અંતરાયરૂપ થાય છે તે આમ પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર આવતાં જાય છે.

હેમ્લેટ હવે તેની મા પાસે જાય છે; સંતાએલો પોલોનિયસ છતો થતાં ‘ઉંદર, ઉંદર’ કહી હેમ્લેટ તેને મારી નાખે છે, પણ પોતાની ભૂલ માલમ પડતાં પછી પસ્તાય છે અને રડે છે. આમ વિચારી વિચારીને જેને ન્યાયનું કામ કરવાનું છે તેના હાથે ઉતાવળમાં અવિચારી કૃત્ય થઈ જાય છે, અને તેની વિચારશક્તિને જબરો ફટકો વાગે છે. આ બનાવથી હેમ્લેટનો આખો વિચાર-પ્રદેશ હવે ફરી જાય છે. પોલોનિયસનું મૃત્યુ એ પોતાને સજ્જ રૂપ ગણે છે; એમાં ઇશ્વરનો હાથ એને લાગે છે. માણસનું ધાર્યું કાંઈ થતું નથી. સર્વને નિયંત્રિત કરતી કોઈ શક્તિના હાથમાં માણસ રમકડું માત્ર છે. તેથી પાપી માણસોને સમજાવીને જ કામ લેવું ઘટે છે; અને રાણીને વચનપ્રહારથી સમજાવી સદ્વૃત્તિના રસ્તામાં વાળવા તે શક્તિમાન થાય છે.

દરમ્યાન પ્રપંચી રાજાએ તેને ઇંગ્લાંડ મોકલી ત્યાં તેનો ઘાટ ઘડાવી નાખવાનો વિચાર ત્વરાથી કરી લીધો છે. આ વાતની ખબર પણ હેમ્લેટને પડી છે, પણ તે ખબર કેવી રીતે પડી તે નાટકમાંથી જણાતું નથી. પ્રારબ્ધ અને પોતાની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતો હેમ્લેટ હવે ઇંગ્લાંડ જાય છે, અને દૈવની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખનારને દૈવયોગ સહાય કરે છે. પાછો આવી અંતે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ એ કરે છે. માણસ ધારે અને પ્રભુ પાર ઉતારે.

આમ હેમ્લેટ કાંતો ગુસ્સાની ધુરીમાં અને કાંતો અકસ્માતના બળે જ કામ કરી શકે છે. તેનું આંતરજીવન પ્રવીણ અને પ્રબળ છે; પણ આજીવનમાં પેસતાં આંતર જીવનની આ પ્રબળતા નિર્બળતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી જ તેના કાર્યમાં તેને અરૂચિ રહે છે અને તેમાં ઢીલ થાય છે. પોતાના વિચારને અનુકૂળ સંજોગ એ ઉપજાવી શકતો નથી. પણ સંજોગોની સહાય થઈ જાય તો પોતાનું કામ કરી નાખે એવો એ છે. તેથી જ તેનાં કામ

અકસ્માતરૂપ લાગે છે. રાજના સંબંધમાં જ્યારે એ કહે છે કે તે રાજ્ય અને હાકેમીનો ગંડાછોડો છે, કે જોણે અભરાઇ ઉપરથી તાજ ચોરીને પોતાના ગળવામાં મુક્યું છે, ત્યારે એનો સ્વભાવ બરાબર ખીલી નીકળે છે. માણસને રાજ-લોભ કદિ થાય, પણ આ રાજમાં તો સામા આવી ઉઘાડી લડાઇ કરી રાજ મેળવવાની હિંમત પણ નથી. છળ-કપટ અને પ્રપંચી ગુનાથી રાજ મેળવનારો રાજ આદર્શરૂપ નથી. અહીં કેટલાક કહે છે કે હેમ્લેટ પોતે જ આખા નાટકમાં છળ રમે છે તેનું કેમ ?

હવે હેમ્લેટના ગાંડપણમાં છળ નથી એ વાત આપણે જોઇ છે. રાજના ગુનાના સંબંધમાં હેમ્લેટને બે જ રસ્તા ખુલ્લા છે. કાંતો રાજનું એકદમ ગુમ રીતે ખુન કરવું અને કાંતો લેસ્તીઝની પેઠે લોકોને ઉશ્કેરી બળવો જગાવવો. પણ હેમ્લેટને ખરો પુરુષાર્થ કરવો છે; પોતાના વિચાર પ્રમાણે ખરું જીવન જીવવું છે; ન્યાયનું કામ કરવું છે, કેવળ વેરની તૃપ્તિ કરવી નથી. તેથી પ્રથમ તો ગુનાની ખાત્રી કરવામાં વખત જાય છે. ખાત્રી થયા પછી તે બળવો જગાવી શકત; પણ ત્યારે તો લોકો એને ગાંડો ગણવા લાગ્યા હતા. તેથી આવી ગંભીર બાબતમાં પ્રેતના કહેવાથી જ રાજને ગુનેગાર માનવો પડે એ વાતમાં લોકો તેની ઘેલછા નહિ ગણે તેની શી ખાત્રી ? આમ આ વખતે તેનું ગાંડપણ જ તેને વિઘ્નકર થઇ પડે છે. તેથી રાજનો હુકમ ઉઠાવી ઇંગ્લાંડ જવા પણ એ તૈયાર થાય છે. કદાચ ત્યાં જઇ ઇંગ્લાંડની સહાયે રાજને નસીયત આપવા એ શક્તિમાન પણ થાય. આમ જોને હેમ્લેટનો છળ કહેવામાં આવે છે તે તો કઠિન સંજોગોનું આવશ્યક પરિણામ જ છે.

વળી કેટલાક કહે છે કે હેમ્લેટ ધાતકી છે, એટલું જ નહિ પણ ધાતકી-પણામાં તેને રસ પડે છે. આ વાત પણ યુક્ત નથી. ઓફેલિયાની સાથે કઠોરતાથી વરત્યા વિના એને છૂટકો નહોતો. પોક્ષેનિયસના મૃત્યુનો જવાબદાર હેમ્લેટને લાગ્યે જ ગણી શકાય; અને રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પોતાનાં મૃત્યુ પોતાના જ હાથે માગી લે છે.

વળી કોઇ કહે છે કે હેમ્લેટનું ઇંગ્લાંડ તરફ જવું, ચાંચીઆનો અકસ્માત અને ડેન્માર્કમાં તેનું પાછું ફરવું ઇત્યાદિ પ્રસંગો કહીને કવિએ નાટક નાહક લંબાવ્યું છે. પરંતુ વ્યક્તિનું, કોમનું કે પ્રજાનું જીવન વ્યવસ્થિત કરવામાં અન્ય બળોમાં અકસ્માતની પણ ગણતરી થતી હોય તો ઉપલા પ્રસંગો પણ નાટકના ઉપદેશમાં ઉપકારક થાય છે.

એકંદરે હેમ્લેટનું પાત્ર અસાધારણ છે. તેનામાં વિચારશીલતા છે, લાગણીની તીવ્રતા છે, કલ્પનાની સતેજતા છે, નીતિની ઉત્કટ ભાવના છે,

અને ઇચ્છાશક્તિ બુદ્ધિના સ્વાધીનમાં છે. પરંતુ બુદ્ધિ તર્કપ્રધાન છે. હૃદયના વેગની સાથે ન્યાયબુદ્ધિ બિલકુલ રહી જ શકે નહિ એવી માન્યતામાં એની ભૂલ થાય છે. કશ્ચિન્નું તત્ત્વ પણ તેમાંથી પેસી જાય છે. પરંતુ એકંદરે આ પાત્ર કવિએ એવી ખુબીથી ચિતર્યું છે કે એક સગા ભાઈની માફક આપણને એના ઉપર વાહાલ આવે છે અને એનાં સુખદુઃખ આપણાં પોતાનાં હોય એમ આપણે ગણવા લાગીએ છીએ. દરેક રસિક વાંચનારે ઉડા ઉતરી આ પાત્ર પોતાની મેળે સમજી લેવાનું છે. હેમ્લેટને આત્માની શાંતિ નોંધતી હતી અને તે એને પ્રાપ્ત થઈ છે. મરતાં મરતાં પણ રાજાને એ મારે છે, હોરેશિયોને બચાવે છે, અને ફોરટિનબ્રાસની તરફેણમાં પોતાનો મત આપી પોતાના દેશને એ તારે છે. હોરેશિયોની સહાયથી ફોરટિનબ્રાસ દેશને સુવ્યવસ્થિત કરી શકશે એવો તેને અંતરમાં વિશ્વાસ છે. અને પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં શાંતિથી એ મરે છે. મૃત્યુ એ જાતે દુઃખરૂપ વસ્તુ નથી એ વાત પણ સમજવા જેવી છે; કારણ કે ખીજી બધી બાબતોની પેઠે એમાં પણ સારું નરસું એ મનની રૂપ ઉપર રહેલું છે. મૃત્યુ કુદરતનો કાયદો છે; હૃદયનો કાયદો તેનાથી ભિન્ન છે.

આ નાટકનો પ્રતિનાયક રાજા છે અને તે પાત્ર સમજવું કઠિન નથી. પોતાના ભાઈનું ખુન કરી તે રાજા થયો છે અને બાબીને પટ્ટરાણી બનાવી છે. બુદ્ધિ અને કુદરતી બક્ષીસો તેનામાં છે, પણ તેમનો નીચ ઉપયોગ એણે કર્યો છે. પ્રપંચી, દાંભિક, વિષયાંધ અને માણસોને સમજી તેમને સમજાવી સેવામાં કુશળ આ રાજાને હેમ્લેટનો અણગમો છે, અને તેથી આ બે મહા બળવાન શત્રુઓ વચ્ચે જીવસટોસટની મારામારી ચાલે છે. હેમ્લેટની નજરમાં તે દાર્ડીઓ, ખંધો, કુગાધ ગએલો વિરૂપ, ચામાચીડીઓ, દેડકો, ખીલાડો લાગે છે, અને તેને ચીંથરીઓ-થીગડીઓ રાજા, રાજાનો રંગલો, એ કહે છે. પરંતુ આ દૃષ્ટિમાં સહેજ અતિશયોક્તિ છે, અને હેમ્લેટની દૃષ્ટિએ આપણે રાજાને જોવો એવો કવિનો પણ ઇરાદો જણાતો નથી. બળવાખોર લેરતીઝ બ્યારે એની સમક્ષ આવે છે, ત્યારે એના અંગની ધાસ્તી એને રહેતી નથી, અને ખરા રાજાને શોભાવે એવાં વચનો તે વખતે એ બોલે છે. માની વૃત્તિને પણ તેના પુત્રની વિરૂદ્ધ જે લગભગ વાળી શક્યો તે હુશિયાર તો ખરો જ; પણ કેવળ પ્રપંચી અને ખંધો હોવાથી આપણને તેના ઉપર તિરસ્કાર જ આવે છે. કાર્ય કરવામાં ત્વરાથી યોજના કરી અમલમાં મૂકવાવાળો, પ્રસંગે પ્રસંગે નવી નવી યુક્તિ યોજનારો, અને સતત પોતાના જ ઉદ્યોગમાં મગ્ની રહેનારો આ નર-પિશાચ હેમ્લેટનું મન બાજુવા અનેક

ચાલ કરે છે; અને જ્યારે તેને ખાત્રી થાય છે કે હેમ્લેટને બધી ખબર પડી ગઈ છે ત્યારે તેને જીવથી જ મારી નખાવવાની વેતરણુ તે કરે છે. પરંતુ હેમ્લેટ દૈવની કૃપાથી બચી જાય છે, અને રાજાને વાજબી બદલો મળે છે, અને તેનું મોત થાય છે. રાજાનું મોત અકસ્માતરૂપ નથી એ કવિનો ઉપદેશ તીવ્ર છે. એક વાત રાજાનું પાત્ર સમજવામાં લક્ષમાં રાખવાની છે. તેનું અંતઃકરણ તદ્દન બેહોર મારી નથી ગયું. તેથી અંતર નાટક જોતાં તે સચેત થાય છે અને તેને તીવ્ર દુઃખ કરવા લાગે છે; પણ સંસારની લાલસા-માંથી તે છૂટું થઈ શકતું નથી, અને છૂટવાના પ્રયાસમાં વધારે વધારે ખરડાય છે. આમ તેના અંતઃકરણમાં જે તીવ્ર આંતરવિરોધ ઉભો થાય છે તે હેમ્લેટના આંતરવિરોધ સાથે સરખાવવા જેવો છે.

પરંતુ લેરતીઝના પાત્ર-વિરોધમાં કવિએ ખરેખરો રસ જમાવ્યો છે. હેમ્લેટ અને લેરતીઝ બન્ને પિતૃ-મક્ત છે અને બન્નેને પોતાના પિતાના ખુનનું વેર લેવું છે. પરંતુ હેમ્લેટે વર્ટનબર્ગમાં કેળવણી લીધી છે, તેથી તે વિચારશીલ અને ઉચ્ચાશયી થયો છે. લેરતીઝ ક્રાન્સમાં રહ્યો છે અને તેથી તે ક્રોધી અને વઢકણો થયો છે. હેમ્લેટ રાજાનો કુમાર છે; લેરતીઝ રાજાના માનીતાનો કુમાર છે. હેમ્લેટની મા હયાત છે; લેરતીઝનો બાપ જીવતો હતો. માની મરજી સાચવવા હેમ્લેટ પોતાની મરજી છતાં પાછો વર્ટનબર્ગ જતો નથી; લેરતીઝને તેનો પિતા ક્રાન્સ જવાની ના પાડે છે, પણ વાતનો પીછો લઈને પરાણે તેની કને હા પડાવે છે. હેમ્લેટ ખુનની ખાત્રી કરવા મથે છે; લેરતીઝ પોતાના પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી ક્રાન્સથી દોડ્યો આવે છે, અને લોકવાયકાથી ઉશ્કેરાઈ, ખુનીની ખાત્રી થયા પેહેલાં રાક્ષસી બળવો જગાવે છે અને ડેન્માર્કની રાજગાદીને હચમચાવી નાખે છે. રાજાથી એ ડરતો નથી અને ઉધાડી તલવારે રાજા કને એ પોતાનો પિતા મારે છે. હેમ્લેટનાં શક્તિ અને સાધન તેની કને નથી, પણ છે તેની ડાહ્યાપણુયુક્ત વ્યવસ્થા કરવાનો તેનો નિશ્ચય છે. પ્રાર્થના કરતો હોવાથી રાજાને મારતાં હેમ્લેટ અટકી જાય છે; લેરતીઝ ખુનીનું ગળું દેવળમાં પણ કાપી નાખવા તૈયાર છે. એક ઉદ્દેશે બન્ને દુનિયાની એને દરકાર નથી. હેમ્લેટને મન પિતાનું વેર અંતઃ-કરણની બાબત છે; લેરતીઝને એ આબરૂની વાત છે. પરંતુ હેમ્લેટની ઢીલથી વચમાં બીજાં માણસો મરે છે તેમ લેરતીઝના કામમાં બનતું નથી. લેરતીઝને સમજવી શક્યો તેમ હેમ્લેટને રાજા સમજવી શકત નહિ. લેરતીઝની પિતૃ-મક્તિ જોઈ ‘વાહ વાહ’ના ઉદ્ગાર આપણે કાઢીએ છીએ, પણ તલવારને ઝેર લગાડતો જોઈ એના ઉપર આપણને ધિક્કાર છૂટે છે. અંતે

હેમ્લેટને મારી હેમ્લેટથી જ એ મરે છે. પરંતુ મરતી વખતે તેને પસ્તાવો થાય છે અને પોતાનું પાપ કબુલ કરે છે. હેમ્લેટને દોષમાંથી મુક્ત કરી તે પોતે પણ દોષથી મુક્ત થાય છે.

જે પિતાને માટે લેરતીએ આટલું કર્યું તે પિતા કેવો હતો તે હવે આપણે જોઈએ. ડેન્માર્કના સડેલા દરબારમાં પોલોનિયસ વગવાળો રાજાનો સલાહકાર છે. પરંતુ રાજકાજમાં તેની સલાહ રાજ લેતો નથી; છતાં રાજકુટુંબમાં તેની સલાહ વિના ચાલતું નથી. પોતાની જીવાનીની કુનેહ અને કાર્ય-કુશળતા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હજી એવી ને એવી જ છે એમ પોલોનિયસ માને છે, અને તેમાં પોતાનું માથું પણ ડૂલ દરવાની તે હિંમત કરે છે. પોતાને દરેક વાતમાં ડાહ્યાપણદાર અને અતુલની માનતા, સર્વ કામમાં માથું મારતા, ઘાલમેલીઆ અને ઘુસણીઆ આ ધરડા બેવકુફને બધું જાણવાની અને સર્વને ઉપદેશનાં વચન કહેવાની જરૂર લાગે છે અને કહે છે. જરવા-ધનસ કહે છે કે પોતાનાં વચન ખોટાં પડતી વખતે પણ ‘મે’ એમ જ ધાર્યું હતું’ એમ વિશ્વાસપૂર્વક ભાર દઈને બોલતા બેવકુફની ઉદ્વેગતા આપણે સઘળા પીછાણીએ છીએ. ડાહી ડાહી વાતોમાં સારી યાદદાસ્તવાળા બેવકુફથી કોઈ અજાણ્યું હોતું નથી. છતાં બધાની સાથે સારો રહેવા એ બેવકુફ મથે છે અને લોકો હાંસી કરે તો જાણે પોતે જાણતોય નથી એવો ડોળ કરે છે. આવા બેવકુફનાં ગામ વસતાં નથી, પણ રાજ્યમાં આવા એકાદ બે બેવકુફ તો હોય છે. આવા પોલોનિયસને બધાની સાથે ઠીક પડે છે; પણ એક હેમ્લેટ સાથે શવતું નથી. હેમ્લેટની પાસે એની બેવકુફી કળાઈ જાય છે. પોતાની બુદ્ધિનો એને એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે પૃથ્વીના મધ્ય-બિંદુએ રહસ્ય પડ્યું હોય તો ત્યાંથી પણ એ પકડી કાઢે. છતાં રાજાના કારસ્થાનની તેને ખબર નથી. હેમ્લેટની ઘેલછાનું કારણ તેને પ્રેમ લાગે છે, અને પ્રેમનો ઉન્માદ એને પણ યુવાનીમાં એવો જ પીડતો હતો તે એના મુખેથી સાંભળી આપણને હસવું આવી જાય છે. કવિએ આ પાત્રમાં ઉપહાસનું તત્ત્વ મૂક્યું છે, પણ તેને અંકુશમાં રાખ્યું છે; અને તેથી આપણું હાસ અદ્દહાસનું રૂપ લેતું નથી. કાળબળે-દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલી મોટાઈવાળા મોટા માણસની મૂર્ખતા ઉપર મોટેથી હસાતું નથી. બધી વિદ્યામાં તે કુશળ છે. નાટકનો પાઠ પણ તેણે ભજવ્યો છે. તેને કોઈનો વિશ્વાસ નથી. લેરતીની પછવાડે તેની શુભચર્યા કરવા એ માણસ મોકલે છે, અને આડા રસ્તા લઈ સીધા માર્ગે આવવામાં તે આનંદ માને છે. લેરતીજ સારો નીતિમાન રહેશે એવી તો એને પણ આશા નથી, અને એવી આશા તે રાખતો

પણ નથી. નીતિ નહિ, પણ નીતિનો દેખાવ માત્ર એને જોઈએ છીએ, પોતાની પુત્રીના પ્રેમના પત્રો તે માગે છે; રાજા પાસે તે અક્ષરે અક્ષર વાંચે છે, અને હેમ્લેટ સાથે તેના મિલાપની યોજના કરે છે. તેના નીતિ વિચાર રાજદારી છે. આવો ધાલમેલીઓ માણસ અંતે ધાલમેલમાં જ મૃત્યુ પામે છે.

જરુદુડ ડેન્માર્કનાં રૂપવંતા રાણી છે; પણ તે સામાન્ય સ્ત્રી છે; રાણી તરીકે બહાર મોટાં થઈ ફરવાનો તેને ધણો શોખ છે; અને સ્ત્રીને સામાન્ય ચંચળતા અને અસ્થિરતા એનામાં ધણી છે. એના રૂપની મોહિની રાજાને ધણી છે, એવી કે દુષ્ટ અને પ્રપંચી છતાં તે એને વશ થઈ ગયો છે, અને એની ખાતર હેમ્લેટને સકંજમાં એ રાખતો નથી. પ્રથમ પતિ મરી જતાં, તુરત જ એ બીજો ધણી કરે છે, અને હેમ્લેટને પોતાના પિતાને નિરંતર માટીમાં નહિ શોધવાનો બોધ એ કરે છે. છતાં નીતિ-ભાવના હજી તેનામાંથી છેક નષ્ટ નથી થઈ; પણ તેની વિષય-વાસના બહુ પ્રબળ લાગે છે, અને આઘેડ ઉમર થયા છતાં ફરી પરણ્યાવિના એને ચાલતું નથી. અંતે હેમ્લેટનાં તીવ્ર વેણુથી તે પસ્તાય છે, અને હેમ્લેટને માટે રાજાએ તૈયાર કરેલા વિષના પ્યાલાથી એ મરે છે.

રાજાના પાપમાં રાણીની સામેલગીરી હતી કે કેમ ? અને હતી તો કેટલે અંશે ? એ વાત કવિએ બહુ અસ્પષ્ટ રાખી છે. પ્રેત કહે છે કે પોતાના પ્રથમ સ્વામીની હયાતીમાં જ રાણી બેવફા થઈ હતી; છતાં રાણી પ્રત્યે છળ કરવાની હેમ્લેટને એ મના કરે છે. હેમ્લેટને પણ મનમાં બહુ દુઃખ લાગે છે તે રાણીના ત્વરિત પુનર્લગ્નથી જ. છતાં રાણીની સાથે વાત કરતાં હેમ્લેટ જાણે રાણીની સામેલગીરી હોય એવી રીતે બોલે છે, પણ રાણી તેથી અજાણપણું બતાવી ચકિત થાય છે. છતાં રાણી કહે છે: ‘પાપનો સાચો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે મારા માંદા મનમાં દરેક નિર્જીવ વાત કોઈ મહાન આક્રમણની પ્રસ્તાવનારૂપ લાગે છે. વળી અંતર નાટકથી રાણીના મન ઉપર કોઈ ખાસ અસર થતી નથી. ઉપરાંત રાણી પાછળથી પસ્તાય છે, અને હેમ્લેટ ઉપર તેનો માતૃ-ભાવ પાછો સંપૂર્ણ જોડાયેલો પ્રગટે છે. છેવટના ભાગમાં રાજાને પણ તેની બહુ દરકાર રહેતી નથી, અને રાજાનો પ્રપંચ બેધડક મનથી રાણી મરતી વખતે છતો કરે છે. એકંદરે, પોતાના પતિના ખુનમાં રાણીની સામેલગીરી હતી અથવા તે વાતથી તે વાકેફ હતી એમ જણાતું નથી.

ઓફેલિયાનું પાત્ર કવિએ બહુ મર્મવેધી ચિતર્યું છે. અલરિસિ કહે છે કે ઓફેલિયાનું પાત્ર સ્ત્રીરૂપે હેમ્લેટ જ છે. મીસીસ જોન્સન કહે છે કે શરમાળપણું, લાજનું ભાન, અને કોમળતા એ સ્ત્રીના સ્વભાવના તત્ત્વ-

ભૂત અંશો છે. જે સ્ત્રીમાં એ મૂળે જ ન હોય તેને સ્ત્રી જ ન કહેવાય. આ અંશોમાં ખીજ અંશો ભળી તેમને દયાવી દે અગર પાછળ પડતા રાખે તે ભલે, પણ તે અંશો સ્ત્રીના સ્વભાવમાં છેક નષ્ટ કદિ નથી થતા. અને શેકસપીઅરનું રહસ્ય એ છે કે જે સ્ત્રીમાં આ તત્ત્વભૂત અંશો જ માત્ર હોય, તો પણ અનુકૂળ સંજોગોમાં સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સુખી કરવા તે સમર્થ છે અને તેનું દષ્ટાંત મિરેન્ડા છે. પણ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં અને બ્રષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જ્યાં તેમની સામે થવાનો ઉત્સાહ અને કાર્ય-પ્રવૃત્તિની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં, સ્ત્રીનું સુખ તે નષ્ટ કરે છે, અને ઓફેલિયા તેનું દષ્ટાંત છે.

મા વિનાની ઓફેલિયા હૃદયી ભાઈ અને એવકુદ્ પિતાના સમાગમમાં ઉછરી છે; છતાં સડેલા દરખારમાં બ્રષ્ટ રાણીની તેહેનાતમાં પણ પોતાની સ્વાભાવિક નિર્દોષતા એ સાચવી રહી છે, અને નિર્મળ વહેતા ઝરણુની માફક, પોતાની પરિસ્થિતિના ભાનરહિત નિર્દોષ વહનમાં તે વહાં કરે છે. હેમ્લેટ ઉપર તેનો પ્રેમ છે, પણ આ પ્રેમ એવો શાંત, ગંભીર અને નિરવ છે કે વાણીમાં તે ભાગ્યે જ પ્રદર્શિત થાય છે. તેની લાગણીઓ સમુદ્રના ઉંડા જળની માફક ગંભીર, ગહન અને સપાટીએ શાંત છે, અને તેમાં તેના પ્રેમનો આવિર્ભાવ અદૃશ્ય થઈ જાય છે; અને કેમ જાણે કે તેની મરજી ઉપરાંત હોય તેમ આ રહસ્ય આપણે તેની કનેથી માંડમાંડ જાણી શકીએ છીએ. તેની તીવ્ર પણ બાહ્યદર્શી કલ્પનાએ હેમ્લેટના પ્રેમનો અસીમ મોહ ઉપજાવ્યો છે, અને તેના પ્રેમમાં પાન કરનારીએ પોતાના સુખની પરિસીમાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર તેમાંથી કલ્પી લીધું છે. આ પ્રેમનો વિશ્વાસ નહિ રાખવા તેનો ડાહ્યાપણદાર પિતા તેને ના કહે છે અને હેમ્લેટને મળવા ના પાડે છે, ત્યારે તેની આજ્ઞાને મૂગે મોંહે એ તાગે થાય છે, અને પોતાના પ્રેમના પત્રો પિતાને સોંપી દે છે. પણ તેનું હૃદય ઉંડું છે અને તેની લાગણીઓ પ્રખળ છે. પરંતુ આ પ્રખળતા હેમ્લેટની વિકળતાથી ડરી જઈ કંપી જાય છે, અને હેમ્લેટ તેથી નાસીપાસ થઈ જાય છે. સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં-સ્વભાવમાં સમાનતા છતાં ભેદ હોવાની જરૂર છે. જ્યાં એમ હોય ત્યાં સ્ત્રીપુરૂષનું જોડું સુખી થાય છે, કારણકે તેથી એકબીજાના સ્વભાવની ખામીઓ સુધારવામાં એક બીજાને તેઓ સહાયભૂત થાય છે. આ વાતની ખામી હોવાથી હેમ્લેટ અને ઓફેલિયાનાં જીવન વણસી જાય છે, ઓફેલિયામાં જે હિંમત હોત તો હેમ્લેટને મદદગાર થઈ તેનું જીવન સુધારી પોતે પણ સુખી થાત. પરંતુ ઓફેલિયાથી હેમ્લેટનું કામ સરે એમ નહોતું.

હવે હેમ્લેટનું ગાંડપણ જોઈ ઓફેલિયાની કલ્પનાને જખરો ધક્કો લાગે

છે; અને પોતાના પિતાનું મૃત્યુ પોતાના પ્રિયતમના હાથે થએલું જોઈ તેની સુંદર મતિ નષ્ટ જ થઈ જાય છે, અને ગાંડી બની જૂના ગીતના ટૂંકડા તે ગાતી ફરે છે. એના ગાંડપણમાં પણ પ્રેમ અને પિતા જ તરવરી રહે છે; અંતે અકસ્માતથી તે મૃત્યુ પામે છે, અને પોતાના હેમ્લેટની પત્નીરૂપે જોવા ધમ્મતી રાણી તેની કબર ઉપર કુલ વેરે છે.

આ નાટકની પાત્ર-રચનામાં હોરેશિયો શિખરરૂપ છે. હેમ્લેટનો તે સાચો સ્નેહી છે, અને હેમ્લેટ પોતે તેની કેવી પ્રશંસા કરે છે તે નાટકમાં મોજુદ છે. સુખ દુઃખમાં સમવૃત્તિ રાખી એક ધારે તે પોતાનું જીવન જીવે છે, અને એવા જીવનને હેમ્લેટ આદર્શરૂપ ગણે છે તે વાત પણ હેમ્લેટનું પાત્ર સમજતાં લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. પરંતુ અંતર્યામિની પેઠે હોરેશિયોનું જીવન કેવળ સાક્ષીરૂપ છે, અને કોઈ કાર્ય તે કરતો નથી. પરંતુ ફોરટિનઆસ આપરૂની ખાતર નજીવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં પણ કાર્યમાં ઝંપલાવે છે. આવા રાજનો મંત્રી થવા યોગ્ય હોરેશિયો છે, અને આ બંને મળીને દેશની અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરશે એવો વિશ્વાસ આપણને આવે છે.

આમ આપણું પાત્ર-વિવેચન અહીં પૂરું થાય છે, અને તે ટૂંકું અને મુદ્દાસર છે. અમને ખાતરી છે કે રસિક વાંચનારને આ નાટકના મનનથી ખીજા ધણા વિચારો સ્ફુરી આવશે.

પાત્ર—સમાજ.

કલૉડિયસ—ડેન્માર્કનો રાજા.

હેમ્લેટ—સ્વર્ગસ્થ રાજાનો કુમાર અને હાલના રાજાનો ભત્રિજો.

પોલોનિયસ—મહા પ્રતીહાર.

હોરેશિયો—હેમ્લેટનો મિત્ર.

લેરતીઝ—પોલોનિયસનો પુત્ર.

વોલ્ટિમંદ, રોઝનક્રાંઝ, ગીલ્ડનસ્ટર્ન, ઓસારક, એક ગૃહસ્થ,	}	દરબારીઓ.
--	---	----------

એક ધર્મગુરુ.

મારસેલસ, બરનાર્ડો.	}	અમલદારો.
-----------------------	---	----------

ફ્રાન્સિસ્કો—એક સિપાઈ.

રેનાલ્ડો—પોલોનિયસનો ચાકર.

નાટકના ખેલાડીઓ.

બે ગામડીઓ—કબર ખોદનારાઓ.

ફારટિનબ્રાસ—નોર્વેનો રાજકુમાર.

એક કપ્તાન.

અંગ્રેજ એલચીઓ.

જર્ટુડ—ડેન્માર્કની રાણી, અને હેમ્લેટની મા.

ઓફેલિયા—પોલોનિયસની પુત્રી.

અમીરો અમલદારો, સિપાઈઓ, ખલાસીઓ, જસુસો, અને બીજા
અનુચરો. હેમ્લેટના પિતાનું ગ્રેવ.

સ્થળ: ડેન્માર્ક.

ડેન્માર્કનો રાજકુમાર

હેમ્લેટ.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો:—સ્થળ: કિલ્લાની ચોકીનું ચોગાન.

(ક્લાન્સિસ્કો પેહેરો ભરે છે, બરનાર્ડો પ્રવેશ કરે છે.)

બર:—કોન હય?

ક્લાન્સ:—તુમ કોન હય? બોલો: ખડા રહો, અને કોન હય તે ચોખ્ખું કહો.

બર:—ઘણું જીવો મહારાજા.

ક્લાન્સ:—બરનાર્ડો?

બર:—એજ.

ક્લાન્સ:—બરાબર તમારા વખતે જ તમે આવો છો.

બર:—હમણાં જ બારના ડંકા થયા. જા, જાઈને સૂઈ જા, ક્લાન્સિસ્કો.

ક્લાન્સ:—મને પેહેરેથી ઉતારવા માટે તમારો ઉપકાર થયો. ટાઢનો

સોકો પડે છે અને હું થાકીને સોથ મૂકી ગયો છું.

બર:—તારા પેહેરામાં તો શાંતિ રહી છેને?

ક્લાન્સ:—એક ઉદર પણ ફરક્યો નથી.

બર:—ઠીક, સલામ. મારી ચોકીના સંઘાતી હોરેશિયો અને મારસેલસ મળે તો તેમને ઝડપથી આવવા કહેજે.

ક્લાન્સ:—મને લાગે છે કે તેમનો પગરવ સંભળાય છે. ખબરદાર ! કોન હય ? (હોરેશિયો અને મારસેલસ પ્રવેશ કરે છે.)

હોરે:—આ ભૂમિનો દોસ્ત.

માર:—અને ડેન્માર્કના મહારાજાનો વફાદાર સેવક.

ક્લાન્સ:—સલામ.

માર:—ઓહ, સલામ, સાચા સિપાઈ ! પેહેરેથી તમને કોણે ઉતાર્યા ?

ફાન્સ:—મારી જગાએ બરનાડો આવ્યા છે. સલામ. (ભય છે.)

માર:—હો બરનાડો !

બર:—કહો, શું, હોરેશિયો પણ છે કે ?

હોરે:—તેના એક અંશ.

બર:—આવો, હોરેશિયો; આવો, ભાઈ મારસેલસ.

માર:—કાં, આ એટલે આજ રાત્રીએ પણ દેખાયું ?

બર:—મેં કાંઈ જોયું નથી.

માર:—હોરેશિયો કહે છે કે એ તો આપણી કલ્પનાનો ખેલ માત્ર છે અને તે ભયંકર રાત્રીએ આપણે બંનેએ જ એ વાર જોયું છે તેના ભરોસા એને આવતો નથી. તેથી આજે રાત્રીની ક્ષણોમાં^૧ ચોક્કી કરવા વિનંતિ કરી હું તેમને સાથે લાવ્યો છું; કે જોઈ કરીને તે પ્રેત ફરીને દેખા દે તો આપણે જોએલું તે માને અને તેની સાથે વાત કરે.

હોરે:—જા, જા; તે દેખા જ નહિ દે.

બર:—ઘડી વાર એસો તો ખરા; અને એ રાત્રીએ અમે જ જોયું છે તેના સંબંધમાં, અમારી વાતની સામે તમારા જે કર્ણો એવી કિલ્લેબંદી કરી બેઠેલા છે તે કર્ણો ઉપર એકવાર ફરીને હુમલો અમને કરવા દો.^૨

હોરે:—ભલે, બેસીએ ત્યારે; અને એ વાત પરત્વે બરનાડોને જે કહેવું હોય તે આપણે સાંભળીએ.

બર:—ગઈ રાત્રીએ જ, ધ્રુવના તારાની પશ્ચિમે આવેલો પેલો તારો આકાશના જે ભાગમાં અત્યારે ઉજ્જસ આપે છે ત્યાં આવ્યો કે તરત જ, હું અને મારસેલસ, તે વખતે એકનો ડંકો વાગતો હતો—

(પ્રેત પ્રવેશ કરે છે.)

માર:—અરે ચૂપ, બંધ કર; જો, પણ એ આવે !

બર:—પરલોકવાસી મહારાજની જેવી જ આકૃતિમાં.

માર:—તું વિદ્વાન છે; બોલાવ તેને, હોરેશિયો.

બર:—મહારાજને મળતું એ નથી લાગતું ? ધ્યાનથી જુઓ, હોરેશિયો.

હોરે:—આખેહુમ; આશ્ચર્ય અને બીતિથી મારી છાતી ધબક ધબક થાય છે.

૧ 'ક્ષણો' શબ્દથી એમ સૂચિત છે કે ચોક્કીમાં બારીક લક્ષ રાખવું પડશે અને તે ઘણું કંટાળાભરેલું માલમ પડશે. ૨ લડાયક સિપાઈઓ વાતચિતમાં પણ મહાધની ભાષા વાપરે છે.

ખર:—કોઇ બોલાવે તો બોલવાની તેની મરજી જણાય છે.^૧

માર:—હોરેશિયો, પૂછ તેને.

હોરે:—ડેન્માર્કના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા જે મનોહર અને તેજસ્વી રૂપે કદિકદિ વિચરતા હતા તે સ્વરૂપ ધારણ કરીને રાત્રીના આવા સમયે ભમનાર તું કોણ છે? દેવની આણુ દઇ પૂછું છું: બોલ.

માર:—તેને અપમાન લાગ્યું.

ખર:—જો, તે સરી જાય છે!

હોરે:—સખર ! બોલ, બોલ ! બોલ, તને દેવની આણુ છે,

(પ્રેત અદૃશ્ય થાય છે.)

માર:—એ તો ગયું, અને જવાબ નહિ દે.

ખર:—કેમ હવે, હોરેશિયો ! તમે ધ્રુવને છો અને ફિક્કા પડી ગયા છો ? કલ્પનાના બેલ કરતાં આ કાંઈક વિશેષ ખરું કે નહિ ? તમે શું ધારો છો ?

હોરે:—દેવના સમ, મારું પોતાનાં ચક્ષુએ પ્રત્યક્ષ જોઇ સાક્ષી આપી નુહોત તો આ વાત હું માનત નહિ.

માર:—મહારાજાને મળતું એ નથી આવતું ?

હોરે:—તું જેમ તારા જેવો છે, તેવું જ એ. ઉન્મત્ત નોરવેના સભ સાથે મહારાજા જ્યારે ઢંઢ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા ત્યારે જે કવચ પહેર્યું હતું તેના જેવું જ અખતર પણ ખરાખર. વગર પૈડાની ગાડીમાં બેસી લડતા પોલ લોકોને મહારાજાએ જ્યારે પીટયા હતા તે વખતે ઉસ્કેરાએલી વિષ્ટિમાં જે ક્રોધિત મુખમુદ્રા મહારાજાની થઇ હતી તેના જેવી જ મુખમુદ્રા. આશ્ચર્ય છે !

માર:—અને નિરુપ રાત્રીના આ સમયે જ ખરાખર, અમારા પેહેરા પાસેથી લસ્કરી ચાલમાં પસાર થતું અમે એને એ વાર આ જ પ્રમાણે જોયું છે.

હોરે:—શું ધારવું તેની સમજણ મને કંઈ પડતી નથી. પરંતુ એકંદરે મારા વિચાર પ્રમાણે તો આપણા રાજ્યને કોઇ અકળિત અનિષ્ટનું સૂચન એથી થાય છે.

૧ 'એવો વિચાર પ્રચલિત હતો અને હજી પણ છે કે બોલાવ્યા વિના પ્રેત બોલી શકે નહિ' (કલાર્ક). હોરેશિયો વિદ્વાન હોવાથી એટલે લાટીન ભાષા કે જેમાં મંત્રો લખેલા હોય છે તે હોરેશિયો બોલી જાણતો હોવાથી તે એને બોલાવે.

માર:—હીક, ત્યારે હેઠા બેસો, અને જે કોઇ જાણતું હોય તે મને કહો કે: દરેક રાત્રીએ એક સરખી રીતે સખત અને તીવ્ર દષ્ટિવાળી જાગૃતિથી દેશના લોકોને શા માટે મહેનત કરવી પડે છે? શા માટે નવી નવી તોપો સતત તૈયાર કરવામાં આવે છે અને પરદેશી બજારમાંથી લડાઇના સરસામાન અને શસ્ત્રોની ખરીદી નિરંતર થાય છે? નૌકા બનાવનાર કસરી-ગરો કને શા માટે આમ પરાણે કામ લેવામાં આવે છે કે જેથી કરીને તેમને રવિવારની રજા પણ મળતી નથી? શાને અર્થે આવી પરિસ્થિતિ ઉત્તાવળથી રાત્રિ દિવસ શ્રમ સૌને કરવો પડે છે? આ વિષે મને કોઇ માહિતી આપશો?

હોરે:—તે તો હું કહું: કાંઇ નહિ તો એવી ગુપ્ત અફવા ચાલે છે; આપણા સ્વર્ગસ્થ મહારાજા કે જેની પ્રતિકૃતિ આપણને હમણાં જ દેખાણી હતી તેને નોરવેના ફોરટિનબ્રાસે, અત્યંત સ્પર્ધાચક્ત મગફરીથી પ્રેરાઇને, હાલ યુદ્ધમાં ઉતરવાનો જાહેર આપ્યો હતો; જેમાં આપણા શરવીર હેમ્લેટ-કારણકે પૃથ્વીના આ ભાગમાં તેમની તેવી જ ગણના હતી તેમણે—એને મૃત્યુ-શરણ પહોંચાડ્યો; જેથી કરીને, આખરના કાયદાથી સુદૃઢ એવા કરેલા કરાર મુજબ, મરનારની માલીકીની સઘળી જમીનનો હક વિજેતાને પ્રાપ્ત થયો; તેની સામે, આપણા હેમ્લેટ તેટલી કિંમતપૂરતો પોતાના રાજ્યનો અર્ધો હિસ્સો હોડમાં મૂક્યો હતો તે જે ફોરટિનબ્રાસે જીત્યો હોત તો તેને મળત, જેમ તે હારતાં કરાર પ્રમાણે તેની જમીન હેમ્લેટને મળી. હવે, સાહેબ, આ બીનઅનુભવી અને ઉન્મત્ત જોરાવર યુવાન ફોરટિનબ્રાસે, જે પક્ષા હરામખોરો માત્ર પેટપૂર ખાવાનું મળતાં કોઇ સાહસમાં ઉતરવા ઇંતેજાર હોય તેવાઓને નોરવેની સરહદમાંથી ભેગા કરવા માંડ્યા છે; અને તે સાહસ તે બીજું કાંઇ નહિ, પણ તેના પિતાએ મેં કહી તે ગુમાવેલી જમીન જોર-જખરીથી આપણી પાસેથી પડાવી લેવાનું છે; અને આપણા રાજ્યને પણ એમ જ લાગે છે એમ જણાય છે; અને તે જ, મારા ધારવા પ્રમાણે આ સઘળી જાગૃતિ, ઉતાવળ અને તૈયારીનું કારણ છે.

ખર:—મને પણ લાગે છે કે એ જ કારણ હશે, બીજું કાંઇ પણ નહિ હોય. તેથી જ, આ લડાઇઓનો કારણભૂત જે રાજા હતો અને છે તેના જેવી જ બરાબર આ વસ્તુ-સ્થિતિને યોગ્ય લશ્કરી પોશાક સહિત મહારાજાની અનિષ્ટસૂચક આકૃતિ આપણા પેહેરામાં દેખા દે છે.

હોરે:—મનના ચક્ષુને હેરાન કરતું એ કહ્યું છે. રોમની અતિ ઉચ્ચ અને વિજયવંત દશામાં, મહાન સિઝર પડ્યો તે પૂર્વે થોડા જ વખત અગાઉ

કબરો ખાલી થઇ ગઇ હતી, અને કદન-વસ્ત્રથી આચ્છાદિત થઇ શબો રોમના મોહોલાઓમાં ન સમજાય તેવી ભાષામાં કીકીઆરીઓ કરતો હતાં.^૧ અને દ્રવતો^૨ તારો કે જેના આકર્ષણ ઉપર વરણ દેવનું રાજ્ય ટકી રહે છે તે મુઆ જેવો માંદો થઇ ગયો હતો.^૩ નિર્મિત બન્યા પહેલાં હમેશાં અગાઉથી આવતા જસુસોની માફક અને આવતા અનિષ્ટોની પ્રસ્તાવનાની પેઠે ભયંકર બનાવોનાં એવાં જ આગાહીસૂચક ચિહ્નો, આકાશ અને પૃથ્વીએ ભેગાં મળીને આપણા દેશમાં સ્થળે સ્થળે અને આપણા સ્વદેશીઓને બતાવવા માંડ્યાં છે. પણ ચૂપ! નજર કરો ! પણ ફરીથી એ આવે ! (પ્રેત પુનઃ પ્રવેશ કરે છે.) મને ઉડાડીને ભૂકેભૂકા કરી નાખે તોપણ હું તેને આરો ફરીશ^૪ ઉભું રહે, માયાવી ! જે કોઇ એવું સત્કર્મ હોય કે જે કરવાથી તારી શાંતિ થાય અને મને ભૂષણરૂપ બને તો તે મને કહે. (કુકડો બોલે છે.) તારા દેશના કોઇ દુર્દૈવથી તું જે જાણીતું હોય કે જે અગાઉથી જણાતાં કદાચ અટકાવી શકાય, તો અરે ! તે કહે. અથવા તો અનીતિથી ઓકાવેલું દ્રવ્ય જે તે પૃથ્વીના પેટમાં સંગ્રહી રાખ્યું હોય, કે જેને માટે લોકો કહે છે કે મુઆ પછી ઘણી વાર ભૂત થઇ તમે વારંવાર ભમો છે, તો તે કહે: ઉભું રહે ! અને બોલ ! અટકાવ એને, મારસેલસ.

માર:—મારી ફરશી હું એને મારું ?

હોરે:—માર, જે ઉભું ન રહે તો !

ખર:—આ રહ્યું !

હોરે:—આ રહ્યું !

માર:—ગયું !

(પ્રેત અદશ્ય થાય છે.)

આવ્યું ભવ્ય હોવાથી આપણું બળ બતાવવામાં આપણે તેને અપમાન આપીએ છીએ. કારણકે વાયુની માફક તે અવેધ્ય છે અને આપણા ફાકટ હોકારા માત્ર ઉપહાસપાત્ર થાય છે.

૧. જુઓ: અમારું જી. સીઝર નાટક: અંક ૧ લો, પ્રવેશ ત્રીજો, અને અંક ૨ જો, પ્રવેશ ૨ જો. ૨ એટલે ચંદ્ર. ચંદ્રની વચ્ચે ઉપર સમુદ્રની ભરતી ઓટનો આધાર છે એ જાણીતી વાત છે. તાત્પર્ય એવું છે કે તે વખતે ચંદ્રનું ખગોળ ગણિત લાંબા વખત રહ્યું હતું અને તે લગભગ દેખાતો નહોતો—કેમ જાણે લગભગ મૃત્યુ પામ્યો હોય. ૩ સર્વ ટીકાકારો સંમત થાય છે કે, આની આગલી લીટીમાં કાંઈક ભાગ રહી ગયેલો લાગે છે; તેથી અસ્પષ્ટ હોતાં ભાષાંતરમાં તે મુકી દીધી છે. ૪ એવો વહેમ હતો કે ભૂત આડું ઉતરે અથવા ભૂતને કાંઈ આડું ઉતરે તો તેનું અનિષ્ટ થાય.

બાર:—કુકડો બોલ્યો ત્યારે બોલવાની તૈયારીમાં એ હતું.

હોરે:—અને ત્યારે ભયદાયક તેડાથી ચમકીને ચાલ્યા જતા શુનેગારની પેઠે તે ચાલ્યું ગયું. મેં સાંભળ્યું છે કે કુકડો પ્રાતઃકાળની તુરી છે અને પોતાના ઉંચા અને તીક્ષ્ણ અવાજથી દિવસના દેવને જાગ્રત કરે છે; અને કોઈ ભટકતું અને ભમતું નિશાચર સમુદ્ર, અગ્નિ, પૃથ્વી કે પવન—જ્યાં હોય ત્યાંથી એવી ચેતવણી મળતાં પોતાના બંધીખાને એકદમ ચાલ્યું જાય છે: અને આ વાતની સાબીતિ હમણાં જ આ વસ્તુએ આપણને આપી.

માર:—કુકડો બોલ્યો એટલે તે હળવેથી અલોપ થઈ ગયું. કેટલાક કહે છે કે જે રાતે આપણા ત્રાતાનો જન્મોત્સવ ઉજવાય છે તે રાત્રીએ અગાઉથી પ્રભાત-પક્ષી આખી રાત ગાયાં કરે છે અને તેથી, તેઓ કહે છે કે કોઈ ભૂત પિશાચ બહાર ભમવાની હિંમત કરી શકતું નથી; આ રાત્રી-ઓ આમ નિર્દોષ રહે છે; ત્યારે કોઈ ગ્રહની માઠી દશા ચાલી શકતી નથી; કોઈ વ્યંતરીનો દુષ્ટ ભાવની અસર થતી નથી, અને ડાકણને કોઈ મંત્ર સફળ થતો નથી; એવા આ સમય પવિત્ર અને સુખકર હોય છે.

હોરે:—મેં પણ એવું સાંભળ્યું છે અને કાંઈક અંશે માનું છું. પણ જુઓ, ગુલાખી ઝભો પેહેરીને ઉષાદેવી પૂર્વ તરફની પેલી ઉંચી ટેકરીના તુષારપરથી પસાર થાય છે. આપણી ચોકી હવે પૂરી થાય છે; અને માફ માનો તો આ રાત્રીનો વૃત્તાંત યુવાન હેમ્લેટને આપણે કહીએ; કારણકે મને ખાત્રી છે કે આ પ્રેત આપણી પાસે મૂંઝું રહ્યું છે તે એની સાથે બોલશે. એના ઉપર આપણો જે પ્રેમ છે તેની ખાતર, અને આપણી ફરજને ઉચિત વાત તરીકે, આ હકીકતની એને જાણ કરવી એ વાત તમે કયુલ કરો છો ?

માર:—હા, હા, ચાલો આપણે તેમ જ કરીએ. અને અડચણવિના આજ સવારે આપણે તેને ક્યાં મળી શકશું તેની મને ખબર છે.

(બધા જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો:—સ્થળ: કિલ્લામાં કચેરીનો હાલ.

[રાજા, રાણી, હેમ્લેટ, પોલોનિયસ, લૅરતીઝ, વોલ્ટિમૅન્ડ, કોરનેલિયસ, અમીરો અને અનુચરો પ્રવેશ કરે છે.]

રાજા:—(જો કે) અમારા વાહાલા ભાઈ હેમ્લેટનો સ્વર્ગવાસ હજી સ્મરણમાં તાજો છે, અને અમારે શોકનિમગ્ન રહેવું અને અમારા આખા

રાજ્યે શોક પાળવો તે અમને ઉચિત છે; તથાપિ કુદરતી લાગણી સાથે રાજ્યના ભલાના વિચારનો વિગ્રહ એટલો બધો થયો છે કે અમારો વિચાર કરીને ડાહ્યાપણની દૃષ્ટિથી અમે તે વાતનો નિર્ણય કર્યો છે. એટલા માટે, જે એક વખત અમારાં બાબી હતાં પણ હવે જે અમારાં પટરાણી થયાં છે, અને જે આ પરાક્રમી રાજ્યના સ્ત્રી-ધનની માલેક છે તેને, જાણે કે પરા-ભવ પામેલો આનંદ હોય તેમ, આનંદથી પ્રકાશિત અને આંસુથી ટપકતી આંખ સહિત, મરણ-શોકમાં હર્ષ અને લક્ષ્મના હર્ષમાં શોક સહિત, હર્ષ અને શોકને સમાન તોળીને, અમે પત્ની કરી છે; અને આ કામમાં અમારી સાથે સાંગોપાંગ રહેતા તમારા વધારે કુશળ ડાહ્યાપણની પણ અમે અવગણના કરી નથી. એ બધાને માટે અમે તમારો ઉપકાર માનીએ છીએ. હવે તમે જે ક્યારના જાણો છો તે વાત આ છે: અમારી કિંમતની નિર્બળ ગણના કરીને, અથવા તો અમારા વાહલા ભ્રાતના મૃત્યુથી અમારું રાજ્ય શીખળ વીખળ છે એમ માનીને, અને આ લાભમાં પોતાના કુમકની કલ્પના કરીને, યુવાન ફોરટીનબ્રાસ સંદેશા મોકલીને અમને પજવવા ચૂક્યો નથી કે અમારા અત્યંત પરાક્રમી ભાઈને, કાયદાનાં સઘળાં બંધનપૂર્વક, તેના પિતાની જે જમીન પ્રાપ્ત થઈ છે તે સઘળી અમારે તેને સુપ્રત કરી દેવી. એટલું એના સંબંધમાં. હવે અમારા સંબંધમાં અને અત્યારે આપણે ભેગા થયા છીએ તેના સંબંધમાં, પ્રયોજન આટલું છે. યુવાન ફોરટીનબ્રાસનો કાકો જે અશક્ત અને પથારીવશ છે અને પોતાના ભત્રિજના ઉદ્દેશથી ભાગ્યે જ વાકેફ રહી શકે છે તે નોરવેના રાજાને આ અમે લખ્યું છે કે તે યુવાનની આ બાબતમાં વધારે હિલચાલ એણે બંધ કરવી; અને પોતાની પ્રજામાંથી માણસો નોંધી ભેગાં તે કરે છે અને લડવાની તૈયારી કરે છે તે બંધ કરવું; અને ભાઈ ફોરનેલિયસ અને વોલ્ટિમંદ, નોરવેના રાજાની આ મુલાકાતે જવા અમે તમને મોકલીએ છીએ; અને આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શરતોથી પ્રેરાઈ તે રાજાની સાથે મસલત કરવા અમે તમને સઘળી સત્તા આપીએ છીએ. તે ઉપરાંત કશી નહિ. સલામ, (અને ઝડપથી કામ કરી બતાવી આપો કે તમારી ફરજ તમે ઠીક બજાવી.)

૧ રાજા એમ બોલતો જણાય છે કે આ આખું રાજ્ય સ્ત્રીધન તરીકે તેના પત્તિના મૃત્યુથી રાણીને પ્રાપ્ત થયું તે તેનું છે. પણ કદાચ પોતાનો હક પણ નીમે ભાગે સમાન છે એમ એનું તાત્પર્ય છે. (ડેટન). ૨ રાજાના પાત્રમાં પાપના પરિણામરૂપ બોલવા ચાલવામાં જે દૃતિમતા આવવી જોઈએ તે કવિ કેમ બતાવે છે તે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

કોર: અને વોલ્ટિ:—આમાં અને દરેક બાબતમાં અમે કર્તવ્યપરાયણ છીએ એમ બતાવી આપશું.

રાજા:—અમને તેનો કાંઈ સંશય નથી: પ્રેમપૂર્વક સલામ.

(કોરનેલિયસ અને વોલ્ટિમંદ જાય છે.)

અને હવે, લેરતીઝ, તારા તરફથી શા બખ્તર છે? કોઈ અરજ તમારે કરવાની છે એમ તમે કહેતા હતા. તો તે શી છે, લેરતીઝ? ડેન્માર્કના રાજા પાસે કોઈ વાજખી અરજ તમારી નિરર્થક થશે નહિ. તારી માગણીથી નહિ, પણ મારી રાજપુત્રીથી હું ન દઉં એવું શું માગવાની તારી ઇચ્છા છે, લેરતીઝ? (મગજ અને હૃદયના સંબંધ કરતાં પણ વિશેષ, મુખને હાથની જેટલી જરૂર છે તેના કરતાં પણ અધિક, તારા પિતાનો સંબંધ અને જરૂરીઆત ડેન્માર્કના રાજ્યાસન સાથે છે.) તારી શી ઇચ્છા છે, લેરતીઝ?

લેર:—મારા શક્તિવંત સરકાર, ફ્રાન્સ પાછા જવા દેવાની આપની કૃપા અને આશા. આપના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે હાજર રહેવાનું મારું કર્તવ્ય છે એમ સમજી જો કે ઘણી ખુશીથી હું ફ્રાન્સથી ડેન્માર્ક આવ્યો છું, પરંતુ હવે મારે કયુલ કરવું જોઈએ કે તે કર્તવ્ય પૂરું થતાં ફ્રાન્સ તરફ મારા વિચાર અને વૃત્તિઓ પાછી વળી છે; અને આપ નામદારની અતુરતા અને ક્ષમાને? માટે આપ હજુર તે નિવેદન કરું છું,

રાજા:—તારા પિતાશ્રીની પરવાનગી તને મળી? પોલોનિયસ શું કહે છે?

પોલો:—નામદાર સાહેબ, વાતનો પીછો લઇને મારી પાસેથી ઢીલી પરવાનગી એણે કઢાવી છે; અને આખરે એની ઇચ્છા ઉપર મારી કઠિન કયુલતની છાપ મેં મારી છે; હું પ્રાર્થના કરું છું કે એને જવાની આશા આપો.

રાજા—લેરતીઝ, તારા પોતાના અનુકૂળ વખતે તું જજો અને જેટલું રહેવું હોય તેટલું રહેજો; અને તારી સર્વોચ્ચ યોગ્યતાઓ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે આબાદ થાઓ! પરંતુ હવે, બાઈ હેમ્લેટ અને મારા પુત્ર—

હેમ્લેટ:—સગા કરતાં કાંઈક વિશેષ અને જાત કરતાં કાંઈક ઓછો.^૨

૧ ડેન્માર્ક કરતાં ફ્રાન્સમાં રહેવું હું વધારે પસંદ કરું છું એમ જો તમને લાગે તો હું તેની ક્ષમા માગું છું. ૨ બાઈને બદલે મૂળમાં Cousin શબ્દ છે અને શેક્સપીયરના વખતમાં તે શબ્દ પ્રથમ પેઢીના સગાં સિવાય લગભગ બધાં સગાંને માટે વપરાતો હતો. તેથી હેમ્લેટ કહે છે કે તેની માને રાજા પરણ્યો હોવાથી માત્ર દુરના સગા કરતાં તેમની વચ્ચે હવે વિશેષ સમાર્થ થઈ.

રાજા:—વાદળાં? હજી તારા ઉપર કાં ટકી રહ્યાં છે ?

હેમ્લેટ:—ના, મહારાજ, સૂર્યના ઉગ્ગસમાં હું અતિ ધણો છું.

રાણી:—ભાઈ હેમ્લેટ, તારો રાત્રીનો રંગ ફેંકી દે, અને ડેન્માર્કના રાજા ઉપર સ્નેહીની દૃષ્ટિએ જો. શોકાન્વિત નેત્રોથી તારા કુલીન પિતાને આંકીમાં નિરંતર ન શોધ. તું જાણે છે કે તે સ્વાભાવિક છે, જીવતાને મરવાનું છે જ; જીવન તજી અનંતતામાં જવાનું સૌને છે.

હેમ્લેટ:—હા, માજી, સ્વાભાવિક છે.

રાણી:—જો એમ છે તો તેમાં ખાસ વિશેષતા તને કેમ દેખાય છે ?

હેમ્લેટ:—દેખાય છે, માજી ? નહિ, છે જ; હું, ‘ દેખાય છે ’ ને ઓળખતો નથી. બહાં માજી, શાહીવણોં ઝભો, અથવા ગમગીન કાળા રંગનો રીવાજ પોશાક, અથવા તો પરાણે કાઢેલા શ્વાસના પવનથી ભરેલા નિઃશ્વાસ, આંખમાં પુષ્કળ વહેતી અશ્રુ-સરિતા, અથવા ચહેરાની ઉદાસી આકૃતિ, અને સિવાય શોકની સઘળી ચેષ્ટાઓ, રીતો અને ચિહ્નો—એ સઘળાં હું જોવો છું, તેવો મને ખતાવી શકે તેમ નથી; એ બધાં દેખાય છે ખરાં; કારણ કે મનુષ્યો દેખાડી શકે એવાં એ કાર્યો છે. પણ મારા અંતરમાં અંદર જ છે તે દેખાડી શકાય એવું નથી. આ તો માત્ર શોકનાં શણગાર અને બાહ્ય પોશાક છે.

રાજા:—તારા પિતા પ્રત્યે શોકની આ ફરજો બળવવી એ તારા સ્વભાવમાં બૂખણરૂપ અને આનંદપ્રદ વાત છે, હેમ્લેટ. પણ તારે સમજવું જોઈએ કે તારા પિતાએ પિતા ગુમાવ્યો છે, તેમણે તેમનો, એમ કમે કમે આણતું આવ્યું છે; અને કાંઈક સમય પર્યંત શોક પ્રદર્શિત કરીને પોતાનો પુત્ર-ધર્મ પાળવાની જીવતાની ફરજ છે. પરંતુ આગ્રહપૂર્વક શોચમાં સતત ખમરી રહેવું એ તો અધર્મી દુરાચરનો માર્ગ છે. તે તો પ્રભુ પ્રત્યે બહુ બૂલ-ખરેલી વૃત્તિ દર્શાવે છે; નિર્બળ હૃદય, અદૃઢ મન, કાચી અને અશિક્ષિત મુદ્દિ ખતાવે છે; કારણ કે જે વાત અંતે બનવાની જ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ અને કોઈ પણ સામાન્ય વસ્તુની માફક હમેશાં બનતી આપણે જોઈએ છીએ તે વાત બનતાં આપણને જ ખાસ અન્યાય થયો છે એવી છોકરવાદીવાળી વિરૂદ્ધ વલણ રાખી શામાટે મનમાં માહું લગાડવું ?

‘ખત’ ને બદલે મૂળમાં Kind શબ્દ છે અને તેના બે અર્થ થાય. ‘માયાળુ’ અને ‘મનુષ્ય ખત’. તેથી હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ કહેવાય કે : (૧) મારી અને તારી વચ્ચે માયા ન હોઈ શકે, કારણ કે હું તને ધિક્કારું છું. (૨) અથવા, તું મનુષ્ય ખત કરતાં પણ હલકો છે, કારણ કે આવું લગ્ન કર્યું. ૧ શોકનાં વાદળાં.

છી, તેમાં તો ધ્વજરતો અપરાધ થાય છે; મુએલાને દોષ ચડે છે; સૃષ્ટિ-ક્રમના વિરોધી થવાય છે; તેમાં કેવળ વિવેકશૂન્યતા છે. પિતાઓનું મૃત્યુ સૃષ્ટિમાં સામાન્ય બાબત છે. અને સૃષ્ટિમાં થએલા પ્રથમ મૃત્યુથી તે આજના કોઈ પણ મૃત્યુ પરત્વે કુદરત પોઠારીને કહે છે કે એમ જ બનવું જોઈએ. અમે તારી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આ નિરંતર શોક ધૂળમાં ફેંકી દે અને અમને તારા પિતાને ઠેકાણે લેખ; કારણ કે દુનિયાને અમે ખાસ જણાવીએ છીએ કે અમારા પછી ગાદીનો વારસ તું જ છે; અને કોઈ પણ પરમ વત્સલ પિતાનો પ્રેમ પોતાના પુત્ર પ્રત્યે હોય તેના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે કમી નહિ એવો ઉદાર ભાવ અમે તને આપીએ છીએ. વિટનબર્ગ ફરીથી શાળામાં જવાના તારા વિચાર બાબત, અમારી ધમ્મજાને તે વાત અશ્ચર્યકર છે; અને અમે તને વિનવીએ છીએ કે અમારી દૃષ્ટિથી પ્રકુલ્લ અને આનંદિત બનવા, અમારા મુખ્ય ઉમરાવ, સગો અને પુત્ર બની અહીં જ રહેવાનો તું વિચાર કર.

રાણી:—હેમ્લેટ, તારી માતાની પ્રાર્થનાઓને નિષ્ફળ ન કરીશ; હું વિનવું છું કે અમારી નજર-સન્મુખ રહે; વિટનબર્ગ ન જ.

હેમ્લેટ:—માણ, મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.

રાજા:—વાહ, આ તો પ્રેમાળ અને યોગ્ય ઉત્તર છે. ડેન્માર્કમાં અમારા જેવો જ સત્તા ભોગવનાર તું થા. રાણીજી, ચાલો. હેમ્લેટના આ કોમળ અને પોતાની રાજપુત્રીથી આપેલા અનુમોદનથી અમારું ચિત્ત બહુ પ્રસન્ન થયું છે; અને તેની ખુશાલીમાં ડેન્માર્કના રાજાની આજની મીજમાનીની વાત મોટી તોપ વાદળાંઓને કહેશે, અને રાજાની મીજમાનીના પડખા આ-કાશમાં પડશે. ચાલો.

(હેમ્લેટ સિવાય સઘળા નય છે).

હેમ્લેટ:—[અરે, આ અત્યંત કઠણ માંસ પીગળી જાય, ઓગળી જાય, પાણી પાણી થઈ જાય!] અથવા તો ભગવંતના કાયદાએ આત્મહત્યાનો વિષેષ ન કર્યો હોત! [અરે પ્રભુ! પ્રભુ! આ જગતના સઘળા રૂઢી રીવાજ કેવા કંટાળાભરેલા, નિરસ, નિઃસાર અને શૂન્ય લાગે છે!] શરમ! અરે શરમ! જે બગીચો જીર્ણવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે નીંદણ કર્યા વિનાનો હોય! ખોરી ગંધાતી અને નિંદ્રા જ વસ્તુથી જગત આખું ભરપૂર છે! છેવટે એમ જ બન્યું! મુઆને બે જ મહીના; નહિ, પૂરા બે પણ નહિ; કેવો ઉત્તમ રાજા, જે આની સાથે સરખામણીમાં, જંગલી પિશાયતની પાસે સૂર્યદેવ જેવો હતો: મારી માતૃશ્રી પર તેમનો પ્રેમ પણ કેટલો, કે સ્વર્ગના પવનને પણ નિષ્કૃંહતાથી તેના ચહેરાને સ્પર્શ કરવા દે નહિ. અરે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પહ

કેટલુંક સંભારે? જાણે કે જેનાથી પોષિત થતી હતી તેના વડેજ કામનાની વૃદ્ધિ થતી હોય તેમ તે તો તેના ઉપર લગી રહેતી: અને છતાં, એકજ મહીનાની અંદર-તેનો વિચાર મને દુઃસહ છે. અસ્થિરતા, તારું નામ જ છે! એક નાનાસરખા મહીનામાં, અથવા તો આંખમાં અશ્રુની ધારા સહિત નીચેબની? માફક ગરીબ બિચારા મારા બાપના શબની પછવાડે જે જોડા પેહેરી તે આભડવા ગઇ હતી તે જોડા પણ હજી તો જૂના નથી થયા તે પેહેલાં:-અરે તેણે, તેણે જ-અરે પ્રભુ! વિવેકબુદ્ધિની ખામીવાળું પશુ પણ વધારે સમય શોક પાળે-પણ આણે તો મારા કાકા સાથે જ લગ્ન કરી દીધું-જે કાકા મારા બાપનો ભાંધ તો ખરો, પણ મારી અને હરકયુલીસની વચ્ચે જેમ કાંઈ સમાનતા નથી, તેમ તે બેની વચ્ચે પણ કાંઈ સમાનતા નથી: એક મહીનાની અંદર: હજી તો અતિ દાંભિક અશ્રુઓની ખારાશ તેની પીડાતી આંખોમાંથી ધોવાઈ ગઇ નથી ત્યાં તો એ પરણી ચૂકી. અરે આટલી ચતુરાઈથી ગોત્ર-ગમનની પથારી પ્રત્યે ઝડપ કરવામાં કેટલી બધી પાપીષ્ઠ ત્વરા! આમાં કાંઈ સાફ નથી અને તેનું પરિણામ પણ સાફ આવી શકે નહિ. પણ મારા હૃદય કાઠી પડ! કારણકે એ વાતનો ઉચ્ચાર પણ હું કરી શકું નહિ. (હોરેશિયો, મારસેલસ અને બરનાડો પ્રવેશ કરે છે).

હોરે:-મહારાજનું કલ્યાણ થાઓ!

હમ્બ્રેટ:-તમને ખુશ જોઈને મને ખડું આનંદ થાય છે. હોરેશિયો-અથવા તો હું પોતાને વિસરી ગયો છું.

હોરે:-મહારાજ, એજ; અને હમેશનો આપનો ગરીબ સેવક.

હમ્બ્રેટ:-ભાઈ, મારો સજ્જન દોસ્ત: એ નામની હું તારી સાથે ફેરવણી કરીશ. અને હોરેશિયો, વિટનબર્ગથી અત્ર કેમ આવવું થયું છે? મારસેલસ!

મારસેલસ:-હ.

હમ્બ્રેટ:-તમને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. ભાઈ, સલામ.^૩

૧ નિયોબ-ટ્રેન્ટલસની દીકરી અને અમ્ફિયનની પત્ની. પોતાના સંતાનોની સંખ્યા બાબત, મગફળીથી એપોલો અને આર્તેમિસની માતા લેટો આગળ પોતાની વડાઈની એણે બડાઈ કરી; તેથી લેટોને અપમાન લાગતાં તેનાં છાતરાંને એણે મારી નાખ્યાં; અને એક પૌરાણિક કથા પ્રમાણે તેની અરજથી ઇદ્રે તેનું પથ્થરમાં રૂપાંતર કરી નાખ્યું, અને તે પથ્થર ઉનાળામાં રોજ આંસુ પાડતો! (ડેટન). ૨. 'સેવક'ને બદલે 'મિત્ર' એવો ફેરફાર કરીશ. જોન્સનના કહેવા પ્રમાણે: 'હું સેવક અને તું મિત્ર'. (ડેટન). ૩. કેટલાક કહે છે કે આ શબ્દો બરનાડોને સંબોધીને બોલાયા છે.

પણ ખરેખર, વિટનબર્ગથી શા કારણે અહીં આવ્યા છો ?

હોરે:—મહારાજ, ભટકવાનો સ્વભાવ, ખીનું શું ?

હેમ્બેટ:—તારો શત્રુ એ કહે તો હું સાંભળી રહું નહિ; અને તારી પોતાની વિશ્વ તારી પોતાની નિંદા તું પોતે મારા કાનને સંભળાવે તે અત્યાચાર તને કરવા હું દ્વંદ્વ નહિ: હું જાણું છું કે તું ભટકનાર નથી. પણ એલસિનોર આવવાનું પ્રયોજન શું છે ? તું અહીંથી જાય તે પહેલાં ખૂબ મઘ પીતાં અમે તને શીખવશું.

હોરે:—મહારાજ, આપના પિતાશ્રીની પાયદસ્ત-ક્રિયા જોવા આવ્યો છું.

હેમ્બેટ:—સહાધ્યાયા યંત્ર, ભલો થઈને માંડે ઉપહાસ ન કર. મને લાગે છે કે મારી માતૃશ્રીનો લગ્ન-સમારંભ જોવા તું આવ્યો છે.

હોરે:—ખરે મહારાજ, એ કાંઈક લાગલુંજ થયું.

હેમ્બેટ:—કરકસર, કરકસર, હોરેશિયો ! દા'ડાની સામગ્રી, થંડી^૧ થતાં, વિવાહના ઉત્સવમાં વપરાણી. હોરેશિયો, આવો દિવસ મારે જોવાનો આવ્યો તેના કરતાં મારા કટા વેરીને સ્વર્ગમાં મેં જોયો હોત તો ઠીક ! મારો પિતા !—મને લાગે છે કે મારા પિતાને હું જોઉં છું.

હોરે:—ક્યાં, મહારાજ ?

હેમ્બેટ:—મારા આંતરચક્ષુમાં, હોરેશિયો.

હોરે:—મેં એમને એક વખત જોયા હતા; તે તેજસ્વી રાજા હતા.

હેમ્બેટ:—તે નર હતા; સર્વગુણસંપન્ન એમને સમજ. એમની જોડી

કદિ મળવાની નથી.

હોરે:—મહારાજ, મને લાગે છે કે એમને મેં કાલ રાત્રીએ જોયા.

હેમ્બેટ:—જોયા ? કોને ?

હોરે:—મહારાજ, આપના પિતાશ્રી મોટા મહારાજને.

હેમ્બેટ:—મારા પિતાશ્રી મોટા મહારાજને.

હોરે:—આ જે ગૃહસ્થોની સાક્ષી સહીત જ્યાં સુધી આ ચમત્કાર હું આપને કહી બતાવું ત્યાં સુધી તેના ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણમાં તમારા વિસ્મયને મિશ્ર કરો.

હેમ્બેટ:—પ્રભુની ખાતર તે મને કહી સંભળાવ.

હોરે:—પોતાના પેહેરા ઉપર હતા તે વખતે મધ્યરાત્રીના સંપૂર્ણ અધારામાં જે રાત્રીએ તેનો ભેટો આ જે ગૃહસ્થો—મારસેલસ અને બરનાડોને

થયો છે. નખશીખ શસ્ત્રથી બરાબર સજ્જિત એવા તમારા પિતાની આકૃતિ દેખાય છે, અને ગંભીર ચાલથી હળવે હળવે પણ દમામપૂર્વક તેમની પાસેથી ચાલી જાય છે. ભયથી ચક્રિત અને ત્રસ્ત થએલાં તેમનાં ચક્ષુ પાસેથી તેમના એક દંડાને છોટે ત્રણ વખત એમ એ ચાલ્યા ગયા. દરમ્યાન, ખીકના માર્યા લગભગ થીજી ગએલા તેઓ સ્તબ્ધ બની મુંગા રહેતા, અને તેને બોલાવી શકતા નહિ. ભયભીત એકાંતમાં આ વાત તેઓએ મને કહી; અને ત્રીજી રાત્રીએ તેમની સાથે પેહેરા ઉપર હું પણ ગયો; અને ત્યાં તેમણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, એ જ વખતે અને એ જ ઠાઠમાં તે માયાવી દેખાવ દૃશ્ય થયો, અને તેમણે કહેલું અક્ષરેઅક્ષર સાચું કયું. તમારા પિતાશ્રીને હું ઝોળખતો હતો; આ હાથ પોતાના જેવા તેથી વધારે નથી.

હુમ્બેટ:—પણ આ ક્યાં બન્યું ?

માર:—મહારાજ, જે ચોટી ઉપર અમે પેહેરા ભરતા હતા ત્યાં

હુમ્બેટ:—તેને તમે બોલાવ્યું નહિ ?

હોરે:—મહારાજ, મેં બોલાવ્યું, પણ કાંઈ ઉત્તર એણે આપ્યો નહિ: છતાં એક વખત મને લાગ્યું કે જાણે બોલવાની તૈયારી કરતું હોય તેમ પોતાનું માથું એણે ઉંચું કર્યું અને હોઠનો સંચાર કર્યો. પણ તે જ વખતે પ્રભાતનો કુકડો મોટેથી બોલ્યો, અને તે સાંભળીને ઉતાવળથી પવનમાં એ ભળી ગયું, અને અમારી દૃષ્ટિને અલોપ થઈ ગયું.

હુમ્બેટ:—ઘણું વિચિત્ર.

હોરે:—મારા માનવંતા સાહેબ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તે સાચું છે; અને આપને આ વાતથી જાણીતા કરવાની અમને ફરજ લાગી.

હુમ્બેટ:—બરાબર છે, બરાબર છે, ભાઈઓ; પણ આ વાત મને સંતાપે છે. આજ રાતે પેહેરા તમારો છે ?

માર: અને બર:—હા, મહારાજ.

હુમ્બેટ:—હથીઆરબંધ, કહો છો ?

માર: અને બર:—હથીઆરબંધ, મહારાજ.

હુમ્બેટ:—પગથી માથા સુધી ?

માર: અને બર:—મહારાજ, પગથી માથા સુધી.

હુમ્બેટ:—ત્યારે તેની મુખાકૃતિ તમે ન જોઈ ?

હોરે:—જોઈ છે, મહારાજ; તેમનું મુખ—ત્રણ તેમણે ઉંચું રાખ્યું હતું.

હુમ્બેટ:—કેવી હતી ? કોધાવિષ્ટ હતી ?

હોરે:—મુખમુદ્રામાં કોધ કરતાં શોક વધારે લાગતો હતો.

હેમ્બેટ:—શ્વેત હતી કે રક્ત ?

હોરે:—નહિ, ઘણી શ્વેત.

હેમ્બેટ:—અને પોતાનાં ચક્ષુઓ તમારા તરફ એણે દીક્ષ્યાં હતાં ?

હોરે:—ઘણાં જ તાકીને.

હેમ્બેટ:—હું ત્યાં હોત તો ઠીક.

હોરે:—આપની મતિ એ મુઝવી દેત.

હેમ્બેટ:—કદાચ, કદાચ; લાંબો વખત તે રહ્યું ?

હોરે:—સાધારણ ઝડપથી કોઈ સો ગણે તેટલો વખત.

માર અને ખર:—તેથી વધારે, તેથી વધારે.

હોરે:—મેં જોયું ત્યારે નહિ.

હેમ્બેટ:—દાઢી બૂરાશ પડતા રંગની હતી, નહિ ?^૧

હોરે:—તેમની જીવંત દશામાં મેં જોઈ હતી તેવી—વચ્ચે વચ્ચે

ફેરી વાળ સહીત કાળી.

હેમ્બેટ:—આજ રાતે પેહેરા ઉપર હું રહીશ. કદાચ તે ફરીને દેખા દે.

હોરે:—મને ખાતરી છે કે તે આવશે.

હેમ્બેટ:—મારા કુલીન પિતાનું રૂપ જો એ ધારણ કરતું હોય તો

આખો નરક લોક ઉઠીને મને ના પાડે તો પણ હું તેને બોલાવીશ. હું તમને

વિનવું છું કે જ્યારે અત્યાર સુધી આ વાત તમે ગુપ્ત રાખી છે તો હજી

પણ તમારી ચૂપડીમાં એને રહેવા દેજો અને આજ રાતે જે કાંઈ બને તે

સઘળું મનમાં સમજજો; પણ તે સંબંધી કાંઈ બોલશો નહિ; તમારા પ્રેમનો

બદલો હું વાળીશ. તો સલામ; અગીઆર અને બારની વચ્ચે હું ચોક્કી

ઉપર તમને બેગો થઈશ.

સઘળા:—અમે તો આપના કર્તવ્ય પરાયણ સેવકો છીએ.

હેમ્બેટ:—જેમ હું તમારો સ્નેહી છું, તેમ તમે પણ મારા સ્નેહીઓ.

સલામ.

(હેમ્બેટ સિવાય સઘળા નય છે)

^૧ શસ્ત્રબંધ મારા પિતાનું પ્રેત ! બધું ઠીક લાગતું નથી; કાંઈક

દુઝો થયો લાગે છે. હવે તો રાત્રી પડે તો ઠીક ! ત્યાં સુધી, મારા આત્મા,

૧ “ હેમ્બેટ જોલે છે દરમ્યાન તેમાં અસંમતિ જણાવવા હોરેશિયો માયું

ધુણાવે છે તે જોઈ ‘નહિ’ શબ્દ બોલાયો લાગે છે. ” (ડેટન) ૨. હેમ્બેટનું

પ્રાત્યર્થ એમ છે કે જો શસ્ત્રબંધ હોય તો કાંઈક તેમાં વેર લેવાની વાત હોવી

જોઈએ. રાણીનાં ઉતાવળા લગ્ન હેમ્બેટને કોઈ પણ પ્રકારે ગમતાં નહોતાં. પણ

અત્યાર સુધી તેને કાંઈ વેહેમ નહોતો પડ્યો. હવે તેને વેહેમ પડે છે.

શાંત રહે. આખી પૃથ્વીની માટી નીચે દટાયાં હોય, તો પણ કાળાં કામ મનુષ્યોનાં ચક્ષુ સમીપ ઉપર તરી આવશે.

પ્રવેશ ૩ જો:—સ્થળ: પોલોનિયસના ઘરમાં ઓરડા.

(લેસ્તીઝ અને ઑફેલિયા પ્રવેશ કરે છે.)

લેર:—મારો સઘળો સરસામાન વાહાણુ ઉપર ચડી ગયો છે, આવજો; અને ખેહેન, જ્યારે જ્યારે પવન અનુકૂળ હોય અને મોકલવાની સગવડ હોય ત્યારે લખતી રહેજો; તેમાં ઉંધીશ નહિ.

ઑફે:—એમાં કાંઈ શંકા તારે રાખવી નહિ.

લેર:—હેમ્ફ્રેટ અને તેના થોડા સરખા પ્રેમના સંબંધમાં તેને મોહ, કામવૃત્તિનો ખેલ, વસંતકાળના યૌવનમાં ઉગેલા પાટલપુલ જેવો જ ઉત્સુક પણ અસ્થાયી, મધુર પણ અસ્થિર, ક્ષણભર જ સુવાસિત, ગણજો:—તેથી વિશેષ કાંઈ નહિ.

ઑફે:—તેથી વિશેષ કાંઈ નહિ ?

લેર:—તેથી વિશેષ કાંઈ નહિ એમ સમજ; કારણકે મનુષ્ય વૃદ્ધિકાળે સ્નાયુઓ અને કદમાં વધે છે એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ શરીર વૃદ્ધિ-ગત થતું જાય છે તેમ તેમ મન અને આત્માના આંતરિક ધર્મો પણ વિસ્તૃત થતા જાય છે. કદાચ એનો પ્રેમ અત્યારે તારા ઉપર હશે અને તેની વૃત્તિ-ઓના સદાચારમાં અત્યારે કદાચ કાંઈ પાપ કે અવગતિ ધારણા નથી. તથાપિ તેની મોટાઈ; પોતાની ઇચ્છાનો એ માલીક નથી, કારણકે તે પોતાના કુળ-ચારને અધીન છે; ખીજાં સામાન્ય મનુષ્યની માફક પોતાનો માર્ગ એ પોતે પાડી શકે નહિ, કારણકે આખા રાજ્યની સલામતી અને સુખાકારીનો આધાર તેની પસંદગી ઉપર રહેલો છે; અને એટલા માટે જે સમાજનો એ શિરોભૂત છે તેનાં અભિપ્રાય અને સંમતિથી તેની પસંદગી સંકુચિત છે:—આ સઘળાનો વિચાર કરતાં તારે બીતિતું કારણ છે. તો પછી ‘તારા ઉપર મારો પ્રેમ છે’ એમ જ્યારે એ કહે ત્યારે પોતાના દરજ્જાને લઈને જેટલે અંશે પોતાના વચનને કૃતિમાં એ મૂકી શકે તેટલે અંશે તેમાં વિ-શ્વાસ રાખવો એ જ તારા ડાહ્યાપણુને ઉચિત છે. અને તે એટલું જ કે કેન્મા-કેના એકંદર અભિપ્રાયથી વિશેષ તે કાંઈ કરી શકે નહિ. તો પછી જોણી થઈને જો તું તેના પ્રેમાલાપ સાંભળે, અથવાતો તારું હૃદય તેને સ્વાધીન કરી દે, અથવાતો તેના નિરંકુશ આગ્રહને તારો પવિત્ર ખજાનો ખુલ્લો કરી આપે, તો તેથી આખરને કેટલો ધકકો લાગે તેનો વિચાર કર. તેની જ

ખીઠ રાખ, આફ્રેલિયા, તેની જ ધાસ્તી રાખ, મારી વાહાલી બહેન; અને તેથી મદનના નેમ અને જોખમથી વેગળી રહી તારા પ્રેમને તું કાચુમાં રાખજો. અત્યંત સાવધમાં સાવધ કુમારિકા, જો ચંદ્રને^૧ પણ પોતાનું સૌંદર્ય દેખાડી દે તો તે પૂરતી અવિચારી છે. પ્રત્યક્ષ સદાચાર પણ નિંદાના પ્રભુથી છૂટતો નથી. પોતાની કળીઓ ખીલ્યા પેહેલાં પણ અનેક વખત વસંતના શિશુઓને કીટ વેદના કિપજલવે છે, અને યૌવનના પ્રાતઃકાળ અને પ્રવાહી તુષારમાં જ ચેપી ઝપાટા અત્યંત ઝડૂમી રહેલા હોય છે. મારે સાવધ રહેજો; બીતિ રાખવામાં જ સર્વોત્તમ સલામતી છે; અન્ય કોઈ પાસે ન હોય તોપણ યૌવન પોતે જ પોતાની સામે બંડ કરે છે.^૨

ઓફે:—આ સદુપદેશની મતલબ મારા હૃદયના રક્ષક તરીકે હું સાચવી રાખીશ. પણ, મારા સજ્જન ભાઈ, કેટલાક શઠ ઉપદેશકોની માફક, સ્વર્ગને કહીન અને કંટકમય રસ્તો મને બતાવીને, પોતે તો કુલી ગએલાં અને મોજલાં મનુષ્યો કરે તેમ, પોતાના ઉપદેશની દરકાર કર્યા વિના, વિલાસના પુષ્પમય પંથમાં પડશો નહિ.^૩

લેર:—અરે મારી ધાસ્તી રાખીશ નહિ. પણ મને વખત ઘણો થયો. આ ખિતાજ આવે. (પોલોનિયસ પ્રવેશ કરે છે.) બેવડા આશીર્વાદમાં બેવડો લાભ. ખીજ વાર રજા દેવામાં પ્રસંગ સાનુકૂળ થયો.

પોલો:—લેરતીઝ, હજી તું અહીં જ છે! શરમ; જા, જા, જદીલ વાહાણ પર જા! પવન અનુકૂળ છે, અને તારી જ રાહ જોવાય છે. લે, આ

૧. ચંદ્રને પવિત્ર અને પ્રમાણિક માનવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એવું છે કે પવિત્ર મનુષ્ય આજળ કોઈ નજીવી ભૂલ થાય તો તેનો લાભ તે લેતું નથી; તેથી સદાચારને હાનિ તો થતી નથી, પણ તેમાં ભૂલ કરનારનું અવિચારીપણું તો છે જ. સજ્જનથી દુર્જનતા થતી નથી એટલું જ. અર્થાત્ સદાચારી મનુષ્યના સદાચારમાં કિલ્લો ગમે તેવો અડગ હોય, તોપણ દુનિયાથી ડરી એણે ચાલવાનું છે; કારણકે એક નિર્જીવ ભૂલ થતાં, કાંઈ નહિ તો નિંદાઓર દુનિયા દૂષણ ચઢાવતાં ચૂકતી નથી. ૨. અર્થાત્ યૌવનના વિકારો એવા પ્રબળ હોય છે કે વિવેકશક્તિથી નિર્દુશ ભનવા આપોઆપ તે પ્રયાસ કરે છે. વિકારોને વિવેકના કબજામાં રાખવા બેઠએ. જો કોઈ ભોળવનાર મળે તો તુરત તેઓ ભોળવાઈ જાય છે. પણ યૌવનમાં વિકારોનું સામર્થ્ય એવું હોય છે કે ભોળવનાર કોઈ ન હોય તોપણ તે વિવેકના વિચાર કરતા નથી. ૩. કોલેરિજ કહે છે કે ઓફેલિયાનું આ હુંકું અને કામપૂરતું બાપણ નિર્દોષતાની સ્વાભાવિક બેદિકરાઈ બતાવે છે, અને પોતાના સંરક્ષણને માટે કાઢાપણ અને સાવધાનીના આવા ટાયલાની અપેક્ષા ન રાખતી તેની નિર્દોષતા છે એમ બતાવે છે.

મારો આશીરવાદ તને ! અને આટલાં મારા ઉપદેશનાં વચન તારા અંતરમાં ફેરી રાખજે: તારા મનના વિચાર બહાર કાઢીશ નહિ, અને કોઈ અવ્યવસ્થિત વિચાર પ્રમાણે આચરણ કરીશ નહિ. સૌને પરિચિત થજે, પણ કોઈ પ્રકારે અનાદી થઈશ માં. મિત્રો જે તારા હોય તેમની પરીક્ષા કરીને તેમને સ્વીકાર્યા પછી, વજ્રલેપની માફક તારા અંતરમાં તું તેમને ધરી રાખજે; પણ હરકોઈ નવીન અને ખીનઅનુભવી સોબતીની દોસ્તી બાંધીને તારી હથેળીને^૧ જડ બનાવીશ નહિ. કળ્યામાં ઉતર્યા પેહેલાં સંભાળજે; પણ તેમાં ઉતર્યા પછી એવી રીતે વર્તજે કે તારા વિરોધીઓ તારાથી હરતા રહે. તારો કાન બધાને દેજે, પણ તારો અવાજ કોઈકને જ દેજે; દરેકનો મત લેજે, પણ તારો નિર્ણય બાકી રાખજે; તારી ચેલીના પ્રમાણમાં તારો પોશાક કિંમતી રાખજે, પણ વિચિત્ર થવા દઈશ નહિ: મોંઘો બલે થાય, પણ ડોળી-બમકાવાળો ન જોઈએ: કારણ કે પોશાકથી માણસની કિંમત ઘણીવાર થાય છે; અને કાન્સમાં તો ઉંચી પદ્ધતી અને પંક્તિનાં મનુષ્યો તે બાબતમાં ખાસ કરીને ઉદાર અને પસંદગી કરવાવાળાં હોય છે. દોણું કે લેણું-એમાંથી એકે કરીશ માં; કારણ કે લેણું ઘણીવાર મુડી અને મિત્ર બન્નેને ગુમાવે છે, અને દોણું કરકસરની અણીને ખુદી બનાવે છે. પણ વિશેષ કરીને આટલું ધ્યાનમાં રાખજે: તારા પોતાના આત્માને તું નિમકલલાલ રહેજે; અને પછી તો, દિવસ પછી રાત્રી આવે છે તેમ, તેને પગલે તું કોઈપણ મનુષ્યને નિમક-હરામ નહિ થઈ શકે એ વાત એની મેળે આવશે. સલામ, મારો આશીરવાદ આ ઉપદેશ તારા મનમાં કાયમ રાખે !

લેર:—પિતાજી, ઘણીજ નમનતાઈથી હું તમારી રજા લઉં છું.

પોલો:—જા, મોફું થઈ ગયું છે, અને તારા અનુચરો તારી વાટ જુએ છે.

લેર:—એફેલિયા, આવજે અને મેં કહ્યું છે તે બરાબર સ્મૃતિમાં રાખજે.

ઓફે:—તે તો મારી સ્મૃતિમાં પૂરાઈ ગયું છે, અને તેની ચાવી પણ તમારા જ હવાલામાં રહેશે.^૨

લેર:—આવજે.

(જાય છે.)

પોલો:—એફેલિયા, એણે તને શું કહ્યું છે ?

૧ અર્થાત્ હર વખતે જે આવે તેને મિત્ર કરવાથી બરા મિત્રને પારખવાની તારી શક્તિ જતી રહેશે, જેમ હાથની સ્પર્શ-શક્તિનો જ્યાં ત્યાં ઉપયોગ કરવાથી સ્પર્શના બારીક ભેદ માપવાની તેની શક્તિ જતી રહે છે. (ડેલન). ૨ અર્થાત્ તમે જ બ્યારે કહેશો કે એ ઉપદેશની જરૂર હવે રહી નથી ત્યારે જ તે હું ભુલીશ. (ડેલન).

ઝોફે:—આવાજી, હિંમ્મેટના સંબંધમાં કાંઈક.

પોલો:—અરે હા, કીક યાદ આવ્યું. મેં સાંભળ્યું છે કે હમણા હમણામાં પોતાના ખાનગી? વખતમાં તારી પાસે એ બહુ આવે છે; અને તું પણ ખુશી થઈને અને ઉદાર ખતીને તેનું સાંભળે છે; અને તેમ હોય, અને મને એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પણ મને ચેતવણી આપવાની ખાતર—તો મારે કહેવું પડે છે કે મારી પુત્રીને યોગ્ય અને તારી આખરને જે ઉચિત છે તે તું ખરાખર સમજતી નથી. તમારી વચ્ચે શું ચાલે છે? મને સાચું કહી દે.

ઝોફે:—આવાજી, હમણા હમણામાં મારા ઉપર પોતાના પ્રેમનો અભિ-
પેક્ષ કરવાનું એ કહે છે.

પોલો:—‘પ્રેમનો અભિપેક્ષ’! છીહ, આવી જોખમ ભરેલી ખાખતમાં ખીનઅનુભવી નાદાન છોકરીની માફક તું બોલે છે. જેને તું એના ‘પ્રેમનો અભિપેક્ષ’ કહે છે તે તું માને છે?

ઝોફે:—આવાજી, તેમાં શું ધારવું તેની મને સમજણ પડતી નથી.

પોલો:—વાર, ત્યારે હું શીખવીશ. તેની વાતો કે જેની કાંઈ કિંમત નથી તેને સાચું નાણું ગણે છે એવું એક નાનું બાળક તું પોતાને સમજ. તારા પોતાના ‘અભિપેક્ષ’ની કિંમત જરા વધારે આંક, નહિ તો—^૨આ પ્રમાણે પજોટતાં, ગરીબ બિચારા વાક્યને પૂરું કરી ન નાખવા—તું મને બેવ-
કુશીનો અભિપેક્ષ કરાવીશ.

ઝોફે:—સાહેબ, આખરની રીતે પ્રેમનો આગ્રહ તેઓ કરે છે.

પોલો:—હા, તેને એક રીત તું કહી શકે. જા, જા.

ઝોફે:—અને સાહેબ, તે જે કહે છે તે પ્રભુના નામે લગભગ સઘળા શપથ લઈને બોલે છે.

પોલો:—હાર્તો; ^૩મરઘાંને પકડવાની જાળ. જ્યારે કામાગ્નિ ધીકતો

૧ અર્થાત્, રાજકાજના કામથી ફારેગ થતાં મળતી નવરાશમાં. તથાપિ ઝોફેલિયા સાથે તે વખત ખાનગીમાં એ આજતો હતો તેવો પણ તેમાં ધ્વનિ છે. (ડેટન). ૨. ડેટન કહે છે તે પ્રમાણે, અહીં વાક્યને ઘોડા સાથે સરખાવ્યું છે. જેમ ઘોડાને પજોટવામાં ખૂબ રમડીને તેને મારી નાખવો ન જોઈએ, તેમ વાક્યના પ્રલેપાર્થને અતિ ખેંચી વાક્યને પૂરું કરી નાખવું—મારી નાખવું—ન જોઈએ; અર્થાત્ અર્થહીન થવું ન જોઈએ. ૩. એવા શપથ એક જાતની જાળ છે જેમાં બેવકુફ પકડાઈ જાય છે: ડેટન કહે છે કે, સેહેલાઈથી જાળમાં ઝલાઈ જતા હોવાથી, અથવા તો તેમનામાં મગજ-શક્તિ બહુ થોડી હોય છે એમ મનાવું હોવાને લીધે, લોખાં બેવકુફ-મનુષ્યોને માટે ‘મરઘાં’ શબ્દનો પ્રયોગ વારંવાર એ વખતે થતો હતો.

હોય છે ત્યારે ઉદાર બની આત્મા શપથ ખાવા જીભને કેવો પ્રેરે છે તેની મને ખબર છે. દીકરી, ગરમી કરતાં ઉગ્નસને વધારે આપતા આ જખકારા જેનાં આ બંને? આપતી વખતે અને થતાં થતાંમાં પણ નામુદ થઇ જાય છે તેમને ખરો અગ્નિ ગણીશ નહિ. આજથી તેની દૃષ્ટિએ બહુ પડીશ નહિ. તને જે પ્રાર્થનાઓ એ કરે, તેમના ઉપર વાતચિત કરવાની આરા કરતાં વિશેષ દર તું મૂકજે.^૨ કુમાર હેમ્લેટના સંબંધમાં આટલું જ તારે માનવું કે એ યુવાન પુરૂષ છે, અને તેથી તારા કરતાં વધારે લાંબા દામ-ણાથી તે હરીફરી શકે. ટુંકામાં, ઑફેલિયા, તેના શપથ ઉપર વિશ્વાસ રાખીશ માં; કારણ કે જેવે રૂપે દેખાય છે તેવા રંગના એ નથી, પણ સેહેલાધથી ફસાવી શકે માટે જ પવિત્ર અને ધાર્મિક રૂપ ધારણ કરતા ભડવાની પેઠે અપવિત્ર માગણીઓના વિનવનારા જ માત્ર હોય એવા તેઓ દલાલ છે. સધળો સાર આટલો છે: સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, કુમાર હેમ્લેટ સાથે બોલવા ચાલવાનો કે વાત કરવાનો તારા વખતનો દુરુપયોગ તારે કરવો નહિ; અને હું આરા કરું છું કે એ બાબતની ચીવટ રાખજે: ચાલ મારી સાથે.

ઓફે:—ખાવાજી, હું તમારી આરા પાળીશ. (નય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો:—સ્થળ: ચોડી.

(હેમ્લેટ, હોરેશિયો અને મારસેલસ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—નજી ચુંટી ખણુતો હોય એવો સખત પવન છે; થંડી કડકડતી છે.

હોરે:—પવન તીવ્ર અને થંડાગાર કરી દે તેવો છે.

હેમ્લેટ:—કેટલા વાગ્યા હશે ?

હોરે:—મને લાગે છે કે બારનો અમલ થયો છે.

માર:—બાર તો વાગ્યા.

૧ બંને=ગરમી અને ઉગ્નસ. થંડીને વખતે અગ્નિની ખરી ગરમી જ કામ આવે છે. ક્ષણિક જખકારાથી ઉગ્નસ પડે છે, અને તે પણ થયો ન થયો ત્યાંતો જતો રહે છે. ગરમી તો તેમાં તેથી પણ ઓછા વખત ટકે છે; જન્મતાં જન્મતાં જ મરી નય છે. ૨. મોટા માણસની વિનતિઓ પણ આજ્ઞારૂપ મનાય છે. હેમ્લેટ મોટા માણસ છે. પણ આ બાબતમાં, તેની મોટાઈમાં અંતર્ગત ગયા વિના, તેની આજ્ઞાઓ કે જેની અવગણના તું કરી ન શકે એવી સમજાશ માં. તારી પોતાની કિંમત તું વધારે આંકજે, અને તેની વિનતિઓને આજ્ઞા સમજી તારો પ્રેમ ઓઈ બેસીશ માં.

હોરે:—એમ ? મેં તો ન સાંભળ્યા: ત્યારે તે પ્રેતને ભભવાની વેળા હવે થવા આવી છે. (અંદર વાદનો મોટો નાદ અને તોપના ઘડાકા થાય છે.) મહારાજ, આનો શો અર્થ છે ?

હેમ્લેટ:—આજ રાત્રીએ રાજા મીઝમાની આપે છે અને તેથી હજી બન્યું છે. ખાણુંપાણું ખૂબ ચાલે છે અને રોખીખોર કુદકા લથડીયાં ખાય છે; અને રાધન દારના જમ જેમ જેમ તે પીતો જાય છે તેમ તેમ આ વાદનો નાદ તેની તંદુરસ્તીની કતોર ભૂંકે છે.

હોરે:—એવો રીવાજ છે ?

હેમ્લેટ:—હાસ્તો, છે તો ખરો. પરંતુ બે કે અહીંના હું વતની છું અને અહીંના રીતરીવાજમાં હું જન્મેલો છું, તથાપિ મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે રીવાજ પાળવા કરતાં તોડવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠા મનાય છે. મસ્તકને ખારે બનાવતી મધપાનની આ મીઝમાની સર્વ સ્થળે ખીજી પ્રજાઓની નજરમાં અમને નિંદાપાત્ર અને દંપકાપાત્ર બનાવે છે. તેઓ અમને તેથી છાકટા કહી ભુંડના જેવાં ઉપનામ આપી અમારા નામને બગાડે છે; અને અમારા અત્યંત પરાક્રમી શાયની નામનામાંથી તેનું ખરૂં સત્વ ખરેખર તેથી જતું રહે છે.^૧ એવી જ રીતે, કોઈ અમુક વ્યક્તિના સંબંધમાં ઘણીવાર એવું બને છે કે તેનામાં કુદરતની કોઈ દોષિત ખામીને લીધે-જેવી કે તેના કૂળમાં, જેમાં તે દોષિત હોતો નથી, કારણ કે કુદરત પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન ચૂંટી કાઢી શકતી નથી; અથવા તો તેના સ્વભાવના કોઈ અંશની વધુ પડતી પરિપક્વતાને લીધે કે જેને લઈને વિવેક બુદ્ધિના કંઠેરા અને કિલ્લા ઘણીવાર ભાંગી પડે છે; અથવા તો કોઈ પ્રકૃતિ કે જેને લીધે પ્રશંસનીય શિષ્ટાચારનું સ્વરૂપ વધારે પડતું બગડી જાય છે;—અર્થાત્ કોઈ એક એવી અપૂર્ણતા કે જે માત્ર કુદરતનો ખોશાક અથવા ભાગ્યનો ગ્રહ જ હોય છે તેની છાપ પોતાપરત્વે પડી જવાથી, પછી ખીજી રીતે ગમે તેવાં શીલવાન તેવાઓ હોય, ગમે તેવાં સજ્જન તેઓ હોય અથવા માનુષી સજ્જનતાનું શિરોચ્છ પ્રાપ્ત કરી શકે

૧. દંડઘડા વિનાના જર્મન લોકોના નાચમાં કુદકા ખુસકા જેવું જ હોય છે; તે અહીં સૂચિત છે. અને દારૂ ખૂબ ઢીચ્યો હોવાથી નાચમાં લથડીયાં ખવાય છે. કેટલાક દીકાકારો કહે છે કે ‘રોખીખોર કુદકા’થી ગેરવાજબી રીતે રાજ્યાસન પામેલા રાજાનું સૂચન થાય છે, અને તે છાકટો છે એમ અહીં જણાવ્યું છે. ૨ અર્થાત્ ખરા ઉત્સાહથી પ્રેરાયેલાં અમારાં પરાક્રમે દારૂથી ઉશ્કેરાયેલાં બનાય છે. ૩ અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવના આ દોષ કુદરતે આપેલા કે ભાગ્યના ગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે; અને તેને માટે તે માણસને દોષ દેવો ઉચિત નથી. આ વાત લોકો લક્ષમાં રાખતાં નથી.

એવાં સહવર્તન ગમે તેટલાં તેમનાં હોય, તોપણ તે બધાં એ એક ખાસ દોષથી લોકોના અભિપ્રાયમાં બ્રહ્મતા ગ્રહણ કરશે: નીચતાનો થોડોક અંશ ચીજની આખી સુંદરતાને નહિવત્ બનાવી તેની પોતાની નિંદા કરાવે છે.^૧

હોરે:—જુઓ, મહારાજ, એ આવે છે. (પ્રેત પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—દયાના દેવતાઓ અને ફિરસ્તાઓ અમારું રક્ષણ કરજો ! શાંતિ પામેલા આત્માનું તું કોઈ સ્વરૂપ હોય અથવા અસહગતિને પામેલું કોઈ પ્રેત હોય, સ્વર્ગના પવનો તારી સાથે હોય या નરકના ઝપાટા હોય, તારા વિચારો પાંખો હોય અથવા દયાવાન હોય:—ગમે તે હો, પણ તું એવા શક પડતા રૂપે આવે છે કે હું તને બોલાવીશ જ; હું તને હેમ્લેટ, રાજા, પિતા, ડેન્માર્કના પાદશાહ કહી બોલાવીશ: અરે, મને જવાબ આપ ! અજ્ઞાનતા અળગી કરવાના યત્નમાં મને ફાટી પડવા ન દે; પણ કહે કે તારા મૃત્યુ સમયે વિધિસહીત કબરમાં મૂકેલાં તારાં અસ્થિ પોતાનાં કશન-વસ્ત્ર ફેડીને શા માટે આમ બહાર રહ્યો છે; જે કબરમાં શાંતિપૂર્વક તને મુકાએલો અમે જાણ્યો છે તે કબરે પોતાનાં વજનદાર અને સંગેમરમરનાં ડાયાં ઉઘાડીને શા માટે તને બહાર ફેંક્યો છે ? ઓ મૃતદેહ, એવું શું કારણ છે કે લશ્કરી પોશાકમાં બધાં આયુધ સહીત આ પ્રમાણે તું ચંદ્રની આંખમીંચામણીની ફરીને મુલાકાત લઈ રાત્રીને બીહામણી બનાવે છે અને અમારા આત્માના અંતરપટમાં પણ ન સમજાય એવી ભીંતિથી અમ મર્ત્યલોકનાં બેવકુફાની વૃત્તિઓને આમ ત્રાસદાયક રીતે ખળભળાવે છે ? કહે, આતું શું કારણ છે ? શામાટે ? શું કરવું ? (પ્રેત હેમ્લેટને નિશાની કરી બોલાવે છે.)

હોરે:—તમને એકલાને જ કાંઈક કહેવું હોય તેમ તેની સાથે જવા માટે તમને એ નિશાની કરે છે.

માર:—જુઓ, કેવા અતુનયથી કોઈ વધારે એકાંત જગાએ તમને લઈ જવા એ હાથથી નિશાની કરે છે. પણ તેની સાથે જશે નહિ.

૧ સર્વ દીકાકારો કહે છે કે મૂળમાં આ વાક્ય અપભ્રષ્ટ છે, અને મૂળના શબ્દ માટે અન્ય અનુમાન તેઓએ કર્યા છે. એકંદરે તાત્પર્ય એવું છે કે નીચતાનો થોડોક અંશ બીજી રીતે સર્વાંગ સુંદરતાની સાથે ભળી જઈ, જે દોષ તે અંશને ઘટે છે તે સુંદરતાને અપાવે છે. ૨ સ્ટીવન્સ કહે છે કે લશ્કરી પોશાકમાં પ્રેતને રંગભૂમિ ઉપર બતાવવામાં તાત્પર્ય એ છે કે તેથી વધારે ગંભીર અસર ઉત્પન્ન થાય, જો કે ડેન્માર્કમાં રાજાઓને તે પ્રમાણે દફન કરવાનો રીવાજ હતો. (ડેટન). ૩. 'વાદળાંથી ઢંકાયેલો ચંદ્ર બહાર આવવા મથતો' હતો તેથી 'ચંદ્રની આંખમીંચામણી'. જુઓ ~~અમારું~~ એનર્સનના નિબંધો. પૃષ્ઠ ૩૧૮.

હોરે:—નહિ, બિલકુલ નહિ.

હેમ્લેટ:—તે નથી બોલતું; ત્યારે હું તેની પાછળ જઈશ.

હોરે:—ન જાઓ, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—કાં ? શી ખીક છે ? મારી જીંદગીની કિંમત એક ટાંકણીની હું ગણતો નથી; અને મારો આત્મા કે જે તેના જેવો જ અમર વસ્તુ છે તેને એ શું કરવાનો છે ? ફરીને મને એ હાથનો ધસારો કરે છે. હું પાછળ જઈશ.

હોરે:—મહારાજ તમને લલચાવીને મહાસાગર તરફ અગર પેલી ટેકરી કે જે સમુદ્ર ઉપર ઝડપી રહી છે તેના બચકર શિખર તરફ તમને એ લઇ જાય અને ત્યાં જઈ કોઇ એવું વિકાળ સ્વરૂપ એ ધારણ કરે કે જેથી કરીને તમારી વિચારશક્તિનું અધિરાજ્ય જતું રહે અને તમે ગાંડા થઇ જાઓ તો ! તેનો વિચાર કરો: તે જગા જ એવી છે કે જ્યાંથી હરકોઇ મનુષ્ય એટલા બધા વામ દરીઓ નીચે જુએ અને નીચે પાણીની ધુધવતી ગર્જના સાંભળે એટલે તેના મગજમાં અન્ય કોઇ વિશેષ પ્રયોજન વિના પણ ઘાતક કલ્પના તે ઉપજાવે છે.

હેમ્લેટ:—હજી ધસારતથી એ મને બોલાવે છે. થા આગળ; હું તારી પાછળ આવું છું.

માર:—મહારાજ, નહિ જવાય તમારાથી.

હેમ્લેટ:—આધા રાખો હાથ.

હોરે:—અમારું કહ્યું માનો; નહિ જવાય.

હેમ્લેટ:—મારું કિસ્મત પોકારે છે અને આ શરીરની દરેક નાની નસને ત્રિભિયાના સિંહની નસ જેવી બળવાન બનાવે છે. હજી મને એ બોલાવે છે. છોડો મારો હાથ, બાઈઓ; દેવના સમ, મને જે રોકશે તેને હું પ્રેત જ કરી નાખીશ. ખસો, કહું છું: થા આગળ; હું પાછળ પાછળ આવું છું.
(પ્રેત અને હેમ્લેટ જાય છે.)

હોરે:—ઉચ્કેશએલી કલ્પનાથી તે દીવાના બનતા જાય છે.

માર:—ચાલો આપણે પાછળ: આ પ્રમાણે એમનું કહ્યું કરવું યોગ્ય નથી.

હોરે:—ચાલો પાછળ; આ શું થવા બેઠું છે ?

માર:—હે-માર્કના રાજ્યમાં કાંઈક પાપ પેઠેલું છે.

હોરે:—પ્રભુ કરે તે ખરું.

માર:—નહિ, ચાલો તેમની પાછળ.

(સૌ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો:—સ્થળ: ચોકીના ચોગાનનો ખીજો ભાગ.

(પ્રેત અને હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—હજી મને તારે ક્યાં લઈ જવો છે? બોલ, હવે હું આગળ નહિ ચાલું.

પ્રેત:—બરાબર ધ્યાન રાખ.

હેમ્લેટ:—રાખું છું.

પ્રેત:—મારો વખત લગભગ ભરાઈ ચૂક્યો છે; પછી ગંધકમય અને તીવ્ર વેદનાકારક જ્વાળાઓને સ્વાધીન મારે થવાનું છે.

હેમ્લેટ:—અફસોસ, બિચારા પ્રેત !

પ્રેત:—મારી દયા ન કર; પણ જે વાત હું ઉઘાડી કરું તે ગંભીર લક્ષ રાખી સાંભળ.

હેમ્લેટ:—બોલ, હું સાંભળવા કટિ-અદ્ધ છું.

પ્રેત:—અને જ્યારે માંડે સાંભળીશ, ત્યારે વેર લેવા પણ.

હેમ્લેટ:—હું ?

પ્રેત:—હું તારા પિતાનું પ્રેત છું; અને રાત્રીએ અમુક કાળ ભ્રમવાની, અને મારી જીવિત દશામાં કરેલાં દુષ્ટ પાપો જળીને સાફ થઈ જાય ત્યાં સુધી દિવસે જ્વાળામાં ભૂખે મરવાની શિક્ષા મને નિર્ણિત થઈ છે. મારા કારાગ્રહની ગુપ્ત વાતો જણાવવાની મને મનાઈ ન હોત તો તેની વાત હું તને કહેત કે જેના નબળામાં નબળા વર્ણનથી તારું પિત્ત અસ્તવ્યસ્ત થઈ જત, તારું લોહી થંડુગાર થઈ જત; તારી બંને આંખો તારાની માફક પોતાના ગગનમાંથી નીકળી પડત; તારા ઓળીને એકઠા કરેલા વાળ છૂટા પડી ચીડાએલી શાહુડીનાં પીછાંની પેઠે એકેએક ખડા થઈ જત; પરંતુ આ સતત જ્વાળાની જાણ મૃત્યુ-લોકના માનવીના કર્ણ પર્યંત પહોંચવી ન જોઈએ. સાંભળ, સાંભળ, અરે સાંભળ ! જો તારા વહાલા પિતા ઉપર કદિ પણ તારી મમતા હતી તો—

હેમ્લેટ:—ઓ ભગવાન !

પ્રેત:—તો તેના દુષ્ટ અને અતિ અધમ ખૂનતું વેર લે.

હેમ્લેટ:—ખૂન !

પ્રેત:—ગમે તેવા ઉક્કેરાએલા સંજોગોમાં થએલું ખૂન દુષ્ટ તો છે જ; પણ આતો અતિ પાપીષ્ઠ, વિલક્ષણ અને ધાતકી છે.

હેમ્લેટ:—જલદીથી તે જણાવ કે જેથી પ્રેમના વિચારો અને ધ્યાન જેવાં ત્વરિત છે તેવી ત્વરિત પાંખોથી મારા વેરમાં હું તેને ધસડી જાઉં.

પ્રેત:-તું મને યોગ્ય જણાય છે; અને આ વાતમાં જે તું ઉશ્કરાય નહિ તો ૧લીથના કિનારા ઉપર એનથી ડિગતા પૂટ નીંદણીઆ છોડ કરતાં પણ વધારે મંદ તું ગણાય. હેમ્લેટ, હવે સાંભળ. લોકોને એમ જણાવ્યું છે કે હું બગીચામાં મૂતો હતો ત્યાં સાપ મને કરડ્યો. આ પ્રમાણે મારા મૃત્યુની બનાવટી વાતથી આખા ડેન્માર્કનો કાન હડહડતા જૂઠાણાથી છેતરાયો છે: પણ પ્રતાપી તરણ, હવે જાણ કે તારા પિતાને ડાખી જે સાપે તેનો જીવ લીધો છે તે અત્યારે રાજ્ય-મુગટ ધારણ કરે છે.

હેમ્લેટ:-અરે મારા ભવિષ્ય-ભાખી આત્મા ! મારો કાકો !

પ્રેત:-હા, તે ગોત્રગામી-વિપયી પશુએ, પોતાની અક્કલની બદુગ-રીથી, પોતાને સહજ પ્રપંચી શક્તિઓથી-અરે પાપી અક્કલ અને શક્તિઓ કે જેમાં આમ ભોળવવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે-ઉપરથી અત્યંત સદાચારી દેખાતી મારી રાણીની વૃત્તિને પોતાની નિર્લજ્જ વિષયેચ્છાને સ્વાધીન કરી લીધી: અરે હેમ્લેટ ! એ કેવી બેવકાફ ! તેના વિવાહ સમયે કરેલી પ્રતિજ્ઞા જે અક્ષરશઃ પાળતો હતો એવો પ્રોત્ત ગૌરવયુક્ત મારો પ્રેમ છોડીને, એક કંગાળ પ્રાણી કે જેની કુદરતી શક્તિઓ મારી શક્તિઓ સાથે સરખાવતાં તુચ્છ છે તેના ઉપર મોહી ગઈ ! પરંતુ સ્વર્ગીય રૂપે લંપટતા લલચાવે તોપણ જેમ સદાચાર કદિ ડગતો નથી, તેમ પવિત્રતાથી પ્રકાશતા દિરસ્તાની સાથે સંબદ્ધ છતાં કામાસક્તિ સ્વર્ગીય બીજાનામાં નિમગ્ન રહીને વિષ્ટામાં વિહાર કરવાની જ. પણ, સમુર ! મને લાગે છે કે પ્રભાતની ગંધ મને આવે છે. ટૂંકામાં મને કહી લેવા દે: બપોરના સમયે હમેશના રીવાજ મુજબ મારા બગીચામાં હું નિદ્રાધીન થયો હતો; આવા નિર્ભય વખતે તારો કાકો એક નાની શીશીમાં દુષ્ટ અપ્પતુસનો રસ લઇને ચોરની પેઠે આવ્યો અને મારા કર્ણના દ્વારમાં આ રક્તપીતીઓ અર્દ્ધ એણે રેડ્યો; જેની અસર મનુષ્યના લોહી ઉપર એવી વિરોધી થાય છે કે પારાની માફક ત્વરિત ગતિથી શરીરના કુદરતી રક્ત અને ગલીઓમાં તે દોડવા માંડે છે, અને એકાએક જોર કરીને, દુધમાં તીવ્ર ખટાશ પડતાં બને છે તેમ, પાતળા અને તંદુરસ્ત લોહીને થીજીડી તેના ફેટેફેદા કરી નાખે છે. મને પણ એમ જ થયું, અને એકદમ-તુરત જ મારા આખા સુંવાળા શરીર ઉપર રક્તપીતીઆની માફક

૧ લીથ (વેતરણી) નદીમાં મુઆ પછી મનુષ્યના જીવને ઝમોળવામાં આવે છે તેથી આગલા અનુભવોની તેની સ્મૃતિ જતી રહે છે. તેથી આ નદી 'વિસ્મૃતિની નદી' કહેવાય છે. ૨. અર્થાત્ નસો અને શિરાઓદ્વારા તેની ત્વરિત અસર થવા લાગી.

ગંદા અને સૂગ ચડી આવે એવા પોપડાવાળા ફાદલે ફાદલા ઉઠી આવ્યા. આ પ્રમાણે હું નિદ્રામાં હતો ત્યારે, ભાઈના હાથે જીંદગીથી, રાજ્ય-મુગટથી, રાણીથી એકદમ વિયુક્ત મને કરવામાં આવ્યો. મારા પાપના મ્હોર કાળે જ, મરણકાળની સામગ્રી અને વિધિ પામ્યા વિના, ખીન તૈયાર, કોઈ પણ જાતનો હીસાબ આપ્યા વિનાની સઘળી અપૂર્ણતાના મારે માથે બોજ સહીત, મને ફેડી નાખ્યો: અરે ત્રાસજનક ! અરે ત્રાસજનક ! અત્યંત ત્રાસ-જનક ! જે તારામાં કાંઈ પણ સ્વાભાવિક લાગણી હોય તો આ સહન ન કરીશ. કેન્દ્રના આદર્શાદી ખીજાનાને પાપીષ્ઠ ગોત્ર-ગમન અને વિલાસ-વ્રત્તિનો પલંગ ખનવા દઈશ નહિ. પરંતુ આ કામ પરિપૂર્ણ કરવામાં તારી માની વિરૂદ્ધ તારું મન જગાડીશ નહિ અને તેની સામે કાંઈ છળ કરીશ નહિ. તેને વીધવાને અને ડાખવાને જે કાંટા તેની છાતીમાં છે તેમને અને પ્રભુને તેનો ન્યાય તું સુપ્રત કરજે. હું હવે એકદમ જાઉં છું ! આગીઓ કીડો ખતાવી આપે છે કે પ્રભાત નજીક છે; અને તેનો વ્યર્થ પ્રકાશ શીકે પડતો જાય છે: સલામ ! હેમ્લેટ, મને સંભારજે ! (જાય છે.)

હેમ્લેટ:—ઓ સ્વર્ગના સઘળા દેવતાઓ ! ઓ પૃથ્વી ! અને ખીન્નું શું શું ? નરકને પણ સામેલ કરે ? અરે, જા ! સપ્તુર, સપ્તુર, મારા હૃદય; અને તમે મારા સ્નાયુઓ, એકદમ વૃદ્ધ-ઢીલા ન થઈ જાઓ, પણ મજબુતીથી મને અક્કડ ધરી રાખો. તને યાદ રાખવું ! હા, ગરીબ બિચારા પ્રેત, આ ખળભળી ગએલા ગોળામાં^૧ જ્યાં સુધી યાદશક્તિ રહેશે ત્યાં સુધી તું યાદ જ રહેશે. તને યાદ રાખવું ! અરે, સઘળી નિર્જીવ તુચ્છ નોંધો, યૌવન અને અવલોકન શક્તિએ તારવીને વીણી કાઢેલાં ગ્રંથોના સઘળાં સુંદર વાક્યો, સઘળી મોહક કલ્પનાઓ, ભૂતકાળે અંતઃકરણ ઉપર પાડેલી સઘળી છાપો,—એ બધાં મારા સ્મૃતિના પટમાંથી હું ભૂંસી નાખીશ; અને દરેક નકામા પદાર્થથી અભિશ્રિત એવા મારા મગજના ગ્રંથ અને પુસ્તકમાં તારી આરાજ માત્ર એકલી સજીવ રહેશે: હા, પ્રભુ ! અરે અતિ દુષ્ટ સ્ત્રી ! અરે હરામખોર, હસતા-પાપીષ્ઠ લકંગા ! મારી નોંધ-પોંથી:—લખી લેવું લાજમ છે કે, સ્મિત કરતો, હરહમેશ હસતો માણસ હરામખોર પણ હોઈ શકે: છેવટ એટલું તો સાચું કે કેન્દ્રમાં એ વાત સંભવિત છે: (લખતાં લખતાં) તેથી, કાકા, તમે અહીં લખાઈ ગયા. હવે મને કહેલું તે: તે આમ:—‘ સલામ ! મને સંભારજે,’ મેં તેની પ્રતિજ્ઞા કરી.

૧. અર્થાત્ પાપનો પસ્તાવો અને કબુલત કરી ઈશ્વરની ક્ષમા માગવાનો વખત પણ ન આપ્યો. ૨. માયામાં.

માર: }-(નેપથ્યમાં) મહારાજ, મહારાજ.
હોરે: }

માર:—(નેપથ્યમાં) મહારાજ હેમ્લેટ.

હોરે:—(નેપથ્યમાં) પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો.

હેમ્લેટ:—એમજ હો !^૧

હોરે:—(નેપથ્યમાં) હો મહારાજ, અરે હો મહારાજ !

હેમ્લેટ:—અરે હો, પોરીઆ ! આવ, બચ્યા, આવ.^૨

(હોરેશિયો અને મારસેલસ પ્રવેશ કરે છે.)

માર:—મારા કુળવંતા મહારાજ, શો પ્રકાર બન્યો છે ?

હોરે:—શા બબર છે, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—અરે, ચમત્કારિક !

હોરે:—તે કહો, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—નહિ, તમે તે કહી દો.

હોરે:—ના, મહારાજ, હું ન કહું. દેવના સમ.

માર:—અને હું પણ ન કહું, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—વાર, ત્યારે; મનુષ્યનું હૃદય કદિ પણ એવું કદ્યે ? પણ તમે

ગુપ્ત રાખશો ?

માર: અને હોરે:—પ્રભુના સમ ખામ કહીએ છીએ કે તે અમે

ગુપ્ત રાખશું.

હેમ્લેટ:—ઉન્માર્કમાં એવો કોઈ હરામખોર નથી કે જે પક્ષો લુચ્ચો

ન હોય.

હોરે:—મહારાજ, અમને એટલું કહેવા આવવાને કબ્બરમાંથી ઉઠીને

આવેલા કોઈ પ્રેતની જરૂર નથી.

૧. ડેટન કહે છે કે ક્વાર્ટોમાં આ શબ્દો હેમ્લેટના મુખમાં મૂક્યા છે; ફ્રાન્સિયોમાં તે મારસેલસના મુખમાં મૂક્યા છે, અને હોરેશિયોની પ્રાર્થના ‘પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો’-તેના જવાબમાં મારસેલસનો આ ઉત્તર સ્વાભાવિક લાગે છે. હોરેશિયો હેમ્લેટને ફરી હાક મારે છે તેથી એમ જણાય છે કે તેણે અને મારસેલસે હેમ્લેટના ‘એમજ હો’ એ શબ્દો સાંભળ્યા નથી; તેથી તે શબ્દો જો હેમ્લેટના જ હોય તો હેમ્લેટ પણ હોરેશિયોની પ્રાર્થના સાંભળી ન હોય. તો પણ હેમ્લેટના મનમાં કાર્યનું ચિંતન થતું હોય તેના નિશ્ચય રૂપે જ હેમ્લેટ એવો ઉદ્ગાર કાઢેલો હોવો જોઈએ. ૨. બાજને પાછું બોલાવવાની ભાષા હેમ્લેટ અહીં વાપરે છે. હેમ્લેટના ચારિત્ર્યમાં અહીંથી જે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે સુદ્ધ વાંચનારે લક્ષમાં રાખવા જોવો છે.

હુમ્લેટ:—ખરું; તમે ખરું કહો છો, અને તેથી, હવે બિલકુલ સભ્યા-ચાર વિના, એકબીજાના હાથ મેળવી આપણે છૂટા પડીએ એજ વાત મને ઉચિત લાગે છે. તમારાં કામ અને ઇચ્છા ગ્રેરે ત્યાં તમે જાઓ; કારણ કે દરેક માણસને પાતપોતાનાં કામ અને ઇચ્છા હોય છે—પછી તે જે હોય તે: અને હું તો, આ જુઓ, ભજન કરવા જઉં છું.

હોરે:—મહારાજ, આ તો ઉન્મત્ત અને ભ્રમણાત્મક વચનો છે.

હુમ્લેટ:—તમને માહું લાગે છે તેથી હું દિલગીર છું: અંતઃકરણપૂર્વક; હા, ખરેખર, અંતઃકરણપૂર્વક.

હોરે:—મહારાજ, તેમાં કાંઈ અપમાન નથી.

હુમ્લેટ:—હા, સંત પેટ્રીકના સમ, પણ તેમાં છે, હોરેશિયો, અને તે પણ ઘણું મોટું. આ દૃશ્ય ચમત્કારના સંબંધમાં એટલું હું કહું છું કે તે નિષ્કપટી પ્રેત હતું. અમારી વચ્ચે જે વાતચિત થઈ તે જાણવાની ઇચ્છા તમને થતી હોય તો તમને કીક લાગે તેવી રીતે તેને દબાવી દો, અને હવે, બહા મિત્રો, તમે મિત્રો, વિદ્વાન અને સૈનિક છો, તો મારી એક ગરીબ અરજ માગી આપો.

હોરે:—મહારાજ, તે શી છે? અમે આપશું.

હુમ્લેટ:—આજ રાત્રે તમે જે જોયું છે તે કોઈને કદિ કહેશો નહિ.

હોરે: અને માર:—મહારાજ, નહિ કહીએ.

હુમ્લેટ:—નહિ, પણ સોગન ખાઓ.

હોરે:—મહારાજ, ખરેખર, હું નહિ કહું.

માર:—અને હું પણ, મહારાજ, ખરેખર, નહિ કહું.

હુમ્લેટ:—મારી સમશેરના સોગન ઉપર.

માર:—મહારાજ, અમે એક વાર તો સોગન ખાધા.

હુમ્લેટ:—પણ મારી સમશેરના, સમશેરના.

પ્રેત:—(નીચે જમીનમાં) ખા સોગન.

હુમ્લેટ:—અહા, પોરીઆ! તું પણ એમ કહે છે કે? તું ત્યાં છે કે, પ્રમાણિક જીવડા? ચાલો—આ નીચે પેલો શું કહે છે તે તમે સાંભળો છો—સમ ખાવાનું કયું કરો.

હોરે:—કેમ સમ ખાઈએ તે કહો, મહારાજ.

હુમ્લેટ:—આ તમે જે જોયું છે તે કદિ કોઈને ન કહેવું: સમશેરના સમ ખાઈ કહો.

પ્રેત:—(નીચે) ખા સમ.

હેમ્લેટ:—જ્યાં ને ત્યાં હાજર ! ત્યારે અમે બીજે જઈશું. અહીં આવો, ગૃહસ્થો, અને આજે તમે જે સાંભળ્યું છે તે કદિ કોઈને ન કહેવું એવા સમ મારી સમશેર ઉપર તમારા હાથ રાખી ખાઓ.

પ્રેત:—(નીચે) ખા સમ.

હેમ્લેટ:—શાખાશ, ઘરડી લુંશ ? આટલી ઝડપથી મારીમાં કામ કરી શકે છે ? ફક્કડ આગેવાન !^૧ ભાઈઓ, અહીંથી પણ ચાલો બીજી જગાએ.

હોરે:—ઓ ભગવાન સૂર્યનારાયણ, આ તો અદ્ભુત રીતે અવનવું છે !

હેમ્લેટ:—અને એટલા માટે અવનવા—અબ્જણાની માફક તેને સત્કાર

આપ. હોરેશિયો, તારી વિચારણાની કલ્પનામાં આવે તેના કરતાં વિશેષ વાતો આકાશ અને પૃથ્વીમાં છે. પણ જો: પ્રભુની દયાની ખાતર, આટલું કર: હું ગમે તેવા વિચિત્ર રીતે વરતું, અને હવે પછી કોઈ વિચિત્ર વેશ ભજવવાનું મને યોગ્ય લાગે,—તો તેવે વખતે મને જોઈને આ પ્રમાણે તમારા હાથની અદ્ભુત વાળીને, અથવા માથું ઘુણાવીને અથવા વહેમ પડે એવું કોઈ વચન બોલીને કે જેવું ‘વાર, વાર, અમે સમજીએ છીએ’ અથવા ‘અમારી મરજી થાય તો અમે કહી શકીએ’ અથવા ‘બોલવાની જો અમારી ઇચ્છા હોય તો’ અથવા તો ‘આ સઘળું સમજાવી શકે એવા કોઈ હશે,’ અથવા તો મારા સંબંધમાં તમે કાંઈ પણ જાણો છો એમ બતાવી આપે એવા કોઈ પણ સંદિગ્ધ ઇસારા કે અણસારા તમારે કદિ પણ કરવા નહિ. ખરે વખતે પ્રભુની દયા અને કૃપા તમારા ઉપર રહે માટે, આ પ્રમાણે નહિ કરવાના સમ ખાઓ.

પ્રેત:—(નીચે) ખા સમ.

હેમ્લેટ:—વ્યથ થએલા પ્રેત, શાંતિ રાખ ! શાંતિ રાખ !

(તેઓ તે પ્રમાણે સમ ખાય છે.)

થયું, ગૃહસ્થો. અત્યંત પ્રેમ સહીત હું મારી જાતને તમને બળાવું છું^૨ અને પોતાનો પ્રેમ અને મૈત્રી પ્રદર્શિત કરવા હેમ્લેટ જેવો ગરીબ માણસ જે કાંઈ કરી શકે તેમાં, પ્રભુની ઇચ્છા તો કાંઈ ઉણપ રહેશે નહિ. ચાલો આપણે સાથે અંદર જઈએ. અને હું વિનવું છું કે તમારી આંગળીઓ હ-મેશાં તમારા હોઠ ઉપર^૩ રાખજો. સમયનું હાડકું સાંધામાંથી ખડી ગયું છે;

૧. ‘આગેવાન’ને માટે જુઓ અમારું ઓથેલો નાટક પૃષ્ઠ: ૮૫.

૨ “ મારો પ્રેમ જેવો તમારા ઉપર છે તેવો જ મારા પ્રત્યે તમારો પ્રેમ પણ થાઓ. એક બીજાની રત્ન લેવાનો આ વિનયી પ્રકાર છે. ” (ડેટન.)

૩ “ તમે ન જોયું છે તે સંબંધી તદ્દન ચૂપ રહેજો. હોઠ ઉપર આંગળી રાખવી એ ચૂપ રહેવાની નિશાની છે. ” (ડેટન.)

અરે શાપિત દ્રેષ કે તે સમું કરવા અર્થે મારો જ જન્મ થયો,^૧ નહિ, આપણે સાથે જ જઇશું.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો:—સ્થળ: પોલોનિયસના ઘરમાં એક ઓરડો.

(પોલોનિયસ અને રેનાલ્ડો પ્રવેશ કરે છે.)

પોલો:—રેનાલ્ડો, આ નાણું અને ઉપદેશ—વચનો એને આપજો.

રેના:—આપીશ, સાહેબ,

પોલો:—ગામમાં એનું વર્તન કેવું છે તે સંબંધી તેને મળ્યા પહેલાં તપાસ કરીશ તો તે બહુ રૂઢાણપણભરેલું ગણાશે.

રેના:—સરકાર, મારો વિચાર પણ એ જ હતો.

પોલો:—અરે શાખાશ; બહુ સારું કહ્યું. જુઓ સાહેબ, પ્રથમ મારી પત્ની એટલી તપાસ કરજો કે પારીસમાં કેટલા કેદન લોકો રહે છે; તે કોણ કોણ અને કેવી રીતે રહે છે, તેમનાં ગુજરાનનાં સાધન શું શું છે, કેવા લતામાં તેઓ રહે છે, તેમની સોખત કેવી છે, અને કેવો ખરચ તેઓ રાખે છે; અને તેઓ મારા પુત્રને ઓળખે છે એમ ચતુર પ્રશ્નોથી આમ આડકતરી રીતે જાણી લીધા પછી, આ વિશેષ પ્રશ્નો છોડી દઇને મુદ્દાની વાતે આવજો. અને પછી ‘હું’ તેના આપને અને તેના મિત્રોને જાણું છું, કાંઇક એને પણ ઓળખું છું,’ એમ કહી જાણે જરી તરી ઓળખાણ હોય એમ વરતજો; સમજ્યો કે, રેનાલ્ડો?

રેનાલ્ડો:—જી હા, બહુ સારી રીતે.

પોલો:—‘ અને કાંઇક એને ઓળખું છું; પણ ’ તારે કહેવું કે ‘બહુ નહિ; પણ જે મારા મનમાં છે તે જ એ હોય તો, એ તો ઘણો ઉડાઉ છે; આવો આવો વ્યસની છે; ’ અને પછી તારી મરજી પડે તેવી બનાવટી

૧ સેમુર કહે છે કે “ સડી ગએલા સમયને પોતે સમું કરવાનો છે એ વાતનો શોચ હેમ્લેટને થતો નથી; પરંતુ એ ફરજ આવશ્યક રીતે જેને માથે આવી પડી છે એવો તે જન્મ્યો એ વાતનો એને શોચ થાય છે. ” (ડેન). અર્થાત્ બગડી ગએલા સમયને સુધારવાની તો અવશ્ય જરૂર છે; પણ તે જે જન્મ્યો ન હોત તો બીજો કોઈ એ કરત જ. પણ તેનો જન્મ થતાં હવે તે ફરજ તેને માથે જ આવી પડી. ૨ “ દુલ્હણીઓ દુલ્હ માણસ રેનાલ્ડોનાં પ્રશંસા કરવામાં પોતાની જ પ્રશંસા કરે છે. ” (ડેન).

વાતો તેના વિષે કહેજે; પણ એની આખરને ધક્કો પહોંચે એવાં તરકટ, અલખત, ન ચલાવીશ; એ વાતનું ધ્યાન રાખજે; પણ સાહેબ, યુવાની અને છટના અતિ પરિચિત સામાન્ય સંગાથીઓ હોય એવા સ્વેચ્છાચારી, અનાડી અને સાધારણ ફેલ એના વિષે આરોપવામાં અડચણ નથી.

રેના:—જેમ કે જુગાર, સરકાર.

પોક્ષો:—હા, અથવા તો મદ્યપાન, પદ્મબાજી, વારે ઘડીએ સોગન ખાવાનો કે લઢકણો સ્વભાવ; એવું એવું કહીશ તો ચાલશે.

રેના:—સરકાર, તેથી તો એમની આખરને હાનિ પહોંચે.

પોક્ષો:—ખેશક નહિ, કારણ કે દૂપણ ચડાવતી વખતે જ એવો સંભાર તેમાં તારે ભરવો કે તેમ ન થાય. તે બહારચલો છે એવી એકાદી કોઈ વિશેષ નિંદા તારે તેની કરવી નહિ એવું મારું તાત્પર્ય નથી; એના દોષોની વાત એવી ચતુરાઈથી તારે કરવી કે સ્વતંત્રતાનાં દૂપણ, તીખા-તો-કાની સ્વભાવના ઝખકારા અને ઉછાળા, જેના હુમલાને અર્ધીન સહુ કોઈ હોય છે એવું ખીનકેળવાએલ લોહીનું અનાડીપણું, -તે સઘળાં હોય એમ દીસી આવે.

રેના:—પણ મારા સરકાર—

પોક્ષો:—આ બધું શા માટે તમારે કરવું ?

રેના:—હા, સરકાર, એ જાણવાની મને ઇચ્છા થાય છે.

પોક્ષો:—વાહ સાહેબ, મારી મતલબ આમ છે; અને મને લાગે છે કે તે ઠીક? યુક્તિ છે. જાણે કે કામ કરતાં કાંઈક બગડેલી વસ્તુ હોય તેમ મારા કુંવરની સહેજસાજ બદનામી તું કરીશ એટલે તારી સાથે વાત કરનાર માણસ, જેના મનનો તાગ તારે લેવાનો છે તે—જે, ખ્યાલ કર-જે તરણ ઉપર ઉપરોક્ત દોષોનું આરોપણ તું કરે છે તેને કદિ પણ એણે જોયો હશે તો ખાત્રી રાખ કે તારી ટીકા સાંભળીને ‘ મેહેરખાન સાહેબ ’ અથવા ‘ મિત્ર ’ અથવા ‘ ગૃહસ્થ ’ અથવા તો દેશના રીવાજ પ્રમાણે કે પુરૂષને સંબોધવા યોગ્ય એવા કોઈ વચનથી તેમાં અનુમોદન એ આપશે.

રેના:—વાર, સરકાર.

પોક્ષો:—અને પછી તે કહેશે-કહેશે-હું શું કહેવા જતો હતો ? ઇશ્વરના સમ, હું કાંઈક કહેવા જતો હતો. ક્યાંથી પડતું રહ્યું ?

રેના:—‘ તે અનુમોદન આપશે ’ ત્યાંથી; ‘ મિત્ર અથવા એવું કાંઈક, ’ ‘ અથવા ગૃહસ્થ ’ થી.

પોલો:—‘ અનુમોદન આપશે ત્યાંથી;’ હા, શાખાશ; તે તેને આમ ટેકો આપશે; ‘ એ ગૃહસ્થને હું ઓળખું છું; મેં તેને કાલે અથવા પેલે દિવસ, અથવા ફલાણે કે હીંકણે વખતે જોયો હતો; ફલાણા ફલાણાની સાથે; અને તમે કહો છો તેમ તે જુગાર રમતો હતો; ફલાણે વખતે મધપાનની મિજલસમાં એશઆરામ કરતાં મેં એને પકડ્યો હતો; ફલાણે વખતે ટેનિસમાં એ લડી પડ્યો હતો. ’ સમજ્યો હવે ?—જૂઠાનો ગલ આ સાચો દોષ પકડી લેશે અને આ પ્રમાણે વાંકાચુંકા અને આડા ચત્તથી અમે ડાહ્યા અને દીર્ઘસુત્રી બુદ્ધિવાળાં માણસો આડી વાટ લઇ સીધી વાતે આવીએ છીએ. તેથી મારી સલાહના ઉપરોક્ત ભાષણ પ્રમાણે ચાલીને કુંવરની ચાલ-ચલગત તારે જાણી લેવી. મારું તાત્પર્ય તો તું સમજ્યો ને ?

રેના:—હા, સરકાર.

પોલો:—પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરો; જા, સંભાળીને જાજો.

રેના:—જી સરકાર !

પોલો:—તું પોતે પણ તેની ટેવોતું નિરીક્ષણ કરજો.

રેના:—કરીશ, સાહેબ.

પોલો:—અને પોતાનું ગાળું તેને આલાપવા દેજો. ?

રેના:—હીક, સાહેબ.

પોલો:—જા, સંભાળીને જાજો. (રેનાડો જાય છે.)

(ઓફેલિયા પ્રવેશ કરે છે.) કાં, કેમ ઓફેલિયા ! શું છે ?

ઓફે:—અરે બાપાજી, બાપાજી, હું એવી ભયભીત થઇ ગઇ છું !

પોલો:—પ્રભુની ખાતર, શેનાથી ?

ઓફે:—બાપાજી, હું મારા ઓરડામાં શીવતી હતી ત્યાં હેમ્ફ્રેટ મહારાજ, સાવ ઉઘાડે ડગલે, માથે ટોપી વિનાના, પોતાનાં મોજાં કાઢવથી ખરડાએલાં અને છૂટાં પડી તેમની ઘુંટી પર્યંત ઉતરી ગએલાં; પોતાના ખમીશ જેવા ફિક્કા; ઉશ્કેરાએલા અને થરથર કંપતા; અને દુઃખને જણાવતાં એવાં તો વિકળ ચક્ષુ સહિત કે જાણે હમણાં જ નરકમાંથી છૂટી ત્યાંના ત્રાસ વર્ણવવા આવ્યા હોય તેમ; તે મારી આગળ આવ્યા.

પોલો:—તારા પ્રેમમાં દીવાનો થઇ ગએલ ?

ઓફે:—બાપાજી, તે હું નથી જાણતી; પણ ખરેખર મને લાગે છે કે એમજ હશે.

૧ અર્થાત્ વાતચિતમાં અનુકૂળ બની તેની પોતાની વાતો તેની જ પાસેથી કઢાવજો. બીજા પાઠ પ્રમાણે, અક્ષરશઃ ર્થ લેતાં: “ સંગીત શીખવાનું જરૂર શીખવા એને કહેજો. ”

પોલો:—તેમણે શું કહ્યું ?

ઓફે:—મારું કાંડુ ઝાલી મને મળ્યુંત તેમણે પકડી રાખી; પછી પોતાના આખા હાથની લંબાઈએ ઉભા રહીને અને પોતાનો બીજો હાથ આ પ્રમાણે પોતાના કપાળે રાખીને કેમ જાણે તેનું ચિત્ર આલેખતા હોય તેમ મારા મુખનું બારીક નિરીક્ષણ તે કરવા લાગ્યા. આમ તે ઝાઝો વખત જોઈ રહ્યા. છેવટે, મારો હાથ જરા હલાવીને અને આ પ્રમાણે પોતાનું મસ્તક ત્રણ વખત ઉંચું નીચું હલાવીને એવો તો દયાજનક, ગંભીર નિસાસો તેમણે નાખ્યો કે જાણે તેમનું આખું શરીર ભાંગી ભૂકે ભૂકા થઈ જતું હોય અને તેમનો પ્રાણ જતો હોય. પછી તેમણે મને જવા દીધી; અને પોતાના ખભા ઉપર પોતાનું માથું ફેરવીને આંખો વિના પોતાના રસ્તે જતા તેઓ જણાયા; કારણ કે તેમની સહાય વિના તેઓ બહાર ગયા, અને છેવટે પર્યંત તેમની નજર મારા ઉપર ચોટી રહી.

પોલો:—ચાલ મારી સાથે. મહારાજને શોધી હું મળીશ. આ તો પ્રેમનો ઉન્માદ જ છે, જેનો પ્રચંડ વેગવાન સ્વભાવ પોતાનો જ નાશ કરે છે અને આ જગતમાં આપણા હૃદયમાં તીવ્ર દરદ કરતા કોઈ પણ મનોવિકારની પેઠે આપણી ઇચ્છાશક્તિને નિરાશાજનક બનું કરવા ઘણી વાર તે ઉશ્કેરે છે. હું દિલગીર છું. શું, હમણા હમણામાં કાંઈ તીવ્ર વેણ તે એમને કહ્યાં છે ?

ઓફે:—ના, મારા બાપાજી; પણ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એમના પત્રો મેં પાછા વાળ્યા છે અને મને મળવા આવવાની ના પાડી છે.

પોલો:—તેથી જ તે દીવાના બની ગયા છે. હું દિલગીર છું કે વધારે ધ્યાન અને સમજણથી મેં તેમને ઓળખ્યા નહિ. મને લાગ્યું કે એ તારી સાથે ચેડાં કાઢે છે અને તારી પાયમાલી કરવાનો તેનો ઇરાદો છે. પણ નખખોદ જાઓ તે મારી શંકાશીલતાનું ! ખરેખર, યુવાનવર્ગમાં વિચારની ખામી હોવી જેમ સહજ છે તેમ અમારી અવસ્થામાં વધારે પડતા વિચાર કરી મત બાંધવા એ પણ સ્વાભાવિક છે. ચાલ, આપણે મહારાજ કને જઈશું: આ વાત જાહેર થવી જોઈએ; જે ભેદ ગુપ્ત રાખતાં, તે કહી દેવાની આપણી નાખુશીથી જે પ્રેમ ઉપજે તેના કરતાં તે વાતને છાની રાખતાં કદાચ વધારે હાનિ થાય. ?

૧. “ જે શુભ હેતુથી બનેલી હકીકત રાજ રાણીથી છાની રાખવા આપણે પ્રેરાઈએ, તે શુભ હેતુ તેઓ જાણે તોપણ જે લાભ આપણને માય તેના કરતાં

પ્રવેશ ૨ જો:-સ્થળ: કિલ્લામાં ચોરડો.

(રાજા, રાણી, રોઝનકાંઝ, ગીલ્ડનસ્ટર્ન, અને અનુચરો પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—વહાલા રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન, તમે ભલે આવ્યા ! તમને મળવાને અમે ઘણા આતુર હોવા ઉપરાંત, તમારું કામ પડવાની જરૂરીઆતે તમને ત્વરાથી અત્રે બોલાવ્યા છે. હેમ્લેટની પ્રકૃતિની વિકૃતિ વિષે તમે કાંઈક સાંભળ્યું છે; એમજ કહેવું ઘટે છે, કારણ કે તેની બાહ્ય કે આંતર પ્રકૃતિ હતી તેને મળતી હવે રહી નથી. તેના પિતાના મૃત્યુ સિવાય એવું બીજું શું કારણ હોઈ શકે કે જેથી કરીને તે પોતે પોતાને આટલો બધો સમજી શકતો નથી તેનો ખ્યાલ સુદ્ધાંત પણ મને આવી શકતો નથી. હું તમને બંનેને વિનંતિ કરું કે, નાનપણથી જ તમે તેની સાથે ઉછરેલા હોવાથી અને ત્યારથી તેના સ્વભાવ અને તરફીબથી વાકેફ હોવાને લીધે, થોડો વખત અમારા દરબારમાં રહેવાની મહેરબાની તમે કરો; અને તમારી સોબતથી રમત ગમતમાં તેને પ્રેરી, અમે જે જાણતા નથી એવું જે કાંઈક એને આમ પીડે છે અને જેની અમને ખબર પડે તો તેનો ઉપાય અમે કરી શકીએ તે પ્રસંગવશાત્ એની કનેથી મેળવી અમને કહો.

રાણી:—સુર ગૃહસ્થો, તમારી પ્રશંસા એણે બહુ કરી છે; અને મને ખાત્રી છે કે એવા અન્ય કોઈ બે પુરૂષો હયાત નથી કે જેમનામાં તેની આસક્તિ તમારામાં છે તેથી વિશેષ હોય. અમારી આશાના લાભ અને સંકળતાને વાસ્તે તમારો થોડો વખત ગાળવા જેટલાં સૌજન્ય અને શુભેચ્છા બતાવવાની કૃપા બે તમે કરો તો રાજાની સ્મૃતિમાં રહેવાને યોગ્ય ઉપકાર તમારી મુલાકાતથી થશે.

રોઝ:—અમારા ઉપર આપની કુલ સત્તા હોવાથી, પોતાની માનવંતી

પણ વધારે નુકસાન કદાચ આપણને થાય: ક્યારે? જ્યારે તેમને ખબર પડે કે આપણે જાણતા હતા છતાં તેમનાથી આ વાત આપણે છપાવી છે ત્યારે. પોલોનિયસના વિચાર કેવળ સ્વાર્થી છે અને બીજાના સંબંધમાં પરિણામની કાંઈ પરવા તેને નથી.” (ડેન). રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે: “પ્રવેશના અંતે આવતી લીટીઓમાં પ્રાસની ખાતર અર્થનો ઘણી વાર ભોગ આપવામાં આવે છે. અહીં અર્થ આમ લાગે છે: ઓફેલિયા ઉપર હેમ્લેટનો જે પ્રેમ છે તેથી રાજા-રાણીને જે તિરસ્કાર ઉપજે તેના કરતાં તેના ગાંડપણની વાત બે છપી રાખવામાં આવે તો તેથી વધારે શોચ થાય. છતાં પાછળથી રાણી તેમના લગ્ન થવામાં ખુશી છે” એમ એ કહે છે. ૧ કે જેથી કરીને પોતાના પંડતું સંઘળું જ્ઞાન જતું રહ્યું છે; બોલવા ચાલવાનું આચિત્ય તે બિલકુલ હવે સમજી શકતો નથી. (ડેન).

મચ્છાઓ વિનતિ દરતાં આરા રૂપે મહારાજ અને મહારાણી જણાવી શકે.

ગીલડઃ—પણ અમે તો આપના તાબેદાર જ છીએ, અને આપ જે ફરમાવો તે સુપૂર્ણ ખેંચથી કરવા માટે, અમારી સેવા મોકળે મને આપના ચરણમાં અમે ધરીએ છીએ.

રાજાઃ—ઉપકાર થયો, રોઝનકાંઝ અને સખ્ય ગીલડનસ્ટર્ન.

રાણીઃ—ઉપકાર થયો, ગીલડનસ્ટર્ન અને સખ્ય રોઝનકાંઝ. અને હું વિનવું છું કે મારા અત્યંત બદલાઈ ગએલા કુંવરને તમે હમણાં જ જઈ મળો. જાઓ તમારામાંથી કોઈક, અને આ ગૃહસ્થોને હેમ્લેટનો ભેટો કરી આપો.

ગીલડઃ—પ્રભુ કરે ને અમારી હાજરી અને સહવાસ તેમને આનંદ-જનક અને લાભપ્રદ થાય.

રાણીઃ—હા, ભાઈ, અસ્તુ.

(રોઝનકાંઝ, ગીલડનસ્ટર્ન અને કેટલાક અનુચરો જાય છે.)

(પોલોનિયસ પ્રવેશ કરે છે.)

પોલોઃ—મારા કૃપાળુ મહારાજ, તોવેં ગએલા એલચીઓ આનંદમાં પાછા ફર્યા છે.

રાજાઃ—હમેશાં તું સારા સમાચારનો પિતા જ થયો છે.

પોલોઃ—એમ જ, મહારાજ ! મારા કૃપાળુ ખુદાવિંદને હું ખાત્રી આપું છું કે મારા આત્માની પેઠે માફ કર્તવ્ય પણ મારા પરમેશ્વર અને મારા દયાળુ મહારાજને અર્થે જ હું રાખું છું. અને મારી ખાત્રી છે—નહિ તો સુત્સદીપણાનાં પગલાં કાઢવામાં માફ આ મગજ પ્રથમની પેઠે હવે કામ કરવું નથી એમ જ સમજાવે—કે હેમ્લેટના ગાંડપણનું ખરું કારણ મારે હાથ આવી ગયું છે.

રાજાઃ—અરે તે કહે; હું તે સાંભળવા ઇતેજર છું.

પોલોઃ—એલચીઓની મુલાકાત આપ પ્રથમ લઈ લ્યો. મારા સમાચાર એ મોટી મીજમાનીમાં મેવારૂપ થશે.

રાજાઃ—તું પોતે જ તેમને અમારી હજીર લાવવાનું માન આપશે.

(પોલોનિયસ જાય છે,)

મારી વડાલી જરફુડ, મને એ કહે છે કે તમારા કુંવરની પ્રકૃતિના વિચારનું ખરું કારણ એણે શોધી કાઢ્યું છે.

રાણીઃ—મૂળ વાત સિવાય તેનું અન્ય કારણ નથી તેનો મને સંશય નથી; તેના પિતાનું મૃત્યુ અને આપણાં અતિ ત્વરિત લગ્ન.

રાજાઃ—જે હશે તે, આપણે ચાળી કાઢ્યું.

(વોલ્ટીમંદ અને કારનેલિયસને લઈ પોલોનિયસ પુનઃ પ્રવેશ કરે છે.)

આવો, મારા સન્મિત્રો ! વોલ્ટીમંદ, અમારા મિત્ર નોરવેના રાજા ત-
રફથી શા ખબર છે ?

વોલ્ટી:—કુશળ સમાચાર અને શુભેચ્છાઓનો અતિ સુંદર સામો સત્કાર થયો. પ્રથમ મિલાપે, તેમનો ભત્રિજો જે લશ્કર જમાવતો હતો તે બંધ કરવા તેમણે માણસો મોકલ્યાં. તે તૈયારી પોલ લોકોની સામે થાય છે એમ તેમને લાગતું હતું; પણ જરી વધારે ખારીક તપાસ કરતાં તેમને પણ લાગ્યું કે તે આપ નામદારની સામે થતી હતી: પોતાની માંદગી, વૃદ્ધાવસ્થા અને કમતાકાતને લીધે ખીજના હાથમાં આમ તે રમકડું બન્યા તેથી દિલ-ગીર થઈને ફેરટિનબ્રાસને પકડવા તેમણે હુકમ કાઢ્યો; અને ટૂંકામાં, તે પણ તાબે થયો: નોરવેના રાજાએ તેને ઠપકો આપ્યો અને છેવટે તેના કાકા આગળ તેણે શપથ લીધા કે હવે પછી મહારાજની સામે પોતાનાં હથીઆર એ કદિ નહિ ઉઠ્યકે, એટલે હર્ષના આવેશમાં વૃદ્ધ રાજાએ તેને ત્રણ હજાર કાઉનની વાર્ષિક જગીર આપી; પ્રથમ એકઠા કરેલા સિપાઈઓને લઈ પોલ લોકો ઉપર ચડી જવા એને પરવાનગી આપી; અને આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે (પત્ર આપે છે) આપને તેમણે વિનંતિ કરી છે કે તેમાં લખેલી સહીસલામતી અને છૂટની શરતો સ્વીકારી આ ચડાઈને અર્થે તેનાં માણસોને આપના રાજ્યમાંથી શાંતિથી પસાર થવા દેવાની કૃપા મહારાજે કરવી.

રાજા:—અમને ઘણો સંતોષ થયો; અને વધારે યોગ્ય સમયે પત્ર વાંચી આ વાતનો વિચાર કરી અમે જવાબ આપશું. દરમ્યાન, તમે લીધેલા પરિશ્રમને માટે તમારો ઉપકાર અમે માનીએ છીએ; જાઓ, વિશ્રાંતિ લો; રાત્રે આપણે સાથે ખાણું લેશું. ચાલો, તમે આવ્યા તે ઘણું જ સારું થયું.
(વોલ્ટીમંદ અને કારનેલિયસ જાય છે.)

પોલો:—આ કામનું પરિણામ સારું આવ્યું છે. મારા ખાવિંદ અને રાણી સાહેબ, રાજાનું ઐશ્વર્ય શું, કર્તવ્ય એટલે શું, દિવસ દિવસ શા માટે, રાત્રિ રાત્રિ શા માટે અને કાળ કાળ શા માટે; તેનું વિવેચન કરવું તેમાં રાત્રિ, દિવસ અને કાળનો ક્ષેપ કરવા સિવાય ખીજું કશું નથી. તરમાત, શાણપણનો આત્મા સંક્ષિપ્તતા હોવાથી અને લાંબુ ટાયલું ગાત્ર અને બાહ્ય સુંગાર હોવાથી, હું ટૂંકામાં કહીશ: આપના ઉદારચરિત્ર કુમાર ગાંડા થયા છે: તેને હું ગાંડપણ કહું છું: કારણ કે ખરા ગાંડપણની વ્યાખ્યા આપવી, એટલે ગાંડપણ એટલે ગાંડા થવા સિવાય અન્ય શું છે ? પણ તે વાત જવા દો.

રાણી:—વિશેષ હકીકત ઓછી કારીગીરિથી કહો.

પોલો:—બાપ સાહેબ, હું પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે હું કારીગીરિ જ વા-
પરતો નથી. એ ગાંડા થઈ ગયા છે એ વાત સાચી છે; એ વાત સાચી છે
એ શોચનીય છે; અને શોચનીય છે એ ખરું છે. મૂર્ખાઈ ભરેલો અલંકાર:
પણ તેને સલામ, કારણ કે કશી કારીગીરિ મારે વાપરવી નથી. ત્યારે હવે
એ ગાંડા થઈ ગયા છે એ વાત આપણે સ્વીકારી લઈએ: અને હવે આ
પરિણામનું કારણ અથવા તો કહો કે આ દોષનું કારણ શોધી કાઢવાનું
બાકી રહે છે. કારણ કે આ પરિણામ કારણને લઈને દોષિત—અપૂર્ણ રહે છે;
આ પ્રમાણે વાત છે અને બાકીની વાત આ પ્રમાણે. વિચાર કરો. મારે એક
દીકરી છે—મારી છે ત્યાં સુધી મારે છે—જેણે પોતાના કર્તવ્ય અને આજ્ઞાધિ-
નતાની ખાતર, બરાબર લક્ષ કરો, આ મને આપ્યો છે: હવે તેમાંથી તર્ક
કરો. (પત્ર વાંચે છે.)

“ દિવ્ય અને મારા આત્માની અધિદેવતા, અત્યંત રૂપ—રાજિત ઓ-
ફેલિયા ”—એ નહારો શબ્દ છે—હલકો શબ્દ છે. ‘ રૂપ—રાજિત ’ હલકો શબ્દ
છે: પણ આગળ સાંભળો. આમ: (વાંચે છે.) “તેની સર્વોત્તમ શ્વેત છાતી
માં—આ ” વિગેરે.

રાણી:—આમ હેન્ડેટ તેને લખ્યું છે ?

પોલો:—કૃપાળુ બાપસાહેબ, જરા ધીરજ ધરો, અધું અક્ષરે અક્ષર
હું વાંચીશ. (વાંચે છે:)

“ સંશય કદાપિ કર, તો ‘ અહના પ્રકાશે; ’

“ સંશય કદાપિ કર, તો ‘ રવિ રોજ ફરતો; ’

“ સંશય કદાપિ કર, તો ‘ ઋત તે અનૂત; ’

“ પણ વે’મ પ્રેમ મુજનો કદિ ના કરીશ. ”

“ ઓ બહાલી ઓફેલિયા, આ કવિતા લખવામાં હું કુશળ નથી. મારા

૧ ડેટન કહે છે કે તે વખતે પ્રેમ—પત્રિકા વિગેરે પત્રો જેના ઉપર લખાય
તે છાતી સરસા રખાતા હતા. તેથી પત્રમાં પણ એમ લખવાનો રિવાજ તે વખતે
પડી ગયો હતો. હેન્ડેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે આ પત્ર હમેશાં ઓફેલિયા પોતાની
છાતી સરસો રાખશે એવી તેને આશા છે. ૨. અહો પ્રકાશે છે; પણ તે કદિ
ન પ્રકાશતા હોય તો ? એવો સંશય તારે કરવો હોય તો કરજો. સૂર્ય ફરે છે,
પરંતુ તે પણ કદિ ન ફરતો હોય ! એવો સંશય પણ તારે કરવો હોય તો કરજો.
પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ નહિ, પણ સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે એ ટાલેમીના
મતને અનુસરી શેકસપીઅરે એમ લખ્યું છે. વળી ‘સાચું’ તે કદિ નહું હોય’
એવો સંશય પણ તારે કરવો હોય તો કરજો. પણ મારો પ્રેમ તો દિવ્ય અને
સાચો જ છે તેનો સંશય કદિ પણ કરીશ નહિ.

“ નિસાસા ગણવાની મારામાં શક્તિ નથી: પણ તારા ઉપર મારો પ્રેમ
“ અત્યંત છે. ઘણોજ અત્યંત છે એ માનજો. પ્રણામ.

લી.

૧“ જ્યાં સુધી આ યંત્ર તેને છે ત્યાં સુધી,

“ તારો જ હમેશાં, અત્યંત વહાલી ખાનુ. ”

“ હેમ્લેટ. ”

મારી આજ્ઞા પ્રમાણે મારી દીકરીએ આ મને બતાવ્યો છે અને ઉપ-
રાંત વિશેષ, ક્યે ક્યે વખતે, કેવી કેવી રીતે અને કંઈ કંઈ જગાએ એમણે
અનુનય કર્યા છે તે સઘળું મારા કર્ણને અર્પ્યું છે.

રાજા:—પણ એના પ્રેમનો સત્કાર એણે કેવો કર્યો છે ?

પોલો:—મને આપ કેવો ધારો છો ?^૨

રાજા:—નિમકહલાલ અને આબરુદાર માણસ જેવો.

પોલો:—અને એ જ સિદ્ધ કરવા હું ખુશી છું. પણ જ્યારે આ તીવ્ર
વેગવાન પ્રેમને પાંખો ઉપર ચડેલો મેં જોયો—અને મારે આપને કહેવું જોઈએ
કે મારી પુત્રીએ મને કહ્યું તે પહેલાં પણ એ વાત મારા લક્ષમાં આવી હતી—
ત્યારે એક ઢળતા મેજ કે નોંધપોથીની પેઠે હું વર્ત્યો હોત, અથવા મૂંગો
અને ચૂપ રહીને મારા હૃદયને ઝોલું ખાવા દીધું હોત, અથવા તો ખાલી દૃષ્ટિથી
એ પ્રેમ ઉપર હું જોઈ રહ્યો હોત તો આપ શું ધારત ? આપ અને મારાં
વાહાલાં મહારાણી સાહેબ—આપનાં પટ્ટરાણી જે અહીં છે તે શું ધારત ? નહિ,
પણ કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ મેં આદરી અને મારાં યુવાન બાઈ સાહેબને આ
પ્રમાણે ચેતવણી મેં આપી દીધી: “ હેમ્લેટ મહારાજ રાજાના કુંવર છે; તારા
સેતારાની બહાર છે; આ વાત થવી ન જોઈએ; ” અને પછી તેને વર્તવાની
સૂચના કરી કે એણે પોતાની જગાએ બરાઈ બેસવું કે જેથી કુમાર તેને મળી
શકે નહિ; એમના કોઈ દૂતને એણે મળવું નહિ; પ્રેમની કોઈ નિશાનીઓ
એણે સ્વીકારવી નહિ: અને એ પ્રમાણે વર્તતાં મારી સલાહનાં ફળ એને
મળ્યાં. અને પોતાના પ્રેમમાં આમ પ્રતિરૂદ્ધ થતાં, કુમાર—વાતને ટૂંકી કરતાં—
ગમગીનીમાં પડ્યા; ત્યાંથી અપવાસમાં આવ્યા; ત્યાંથી ઉજ્જમરે; તેમાંથી
મનની નળળાઈમાં; તેમાંથી મગજનો ભ્રમ થયો; અને આમ ક્રમે ક્રમે ઉત-
રતાં, તેમના જે ગાંડપણને માટે આપણે સઘળા શોકાતુર છીએ તે ગાંડપણમાં
હવે એ ભ્રમિત છે.

૧ યંત્ર એટલે શરીર; અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે જીવતો છે ત્યાં સુધી.

૨ ડેટન કહે છે કે આ પ્રશ્નમાં કાંઈક દીક્ષગીરીયુક્ત ઠપકાની છાયા છે.

રાજા:—તે એમ જ છે એમ તમે ધારો છો ?

રાણી:—હોય, ઘણું સંભવિત છે.

પોલો:—કોઈ વખત એવો આવ્યો છે—અને તે જાણુવા હું ખુશી છું—
કે જે વખતે મેં નિશ્ચયથી કહ્યું હોય કે ‘આમ આમ છે,’ અને તે અન્ય
રીતે પછી જણાયું હોય ?

રાજા:—મારા જાણુવામાં તો નથી.

પોલો:—(પોતાનું માથું અને ખભા ખતાવીને) જે આ વાતમાં પણ
હું કહું છું તેમ ન હોય તો, આ અહીંથી લઈ લેજો. જે હકીકતો હોય તો
તેના દોરથી, જે મધ્યબિંદુએ સત્ય દૂષાએલું હોય તો ત્યાંથી પણ તે દૂષા-
એલા સત્યને હું શોધી કાઢીશ.

રાજા:—આ વાતની વધારે ખાત્રી આપણે કેમ કરવી ?

પોલો:—તમે જાણો છો કે આ ઓસરીમાં ચાર પાંચ કલાક એ કોઈ-
વાર ટેલ્યા કરે છે.

રાજા:—હા, તેમ તો એ કરે છે.

પોલો:—એવે વખતે મારી દીકરીને હું તેમના પ્રત્યે ઘૂંટી મૂકી દઈશ.
આપ અને હું તે વખતે પડદા પછવાડે રહેશું. તેમના મિલાપનું નિરીક્ષણ
કરજો. તેમનો પ્રેમ જે એના ઉપર ન હોય અને એ જ કારણે પોતાની બુદ્ધિ-
માંથી તેમનું પતન થયું ન હોય તો રાજ્યમાં સહાયક થવાનું છોડી ખેતર
અને બળદો રાખી હું ખેડૂ થઈશ.

રાજા:—આપણે તેની ખાત્રી કરી જોશું.

રાણી:—પણ જુઓ, તે બિચારો દુર્ભાગી પણે વાંચતો વાંચતો આવે છે.

પોલો:—વહાં જાઓ; હું આપને વિનવું છું કે આપ બંને અહીંથી
જતાં રહો. હમણાં જ તેમને મળી હું ખોલાવીશ. (રાજા, રાણી અને અનુચરો નય છે.)
(વાંચતો વાંચતો હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે.)

અરે, મને પરવાનગી આપો: મારા કૃપાળુ મહારાજ હેમ્લેટને કેમ છે ?

હેમ્લેટ:—ઠીક છે, પ્રભુની કૃપા.

પોલો:—મહારાજ, મને ઓળખો છો ?

હેમ્લેટ:—બહુ સારી રીતે; આપ માછલાં વેચનાર છો.

૧. પૃથ્વીના મધ્યબિંદુએ. (ડેન). ૨. ડેન કહે છે કે દીકાકારોએ અહીં
અનેક તરફ દોડાવી અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પણ કોલેરિજ કહે છે તેમ
સરજ અને સાદો અર્થ એ છે કે પોતાની ગુપ્ત વાત જાણુવા માટે પોલોનિયસને
મોકલેલો સમજ હેમ્લેટ તેને ‘માછલાં વેચનાર’ કહે છે. ડેન એમ માને છે
કે પોલોનિયસને ભ્રમાવવા જ હેમ્લેટ આમ અર્થ વિનાનું બોલે છે.

પોલો:—હું નહિ, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—ત્યારે આપ એવા પ્રમાણિક માણસ હો એમ હું ઇચ્છું છું.

પોલો:—પ્રમાણિક, મહારાજ !

હેમ્લેટ—હાસ્તો, સાહેબ; હાલના વખતમાં પ્રમાણિક થવું એ તો દશ હજારમાંથી વીણાએલા એક માણસ થવાનું છે.

પોલો:—એ વાત તો સાવ સાચી, મહારાજ.

હેમ્લેટ—કારણ કે મુએલા કુતરામાં જે સૂર્ય કીડા ઉપજવતો હોય,^૧ દેવ મહદાને ચૂમી લેતો હોવાથી—તમારે દીકરી છે કે ?

પોલો:—છે, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—તો તેને સૂર્યની ગરમીમાં હરવા ફરવા દેશો નહિ. ગર્ભાધાન આશિરવાદ છે; પણ તમારી પુત્રી કદાચ જે રીતે ધારણ કરે તે રીતે નહિ. દોસ્ત, તેનું ધ્યાન રાખજે.

પોલો:—(એક કોરે) શું કહો છો આનું ? હજી મારી દીકરીની જ લલુતા; અને છતાં પ્રથમ એમણે મને ન ઓળખ્યો; હું માછલાં વેચનાર છું એમ એણે કહ્યું: બહુ આધે,^૨ બહુ આધે તે વહી ગયો છે: અને ખરેખર, મારી યુવાનીમાં પ્રેમની પીડા મેં પણ ઘણી ભોગવી છે—લગભગ આવી. હું ફરીને એમને બોલાવીશ—મહારાજ, શું વાંચો છો ?

હેમ્લેટ:—શબ્દો, શબ્દો, શબ્દો.

૧. અહીં પણ ડેટનની માન્યતા તો તેવી જ છે. “ કોઈ સૂર્યવે છે તેમ, હેમ્લેટના અંતરમાંથી પસાર થતા કોઈ વિચારની સાથે આ અસ્પષ્ટ ભાષણનો સંબંધ હોય એ શક્ય છે; પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તો, કાંઈક સંમન્ય તેણે અને કાંઈક ન સમન્ય તેણે બોલીને હેમ્લેટ પોલોનિયસને પોતાના ગાંડ-પણના સંબંધમાં ભમાવવા જ માગે છે, ” અને તેમાં તે સફળ થાય છે; રાઈટ અને ક્લાક કહે છે કે હેમ્લેટ જે પુસ્તક વાંચે છે તેમાંનું આ વાક્ય હેમ્લેટ માત્ર બોલી જાય છે. કોલેરિન આમ સમજે છે: “ જે સૂર્ય મુએલાં કુતરામાંથી ચેતન ઉપજાવી શકે છે, તો આ અરધા બેવકુફ (પોલોનિયસ) થી ઓફેલિયા જેવી સુંદર કન્યા સદ્ભાગ્ય ઉપજાવે તો તેમાં નવાઈ નથી. ” પરંતુ ડાઉડન આમ કહે છે: “ પોતાને ડાહ્યા અને અનુભવી માનતો પોલોનિયસ ઓફેલિયાને એકાંતમાં રાખી તેનું રક્ષણ કરવા ધારે છે. તેથી હેમ્લેટ એમ કહેતો જણાય છે કે: અરે ડાહ્યા પુરૂષ, ખરૂં છે; જે સૂર્ય જેવો પવિત્ર દેવ પણ મુએલા કુતરામાં કીડા ઉપજાવે છે, તો પછી નિર્બળ મનુષ્યજાતનું તો શું પૂછવું ? સ્ત્રીજાત ચપલ છે અને પુરૂષજાત હરામખોર છે; માટે, દોસ્ત, તારી દીકરીની સંભાળ રાખજે. ” ડાઉડનનો અર્થ વાસ્તવિક લાગે છે. ૨ પ્રેમમાં.

પોલો:—વાત શી છે, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—કોની વચ્ચે ?

પોલો:—આપ જે વાંચો છો તે શું છે એમ હું પૂછું છું.

હેમ્લેટ:—નિંદા, સાહેબ: કારણ કે આ નિંદાખેર લુચ્ચો અહીં દૃષ્ટ છે કે વૃદ્ધ પુરૂષોને ભૂરી દાઢી હોય છે, તેમના ચેહેરામાં કરચલીઓ હોય છે, તેમની આંખોમાંથી અંખરનો જડો રસ અને આલુ વૃક્ષનો ગુંદર ઝરે છે; અને તેમનામાં અક્ષતની પુષ્કળ ખામી હોય છે, અને સાથે સાથે તેમનાં હૃદયનું ઘણું જ નખળાં હોય છે. આ બધું જો કે હું ઘણી મજાથી રીતે અને પ્રખળ રીતે માનું છું: તથાપિ આમ તે લખવામાં સજ્જનતા હું ધારતો નથી; કારણ કે સાહેબ, કાચખાની માફક જો તમે પાછા વળી શકો તો તમે પોતે મારા જેટલા જ વૃદ્ધ થઈ જાઓ.

પોલો:—(એક કોરે) જો કે આ ગાંડપણુ તો ખરું, છતાં તેમાં વ્યવસ્થા છે. મહારાજ, પવનથી આધા આવશે ?

હેમ્લેટ:—મારી કબરમાં.

પોલો:—ખરું; એ પણ પવનથી આધા જવાનું. (એક કોરે) એમના જવાબ કદિ કદિ કેવા સગર્ભ હોય છે ! ખૂબી કે જે ગાંડપણુને ઘણીવાર સુઝી આવે છે તે ચિત્ત તખીઅત ઠેકાણે હોય ત્યારે એવી સરસ રીતે વાણીમાં પ્રસવ પામી શકતી નથી. હું એમને છોડી જઈશ અને તેમની અને મારી પુત્રીના મિલાપની યોજના હું એકદમ કરીશ.—મારા માનવંતા મહારાજ, ઘણી નમનતાઈથી હું આપની રજા લઉં છું.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, મારી પાસેથી આપ લઈ શકો એવી કોઈ ચીજ નથી કે જેનાથી હું વધારે ખુશીથી વિખુટો પડું: મારી જીંદગી સિવાય, મારી જીંદગી સિવાય, મારી જીંદગી સિવાય.

પોલો:—સુખી રહો, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—આ ટાયલા વૃદ્ધ બેવકુફો.

(રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે:)

પોલો:—હેમ્લેટ મહારાજને શોધવા તમે જાઓ છો: પણે રહ્યા.

રોઝ:—સાહેબ, પ્રભુ આપને સલામત રાખે ! (પોલોનિયસ જાય છે.)

ગીલ્ડ:—મારા માનવંતા મહારાજ !

રોઝ:—મારા પરમ પ્રિય મહારાજ !

હેમ્લેટ:—મારા સર્વોત્તમ મિત્રો ! કેમ છે, ગીલ્ડનસ્ટર્ન ! અહો, રોઝનક્રાંઝ ! બલા બાઈઓ, કેમ ચાલે છે ?

રોઝ:—દુનિયાના ઠીક ઠીક પુત્રોની પેઠે.

ગીલ્ડ:—સુખી એટલા માટે કે અમે વિશેષ પડતા સુખીઆ નથી. બાઅદેવીની ટોપીમાં તેની કલગીરૂપ અમે નથી.

હેમ્લેટ:—તેમ તેના ઉપાનના તળાં પણ નથી.

રોઝ:—એમાંથી એકે નહિ, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—શા નવીન છે ?

રોઝ:—દુનિયા પ્રમાણિક થઇ છે—સિવાય કાંઇ નથી, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—ત્યારે તો ક્યામતનો દિન નજીક છે. પણ તમારા નવીન ખરા નથી: વિશેષ ખબર મને પૂછવા દો: મારા બલા મિત્રો, બાઅદેવીનો એવો શો અપરાધ તમે કર્યો છે કે તમને આ બંધીખાનામાં એ મોકલે છે ?

ગીલ્ડ:—બંધીખાનું, મહારાજ !

હેમ્લેટ:—ડેન્માર્ક બંધીખાનું છે.

રોઝ:—તો પછી સારી? દુનિયા બંધીખાનું છે.

હેમ્લેટ:—મળનું, જેમાં ઘણી ગાંડાની ઓરડીઓ, ઘણાં બોંબરાં અને કારાગૃહ છે, અને તેમાં ડેન્માર્ક ખરાબમાં ખરાબ છે.

રોઝ:—મહારાજ, અમને એમ નથી લાગતું.

હેમ્લેટ:—ત્યારે એટલું જ કે તમારા મનને એ બંધીખાનું નથી; કારણકે સાઈં યા નરસું મનની રૂપને લીધે જ તેવું થાય છે; મને તે બંધીખાનું છે.

રોઝ:—ત્યારે તો આપની મહદેઅજ્ઞા તેને તેવું બનાવે છે. આપના મનને માટે તે ઘણું સાંકડું છે.

હેમ્લેટ:—અરે પ્રભુ, જે મને સ્વપ્નાં આવ્યાં નહોત તો એક કાચલીમાં પણ રહીને હું પોતાને રાજા માનું.

ગીલ્ડ:—એ સ્વપ્નાનું નામ જ મહત્વાકાંક્ષા; કારણ કે મહત્વાકાંક્ષીઓની ખરી પુણ સ્વપ્નાંની છાયા જ હોય છે.

હેમ્લેટ:—સ્વપ્નાં પોતે જ છાયા માત્ર હોય છે.

રોઝ:—ખરૂં છે, અને મહદેઅજ્ઞાને સ્વભાવે એવી વાયુમય અને વજન-રહિત હું માનું છું કે તે માત્ર છાયાની છાયા છે,

હેમ્લેટ:—ત્યારે આપણા બીખારીઓ શરીર છે અને આપણા મહારાજાઓ અને પ્રહોળા થઇને ફરતા શરવીરો બીખારીઓની છાયા છે. દરબારમાં

૧ સારી=આખી. સુખમાં અને સ્વતંત્રતામાં ડેન્માર્કથી ચડીઆતેડા બીજે કાંઈ દેશ દુનિયામાં નથી, અને જે ડેન્માર્કને બંધીખાનું કહીએ, તો પછી બંધી દુનિયા જ બંધીખાનું કહેવાય.

બધશું કે ? કારણ કે, મારી આશાના સમ, માફ મગજ ફલીલ કરી શકતું નથી.

રોઝ: અને ગીલ્ડ:—અમે આપની સેવામાં રહેશું.

હેમ્ફ્રેટ:—બિલકુલ નહિ: મારા અન્ય ચાકરોની હારમાં હું તમને ગણીશ નહિ; કારણ કે, તમને ખરું કહું તો, ત્રાસદાયક રીતે મારી સેવા થાય છે. પરંતુ મિત્રતાના સામાન્ય માર્ગને અનુસરી હું તમને પૂછું છું કે આ એલ-સિનોરમાં આવવાનું તમારું પ્રયોજન શું છે ?

રોઝ:—મહારાજ, આપની મુલાકાત; ખીન્ને કોઈ પ્રસંગ નથી.

હેમ્ફ્રેટ:—હું પણ બીખારી કે આભાર માનવામાંય કંગાળ; પણ હું આપનો ઉપકાર માતું છું; અને ખાત્રીપૂર્વક, પ્રિય દોસ્તો, મારો ઉપકાર એક અધેલા જેટલો અતિ મેઘો છે. તમને બોલાવ્યા નથી ? તમારી પોતાની વૃત્તિથી તમે આવ્યા છો ? તમારી પોતાની ઇચ્છાની આ મુલાકાત છે ? ચાલો, મારી સાથે અદલ રીતે વરતો; ચાલો, ચાલો; નહિ, બોલો.

ગીલ્ડ:—શું બોલીએ, મહારાજ ?

હેમ્ફ્રેટ:—ગમે તે, પણ મુદાસર. તમને તેડાવ્યા છે. તમારી દૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની કચ્છલત છે જે છૂપાવવાની તમારી સહજ વિનિતતામાં પૂરતી હોશીઆરી નથી: કૃપાળુ રાજાએ અને રાણીસાહેબે તમને તેડાવ્યા છે તે હું જાણી ગયો છું.

રોઝ:—શા ઉદ્દેશે, મહારાજ ?

હેમ્ફ્રેટ:—તે તો તમે મને શીખવો. પણ આપણી સોખતના હકથી, આપણા યૌવનના મેળથી, સતત સચવાએલા આપણા પ્રેમ-ભાવના બધ-નથી, અને સિવાય વધારે ચતુર વક્તા જે પવિત્ર શપથો તમને આપી શકે તે સઘળાને વચમાં રાખી હું તમને વિનવું છું કે મારી સાથે સીધા અને પ્રમાણિક થાઓ: તમને તેડાવ્યા છે કે નહિ ?

રોઝ:—(ગીલ્ડનસ્ટર્નને એક કોરે) તમારો વિચાર શો છે ?

હેમ્ફ્રેટ:—(એક કોરે) હં, ત્યારે તો તમારા ઉપર મારી નજર છે—જો તમે મને ચાહતા હો તો મારાથી છેટા ન રહો.

ગીલ્ડ:—મહારાજ, અમને તેડાવ્યા છે.

હેમ્ફ્રેટ:—શા માટે ?—તે તમને હું કહીશ; જેથી મારી અટકળ તમારા પ્રકાશનને અટકાવશે અને રાજા રાણીની વાત ગુપ્ત રાખવાના તમારા સંકે-તનાં પીછાં કોઈ કમી થશે નહિ. હમણા હમણામાં, કોણ જાણે કેવી રીતે મારો સઘળો આનંદ એ ગુમાવ્યો છે; અંગ કસરતની સઘળી રીવાજ રમત ગમતો છોડી દીધી છે; અને ખરેખર મારો સ્વભાવ એવો ઉદાસ થઈ ગયો.

છે કે આ સુંદર ઘટના-પૃથ્વી એક વેરાન ટેકરી જેવી મને લાગે છે; આ અતિ ઉત્તમ ધુમટ, વાતાવરણ, -લક્ષ રાખો-આ ઉપર ઝડપી રહેલું રોનકદાર આકાશ, સોનેરી પ્રકાશથી વિભૂષિત આ ભવ્ય છાપરું, -અરે તેમાં તો મને ધુમાડાના ગંદા અને ચેપી જમાવ સિવાય અન્ય કશું લાગતું નથી. કેવી કરામતનો કટકો મનુષ્ય છે ! બુદ્ધિમાં કેવો ભવ્ય ! આત્મશક્તિમાં કેવો અનંત ! આકૃતિ અને હરવા ફરવામાં કેટલો યથાર્થ અને અદ્ભુત ! ક્રિયામાં કેવો ફિરસ્તા જેવો ! સમજ-શક્તિમાં કેવો દેવ જેવો ! સૃષ્ટિનું સૈદ્ધ્ય ! પ્રાણીઓનો શિરતાજ ! અને છતાં, કેવળ માટીનું આ પૂતળું મારે મન શું છે ? પુરૂષને જોઈ મને આનંદ ઉપજતો નથી; નહિ, સ્ત્રીને જોઈને પણ નહિ, જો કે જરીક હસવાથી તમે એમ કહેતા જણાઓ છો.

રોઝ:-મહારાજ, મારા મનમાં એવું કશું નહોતું.

હેમ્લેટ:-ત્યારે “ પુરૂષને જોઈ મને આનંદ ઉપજતો નથી ” એમ જ્યારે મેં કહ્યું, ત્યારે તમે હસ્યા શા માટે ?

રોઝ:-મહારાજ, મને એમ વિચાર આવ્યો કે જો પુરૂષને જોઈ આપને આનંદ ઉપજતો નથી તો પછી નાટકવાળાઓનો કેવો નબળો સત્કાર આપ કરશો. અમે તેમને રસ્તે મળ્યા હતા, અને આપની સેવા ઉઠાવવા તેઓ અહીં આવે છે.

હેમ્લેટ:-જે રાજનો પાઠ કરે છે તેનો આદર થશે. એ નામદારને મારી ખંડણી મળશે. સાહસિક શસ્ત્રવીર પોતાની ખુદી તલવાર અને ઢાલનો ઉપયોગ કરશે. પ્રેમીના નિસાસા વ્યર્થ જશે નહિ. ટીખળી માણસ પોતાનો પાઠ શાંતિમાં પૂરો કરશે. જેમનાં ફેફસાં હસવાને તૈયાર હશે તેમને વિદ્વષક હસાવશે. નાયિકા પોતાનું અંતઃકરણ છૂટે મને બોલશે, અથવા તો અનનુપ્રાસ કવિતા કરવા તે લંગડશે. ક્યા નાટકવાળા છે ?

રોઝ:-^૧ શેહેરના પેલા કશ્ચુ રસના ખેલાડીઓ કે જેમની કળામાં આપને રસ પડતો હતો તે.

હેમ્લેટ:-તેમને બહાર ધરવું કેમ પડે છે ? આખર અને લાભ બંનેમાં તેમનું રહેઠાણ વધારે સારું હતું.

રોઝ:-મને લાગે છે કે હમણા હમણાની પેલી સ્ત્રીની લાગણી તેમને મનાઈ થઈ છે.

૧ ‘ શેક્સપીયરના સમયના પ્રેક્ષકો ‘ શેહેર ’ એટલે લંડન તુરત સમજ જતા. ’ ૨ સ્ટીવન્સ કહે છે કે હાસ્ય-રસ-પ્રધાન નાટકોમાં સોફોની અમિત નિંદા કરવાનો તેમનો રિવાજ પડી જવાને લીધે શેહેરમાં રહી નાટક ભજવવાની તે-

હેમ્લેટ:—જ્યારે હું શેહેરમાં હતો ત્યારે જેવી તેમની ગણના થતી હતી તેવી જ તેમની ગણના હાલ પણ થાય છે ? હજી પણ લોકો તેમના પર તેવા જ ફિદા છે ?

રોઝ:—નહિ; ખેશક. લોકો તેવા ફિદા નથી.

હેમ્લેટ:—તેનું શું કારણ ? તેઓને કાટ ચડવા માંડ્યો છે કે શું ?

રોઝ:—નહિ જ; તેમનો પ્રયાસ તો ચાલતો હતો તેમ ચાલે જ છે; પરંતુ, હમણાં છોકરાં-નાનાં ? બાળ-નો માળો ઉભો થયો છે, જે પોતાના ઝીણા ઉંચા સાદના શિખરેથી પાઠ કરે છે, અને તાળીઓના ગગડાટથી તેમને વધાવી લેવામાં આવે છે. આ છોકરાંઓ હાલ રસમ થઇ પડ્યાં છે, અને લોકો કહે છે તેમ સમાન્ય રંગ-ભૂમિ ઉપર એટલો ગડગડાટ કરી મૂકે છે કે તલવાર રાખવાવાળા ઘણા જણા શાહુડીનાં આ પીછાંથી ડરી ત્યાં જવાની ભાગ્યે જ હિંમત કરે છે.

હેમ્લેટ:—શું તેઓ છોકરાંઓ છે ? તેમને કોણ રાખે છે ? તેમને કેવું મહેનતાણું મળે છે ? ગાવા ઉપરાંત આ ધંધામાં વધારે પ્રવૃત્તિ તેઓ નહિ કરે ? સામાન્ય ખેલાડીઓની સ્થિતિએ જ્યારે તેઓ પહોંચશે,—અને જો તેમનાં સાધનો વધારે સારાં નહિ હોય તો તેમ બનવું બહુ સંભવિત છે—ત્યારે તેઓ પછી એમ નહિ કહે કે તેમની આવવાની સ્થિતિ વિરૂદ્ધ તેમના મુખે આમ બરાડા પડાવવામાં તેમના લેખકોએ તેમને નુકસાન કર્યું છે ?

રોઝ:—અરે, બંને પક્ષો આ બાબતમાં બહુ કરે છે; અને એક બીજાને ઉશ્કેરી વિવાદમાં તેમને લડાવી મારવામાં પ્રજા પણ કાંઈ પાપ ગણતી નથી. થોડો વખત તો એમ પણ ચાલ્યું કે, જો કવિ અને નટ આ બાબત ઝપાઝપીમાં ઉતરે નહિ તો કવિને વિષય બદલ કાંઈ પૈસા જ મળતા નહિ.

હેમ્લેટ:—એમ પણ બન્યું છે ?

ગીલ્ડ:—અરે, મગજની બહુ મારામારી ચાલી છે.

હેમ્લેટ:—અને છોકરાંઓ તેમાં વળગી લઇ જાય છે ?

મને મનાઈ થઈ હતી. રાઇટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે આ નવીનતા તે નીચે કહેલા છોકરાઓની જ હોવી જોઈએ. ૧. કેપલ કહે છે કે તેમની ઉત્સુકતાને લીધે અને પોતાના ગળ ઉપરાંત ઉંચે ઉડવાને લીધે છોકરાંઓને ' નાના બાળનો માળો ' કહેવામાં આવ્યો છે. ૨ જ્યાં સામાન્ય પંક્તિના નટો જ નાટક સજ્જતા હતા એવી રંગભૂમિ. ૩ જો પોતાનાં અન્ય સાધનોને લીધે કોઈ બીજા સારા ધંધામાં તેઓ લાગુ ન થાય તો.

રોઝ:—હાસ્તો, મહારાજ, તેઓ જ લઈ જાય છે. હરકયુલીઝને તેના બોળ સુધાંત.¹

હેમ્લેટ:—એમાં બહુ નવાઈ નથી: કારણ કે મારો કાંકા ડેન્માર્કનો રાજા છે અને જ્યારે મારા પિતાશ્રી જીવતા હતા ત્યારે જે લોકો એનો ચેરો કરતા હતા તે લોકો અત્યારે તેની નાની છબી માટે વીશ, ચાળીસ, પચાસ કે સો રૂડયુકેટ આપે છે. ²લોહીનાસમ, જે તત્ત્વજ્ઞાન શોધી કાઢી શકે તો આમાં સ્વાભાવિકતાથી કાંઈક વિશેષ છે.

ગીલ્ડ:—આ નાટકવાળાઓ આવ્યા.

હેમ્લેટ:—ગૃહસ્થો, એલસિનોરમાં તમે ભલે આવ્યા. નહિ, ચાલો, મેળવો તમારા હાથ. સ્વાગતના અનુપંગી લોકાચાર અને વિવેક છે: તમારી સાથે આ વેશે મને વરતવા દો; નહિ તો કદાચ વિવેકના જે પ્રમાણથી હું નાટકવાળાઓ સાથે વરતું તે,—અને હું કહું છું કે તે બહારથી સુંદર દેખાવો જોઈએ—તમારા કરતાં સભ્યાચાર જેવો કદાચ વધારે લાગે: પણ મારા કાકા-પિતા અને કાકી-માતા છેતરાયાં છે.

ગીલ્ડ:—શામાં, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—હું માત્ર એક વાયવ્ય કોણમાં જ ગાંડો છું. જ્યારે પવન દખણદો વાય ત્યારે ભૈરી અને બાજનો ભેદ હું જાણી શકું છું.³

(પોલોનિયસ પુનઃ પ્રવેશ કરે છે.)

પોલો:—તમારું ભલું થાઓ, ગૃહસ્થો !

હેમ્લેટ:—સાંભળો ગીલ્ડનસ્ટર્ન; અને તમે પણ; દરેક કાને એક એક શ્રોતા; પેલું મોટું બાળક જે તમે પણ જુઓ છો તે હજી બાળકના વસ્ત્ર-માંથી બહાર નીકળ્યું નથી.

¹ જ્યોબ નામની નાટકશાળામાં રોકસપીઅર પોતાનાં નાટકો ભજવતો હતો. જ્યોબ એટલે ગોળો. 'ગોળાને લઈ જતા હરકયુલીઝ'નું ચિત્ર આ નાટકશાળાનું નિશાન રાખવામાં આવ્યું હતું, તેનું અહીં સૂચન છે એમ સ્ટીવન્સ કહે છે. ². જુઓ: વેનિસનો વેપારી નાટક પૃ. ૧૪. ૩ જુઓ: 'ઓથેલો:' નાટક પૃષ્ઠ. ૧ છું. ૩ ગીલ્ડનસ્ટર્ન અને રોઝનક્રાંઝ કાંઈક આનાકાની કરતા જણાય છે તેથી એમ કહે છે. ૪ ભૈરી જેવાં ભારે શરીરી પક્ષીઓને ઉડાડવામાં આવે ત્યારે વાતે પવને જઈ તેઓ ઉડી જાય છે. અને પાછાં આવતાં નથી. જુઓ, ઓથેલો નાટક પૃ. ૮૨. હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે હું એક જ દિશામાં ગાંડો છું; બીજી બધી બાજતમાં હુશીઆર છું.

રોઝ:—કદાચ એ દશાએ તે બીજી વખત આવ્યો હશે; કારણકે લોકો કહે છે કે વૃદ્ધ માણસ બેવડો બાળક હોય છે.

હેમ્લેટ:—હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે નાટકવાળાની મને ખબર આપવા એ આવે છે. જોજો ! ૧ તમે બરાબર કહો છો, સાહેબ. સોમવારે સવારે; બરાબર એમ જ હતું.

પોલો:—મહારાજ, આપને નવીન ખબર આપવાના છે.

હેમ્લેટ:—૨ મહારાજ, આપને નવીન ખબર આપવાના છે. જ્યારે રોશિયસ રોમમાં નાટકનો ખેલાડી હતો—

પોલો:—ખેલાડીઓ અહીં આવ્યા છે, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—બસ, બસ !

પોલો:—મારી આબરૂના સમ ખાધ—

હેમ્લેટ:—ત્યારે દરેક નટ પોતાના ગવેડા ઉપર બેસીને આવ્યો^૩—

પોલો:—દુનિયાના સૌથી સરસ ખેલાડીઓ છે: કર્ણુસ પ્રધાન, હાસ્ય-રસ પ્રધાન, ઐતિહાસિક, ગોપ-વિષયક, ગોપ-હાસ્ય-વિષયક, ઇતિહાસ-ગોપ-વિષયક, કર્ણુ-ઇતિહાસ-વિષયક, કર્ણુ-હાસ્ય-ઇતિહાસ-ગોપ-વિષયક, અવિભાજ્ય^૪ પ્રવેશ, અથવા નિરંકુશ^૫ કાવ્ય,—એ બધામાં કુશળ; સેનિકા^૬ અતિ ભારેખમ અને પ્લોટસ અતિ તુચ્છ-હલકો થઇ શકે નહિ. લખાણના^૭ નિયમમાં અને છૂટમાં તો તેઓ એકા જ છે.

૧. પોતાના વિષે જ તેઓ વાત કરતા હતા એમ પોલોનિયસ સમજી ન જાય માટે જણી જોઇને હેમ્લેટ બળતેભળતું બીજું જ તેના સાંભળતાં બોલે છે. (ઉટન.) ૨. પોલોનિયસની નક્કર કરી હેમ્લેટ કહે છે કે પ્રથમ મારે જ નવીન ખબર આપવાના છે તે સાંભળો. (ઉટન.) ૩. ઉટન કહે છે કે ધણું કરીને કોઈ જૂના ગીતની આ લીટી છે. ૪. અર્થાત્ 'દેશ'ની એકતા જેમાં સચવાઈ હોય તેવાં નાટકો. (ઉલ્લેખ.) ૫. જેમાં તેવી એકતા સચવાઈ ન હોય તેવાં નાટકો. (ઉલ્લેખ.) ૬. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સેનિકા અને પ્લોટસનાં નાટકો તે વખતે વારંવાર ભજવવામાં આવતાં હતાં તેથી લોકો તે નામથી પરિચિત હતા. (રાઈટ અને ક્લાર્ક.) ૭. ટીકાકારો કહે છે કે અહીં વાક્યના પાઠમાં કાંઈક અશુદ્ધિ છે. ઉટન કહે છે કે એકંદરે અર્થ આમ છે: નાટકીય લખાણના નિયમોને તોડ્યા વિનાના અને તોડતાં હોય તે બંને પ્રકારનાં નાટકોમાં તેઓ કુશળ છે. રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે પોલોનિયસના કહેવાનો કોઈ સ્પષ્ટ અર્થ અહીં ખેસતો નથી અને કવિની ઈચ્છા પણ કદાચ એ જ હોય. તેઓ કહે છે કે એ વાક્યનો અર્થ એમ પણ કરી શકાય કે નાટકમાં લખ્યા પ્રમાણે જ બરાબર બોલી શકે એવા તે છે અને વચમાં પોતાનું હમેરી દેવું હોય તો તેમાં પણ તે કુશળ છે.

હેમ્લેટ:—અરે ઇઝરાયલના ન્યાયાધીશ^૧ જેદતા, કેવો ભંડાર તારી પાસે છે !

પોલો:—મહારાજ, તેની પાસે કેવો ભંડાર હતો ?

હેમ્લેટ:—કેમ વળી—

હતી કન્યકા એક તેને; અતીશે,

રૂપાળી; ધણો ચાહતો 'તો અને તે.

પોલો:—(એક કોરે) હજી મારી પુત્રીની જ રહ !

હેમ્લેટ:—ખરું કે નહિ, વૃદ્ધ જેદતા ?

પોલો:—મને જો તમે જેદતા કહેતા હો તો મારે એક કન્યા છે જેને હું ધણો ચાહું છું.

હેમ્લેટ:—નહિ, તેને પગલે એ આવવું નથી.

પોલો:—ત્યારે શું આવે છે, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—કેમ, તે તો 'ભાગ્યવશાત્ પ્રભુ જાણે'—અને પછી તમે જાણો છો; 'ખન્યું એમ, એવું બને તે ખરું'; કે '—તે ભક્તિ-ગીતનો પ્રથમ છંદ તમને વિશેષ કહેશે: કારણ કે, જીવ્યો, પણે મારું અટકણુ આવ્યું. (ચાર પાંચ નટો પ્રવેશ કરે છે.)

ભાઈઓ, ભણે આવ્યા; સધળા ભણે આવ્યા. તમને ખુશીમાં જોઈને હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં છું. ભણે આવ્યા, ભલા મિત્રો. અરે, મારો પુરાણો દોસ્ત ! મેં તને છેલ્લી વખત જોયા પછી તારા ચેહેરાને વાડ ઉગી છે. કેન્નાર્કમાં મારી દાદી પકડવા તું આવે છે ? ઓહો, મારાં યુવાન બાઈ સાહેબ^૩ અને શેઠાણી ! મેરીના સમ, મેં આપને છેલ્લી વખત જોયાં તેના કરતાં આપ અત્યારે એક ઝલાકડાની એડી જેટલાં આકાશ નજીક વધારે ગયાં છો.

૧ ન્યારે ઇઝરાયલ લોકોમાં ન્યાયાધીશનું રાજ્ય હતું ત્યારે ન્યાયાધીશમાં એક જેદતા હતો. એમોનાઈટસ લોકોની સામે લડવા જતાં તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જો તેમાં વિજય મળે તો ઘેર આવતાં જે વસ્તુ તેને પ્રથમ સામી મળે તેનું બળીદાન દેવને તે આપશે. તેની દીકરી જ તેનો સત્કાર કરવા આવતાં તેને પ્રથમ મળી અને તેનો તેણે ભોગ આપ્યો. (ડેન) ૨ હેમ્લેટ અહીં શ્લેષમાં બોલે છે. તેના બે અર્થ થાય: (૧) તેમાંથી એવું ફલિત થવું નથી; અને (૨) ગીતમાં તેની પછી એવું આવવું નથી. પોલોનિયસ પ્રથમ અર્થ સમજી પ્રશ્ન પૂછે છે; હેમ્લેટ બીજા અર્થમાં જવાબ આપે છે. (ડેન.) ૩ શેક્સપીઅરના સમયમાં સ્ત્રીઓના પાઠ પુરૂષો કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૦ માં ડેવિડમેનાનો પાઠ પ્રથમ સ્ત્રીએ કર્યો. (રાઈટ અને ક્લાર્ક), ૪ વધારે ઉંચી દેખાવા સ્ત્રીઓ, વિશેષે કરીને વેનિસની સ્ત્રીઓ, પોતાના ઉપાન તળે લાકડાની એડીઓ પહેરતી. રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે તેમાં કોઈ કોઈ તો અરધો વાર જેટલી ઉંચી હતી.

પ્રભુ કરે ને આપનો અવાજ, નહિ ચાલતા ? સોનાના સિક્કાની પેઠે, માંહેથી જ ફાટી ગયો ન હોય; ભાઈઓ તમે સઘળા ભલે આવ્યા, ફેન્ય બાજ ઉડાડનારાઓની પેઠે અમે તે હમણા જ જોશું, —જે કાંઈ જોયું કે તેના તરફ બાજ ઉડાડવું. હાલ ને હાલ અમે એક ભાષણ સાંભળશું. ચાલો, તમારા ધંધાનો સ્વાદ અમને ચખાડો. ચાલો. એક આવેશવાળું ભાષણ અમને સંભળાવો.

પહેલો નટ:—કયું ભાષણ, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—એક ભાષણ મારી આગળ તમને એક વખત બોલતાં મેં સાંભળ્યા છે, પણ તે કદિ ભજવાયું નથી; અથવા ભજવાયું હોય તો પણ એકથી વધારેવાર ભજવાયું નથી; કારણ કે મને સાંભરે છે તેમ તે ખેલ લોકોને પસંદ પડ્યો નહોતો; લોકોને માટે તે સૂક્ષ્મ ખોરાક હતો. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે અને મારા કરતાં વધારે યોગ્યતાવાળા ખીન્નઓના મત પ્રમાણે તે ઉત્તમ ખેલ હતો. તેના પ્રવેશો સુવ્યવસ્થિત હતા; ઔચિત્ય જેટલી જ તેમાં ચતુરાઈ હતી. મને યાદ છે કે કોઈ એક જણાએ એમ કહ્યું હતું કે ચીજને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા લીટીઓમાં મશાલો નહોતો, તેમ કર્તાને દાંભિકનું ઉપનામ અપાવે એવું કાંઈ પણ વાક્યોમાં નહોતું; પણ તે પ્રકારને એણે પ્રમાણિક—જેવો નિરોગી તેવો જ મનોહર—કહ્યો હતો. અને ભભકાદાર કરતાં ખરી રીતે ઘણો સુંદર. તેનું એક ભાષણ મને ખાસ કરીને ગમી ગયું છે. ડાઇડો અને ઇનિયસની એ કથા છે; અને પ્રાયમની કતલની વાત આવે છે એટલામાં ઘણું કરીને છે; જે તમારી સ્મૃતિમાં તે રહ્યું હોય તો આ લીટીથી બોલો: જોઈ, જોઈ.

અતિ વીકરેલો પાયરસ—વકરેલ વાધ સમાન જે, ના, એમ નથી: પાઇરસથી તે શરૂ થાય છે.

અતિ વીકરેલો પાઇરસ^૩—શો વેષ એનો વર્ણવું ?

૧ અડીવાળા રૂપીઆની પેઠે ફાટી ગયેલો સાદ ગાવામાં ચાલી શકતો નથી. ઉમરે પહોંચતાં માણસનો સાદ ઘણું કરીને ફાટી જાય છે તેનું અહીં સૂચન છે,

૨. છંદ હરીગીત. અહીંથી શરૂ થતા ચૌદ-પંદર છંદ મારા વિદ્વાન મિત્ર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ખુવે મારી વિનતિ સ્વીકારીને લખી આપ્યા છે તેને માટે હું તથા ગુર્જર વાચકજીવંદ તેમના ઉપકારી છીએ. ૩. લાકડાનો ઘોડો બનાવીને જે ગ્રીક શૂરવીરો ટ્રોય ગયા હતા તેમાં એકિલીઝનો પુત્ર પાઇરસ અથવા નિયોટોલેમસ પણ હતો. આ ઘોડાની અંદર તેઓ છૂપાયા હતા અને ટ્રોયનોને સમજાવી સાર્થકને તે ઘોડો ટ્રોયમાં દાખલ કરાવ્યો. ઘોડાના પડખામાં એક બારી હતી તે સાઇમને રાતે ઉઘાડી તેમાંથી ગ્રીકોને બહાર કાઢ્યા; એડેસે તેમણે શહેરના દરવાજા ઉઘાડ્યા અને ગ્રીક લશ્કર શહેરમાં એકું અને પછી ટ્રોય લૂટીને બાળ્યું.

શિર ટોપ કાળો; અખતરે છે કાળું એના હૃદય શું;
મોજાંય કાળાં; રૂપ કાળું કાળરાત્રિ સમું બન્યું.

૧

જે શસ્ત્રથી તુરો નાશકારીમાં લપાઈ રહેલ એ,
દારણુ સળઈ શસ્ત્રની તે સર્વ અંગ સળેલ છે.
એ સાવ શીહા ને ખોહામણી ભોંય વધુ ખીહામણા
હાથે નવા રંગાઈ દારણુતા તણી રહી નથી મણા.

૨

સંતાપિની સળગાંત શેરી કેરી જ્યોતે પાતકી
માતા પિતા સુત ને સુતાની ઘાત ઘડતાં ઘાતકી
ગિડેલ ધારા રક્તની, તે આંચમાં સ્ફેળે સૂકી
ગંઢાઈ તેનો રક્ત થર અતિ કારમો જામ્યો નકી.

૩

ખાઝી ગયેલા લોહોનો એ હાથ જીવાડે જહીં
કાળાશ કાળી ભોંયની, તે શસ્ત્ર ગોઝારાં સજી
ક્રોધાગ્નિએ અતિ ધૂંધવાતો પાયરસ સેતાન શો
શોધાંત પ્રાયમ પિતામહને આતસી ચસ્મે ધસ્યો.

૪

હવે આગળ બોલો.

બોલો:—પ્રભુ આરા, મહારાજ, બહુ સરસ રીતે બોલ્યા, બરાબર બાર
દધને અને જોઈએ તેવી રીતે જ.

પેહેલો નટ:—

ત્યાં તો જુએ છે શું? પિતામહ ગ્રીક સૈનિક સાથે
હણવા ગિગામે ખુર્જી ધાએ ટૂંકડે નિજ હાથ જે,
કહ્યું ના કરી થઈ બેવફા પડતાં શું તે પડી જાય છે;
હરોફાઈમાં નળજાઈની લહોં પાયરસ તક ધાય છે.

૫

વીઝે હવામાં ક્રોધ શું તલવાર તે પ્રાયમ પ્રતિ
સમશેરના એ સુસવાટે ને ઝપાટે હડબડી

ધા વાગવાની ફામમાં વણસાન તમ્મર ખાઈને
ડોસો પડ્યો જ્યાં પાયરસ ઊભો ખડગ ગિગામોને.

૬

પ્રાયમ પડતા કડકધૂળ થયો અવાજ ખોહામણો,
તેણે કરીને પાયરસ અતિ ચકિત સ્તબ્ધ બની ગયો.

રૂપેરી શિર ખાંડું પડતું રહ્યું ઝલાઈ પણ કંઈ
ને ચિત્રવત દિન્મુદ શત્રુનો ખાંભ ધિર થંભી રહી.

૭

તનમન તણી વૃત્તિ પ્રવૃત્તિયો હોય ન્યારો જ્યમ કંઈ,
તેવી વિધે તે ક્યાં સુધી નિષ્ક્રિય તદન ઊભો તહો.

પણુ જ્યમ મર્યા તોફાન એકાએક વા પડી જાય છે,
હાલે ન વાદળ પાંગળાં, આકાશ શાંત જણાય છે, ૮
ને જગત મરી ગયું હોય તેવી છાય ચુપકી, તે ક્ષણે
અહ્વાંડને શતખંડ કરતી ગર્જના ધન ગડગડે;
ગાજી જોઈ ત્યમ ભૂત વેરનું પાયરસના અંતરે,
ને લોહી ચૂતા ખર્જથી તૂટી પડે ડોસા શિરે. ૯

ધા ઉપર કચ્ચરધાણુ ધા કેરો સપાટો શું કહું ?
‘સાઈકલોપ્સ’ બખ્તર માર્સ કેરું અભેદ ધરતો જોડું હું.
દુસ્મન પડે તે બખ્તરે ધા ધોર ધણુ કેરા કરે.
એ દેવતાઈ વજ્ર ધા એ આનીં તોલ ન અંતરે. ૧૦
અકસોસ, જોઈ શું રહો ? સુર ! ઝૂંટી લો અધિકાર ને
વંદી ગએલી ભાગ્યદેવીને કરો જગપાર ને
એ સ્વર્ગની વારાંગનાને પાર્ષીઓના નરકમાં
હડસેલી દો કરી ભાગ્યચક્રતણા અનંત ચુરેચુરા. ૧૧

પોક્ષો:—આ તો ધણું લાંબું છે.

હેમ્લેટ:—તમારી દાદીની પેઠે એ પણ હજમને ત્યાં જશે. ભાઈ,
આગળ ચલાવ. એને તો ફારસ કે હલકી વાત જોઈએ છે, અથવા તો એ
ઉધે છે. ચાલ આગળ, હેકયુબાએ આવ.

પેહેલો નટ:—પરંતુ—

આ સથરવથર સ્વરૂપ રાણી આવતાં જોયાં તમે.

હેમ્લેટ:—‘સથરવથર સ્વરૂપ રાણી’ ?

પોક્ષો:—તે મજેતું છે. ‘સથરવથર સ્વરૂપ રાણી’ સરસ છે.

પેહેલો નટ:—

જ્યાં જોઈએ સરપેચ ત્યાં કંઈ ચીંથરું બાંધેલ છે;

ને રાજ-વસ્ત્રો બદલ ભયમાં હાથ આવી ચડેલ તે

અબુપ્રસવશિથિલ મૂકલ શરીરે કાંમળી વીટલ છે. ૧૨

ધાયે જોવાડે પાય આકુળઆકુળાં ગભરાટમાં.

આંખેથી આગ બૂઝાવનારા ધોધ ચાલે આંસુના.

૧ સાઈકલોપ્સ નામના દાનવો ચુરેનસ (આકાશ) અને જી (પૃથ્વી)-
ના પુત્રો હતા અને દેવો અને શૂરાઓના કવચ બનાવવામાં વહનના મહદ-
ગાર હતા. ૨ હેકયુબાને પ્રાયમથી બાવન સંતાન થયાનું કહેવાય છે.

આવી દશામાં માનવી જે મહારાણીને જુઓ,
તે ભાગ્યદેવી ઉપર ક્યમ પસ્તાળ પાડ્યા વણુ રહે ? ! ૧૩

દીડી હશે દેવે દશા એ ને હશે ચીસે સુણી
પ્રાયમ તણી માટી ચુંથ્યાની કમકમાટીની તક તણી;
ને માનવીનાં દુઃખ પ્રત્યે જે ન જડ તેઓ હશે,
તો થઈ આવ્યું હશે જ દુઃસહ દુઃખ દેવી ઉર વિશે; ૧૪
ને અગ્નિ ઝરતાં તરસ લીધે દેવતાઈ લોચને
ભીંજઈ બંધાયાં હશે કર્ણા તણા મુક્તાકણે. ૧૫

પોલો:—જુઓ, એમના ચહેરાનો રંગ કેવો બદલાઈ ગયો અને એમની આંખમાં આંસું આવ્યાં તે. મેહેરબાની કરીને હવે બંધ કરો.

હેમ્લેટ:—સારું છે; આકીનું હમણું હું તારે મુખે સાંભળીશ. મારા મેહેરબાન, આ નાટકવાળાના ઉતારાનો સારો બંદોબસ્ત કરાવશો? તેમની સારી ખરદાશ થાય એ વાત લક્ષમાં રાખજો. કારણ કે તેઓ જમાનાના સારસંપ્રદ અને ટૂંકી તવારીખરૂપ છે. તમારા જીવતાં તમારો ખરાબ હેવાલ એ આપે તેના કરતાં મુઆ પછી તમારો ખરાબ મૃત્યુ લેખ લખાય તે વધારે સારું એમ સમજજો.

પોલો:—મહારાજ, તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે હું તેમનો સત્કાર કરીશ.

હેમ્લેટ:—અરે પ્રભુ ! ભલા આદમી, તેથી વધારે સારી રીતે. જે દરેક માણસનો સત્કાર તેની યોગ્યતા પ્રમાણે કરવામાં આવે તો કોણ ફટકારી મુક્ત રહેશે ? તમારી આખર અને દરજ્જા પ્રમાણે તેમને સાચવો. તેમની યોગ્યતા જેટલી થોડી, તેટલી તમારી ઉદારતાની વધારે શોભા. તેમને અંદર લઈ જાઓ.

પોલો:—ચાલો, સાહેબો.

હેમ્લેટ:—મિત્રો, જાઓ એની પાછળ, અમે તમારું નાટક કાલે જોઈશું. (પોલોનિયસ અને પ્રથમ નટ સિવાય બધા નય છે) પૂરાણા મિત્ર, હું કહું તે સાંભળ: ગોન્ઝેગોનું ખૂન તું ભજવી શકીશ ?

પેહેલો નટ:—હા, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—કાલે રાતે તે અમે જોશું. કાંઈ જરૂર હોય તો, હું દશ પંદર લીટી લખીને ભાષણમાં મૂકીશ. તે તૈયાર કરી તમે ભજવી શકશો, નહિ વાર ?

પેહેલો નટ:—હા, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—બહુ સારું. પેલા અમીરની પાછળ જાઓ; અને તેનું ઉપહાસ નહિ કરવાની સંભાળ રાખજો. (પ્રથમ નટ જાય છે) મારા ભલા મિત્રો, રાત્રી પચેત હું તમને છોડી જઈશ. એલસિનોરમાં તમે ભણે પધાર્યાં.

રોઝ:—મારા કૃપાળુ મહારાજ !

હેમ્લેટ:—હા, આવજો. તમારા ઉપર પ્રભુની નજર રહે.

(રોઝનક્રોઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન જાય છે).

હવે હું એકલો છું. અરે હું કેવો હરામખોર ગામડીઓ ગુલામ છું ? આ એક નાટકનો નટ માત્ર એક કલ્પિત કથામાં, મનોવિકારની કલ્પનામાં, તેની પોતાની અંતઃકરણની વૃત્તિને એવી તદ્દુપ કરી શક્યો કે તેથી કરીને તેનો એહેરો ફિક્કો પડી ગયો, આંખોમાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, શિકલમાં વિકળતા આવી, કંઠ ગદગદિત થઈ ગયો, અને તેની વૃત્તિને અનુરૂપ તેના આખા શરીરની ચેષ્ટાઓ થવા લાગી એ કેટલું અદ્ભુત !! અને તે સઘળું કશાને માટે નહિ ! હેકયુબાને માટે ! આ હેકયુબા તેની શા સગી, અથવા હેકયુબાનો તે શા સગો કે તેને માટે તે આમ અશ્રુ સારે ! મનના ક્ષોભનું મારે જે પ્રયોજન અને હેતુ છે તે જો તેને હોય, તો તે શું કરે ! તો તો એ રંગભૂમિને અશ્રુમાં ગરકાવ કરી દે, અને કમકમાટી ઉપજાવે એવા ભાષણથી શ્રોતાના મનને તે વીધી નાખે, પાપીઓને ગાંડા જ કરી દે, નિર્દોષના દિલમાં ભય ઉપજાવે, અગ્નાનીઓને ગભરાવી વ્યાકુળ કરે, અને આંખ અને કાનની શક્તિઓને મુંઝવી એ ચક્રિત કરી નાખે.

છતાં સુસ્ત અને મંદ બુદ્ધિનો હરામખોર હું, ધૈરતા આદમીની પેઠે, કર્તવ્યના વિચારમાં ભાનરહિત બની, મારા નિશ્ચયને સરી જવા દઉં છું અને કાંઈ કહી શકતો નથી; અરે જે રાજાની સઘળી મિલકત અને તેની અત્યંત પ્રિય જીવંતીનું અધમ રીતે નિકંદન કરવામાં આવ્યું તે રાજાની ખાતર પણ નહિ ! હું બાયલો છું ? મને હરામખોર કોઈ કહે છે ? મારું માથું કોઈ ભાંગી નાખે છે ? મારી દાઢી ખેંચી કોઈ મારા મુખ પ્રતિ ઉડાડે છે ? મારું નાક ઝાલી કોઈ મને ખેંચે છે ? રંગે રંગે હું જૂઠો છું એમ કોઈ કહે છે ? કોઈ મને આમ કહેવા કે કરવા તત્પર છે ? અહા, પ્રભુના જખમના સમ, જો કોઈ એમ કરે તો તે અપમાન મારે સહન કરી લેવું જોઈએ; કારણ કે હું કપુતરના કાળજવાળો જ છું અને જુલમને કહો જેર જેવો બનાવે એવા પાણીની જ મારામાં ખામી છે; અથવા તો અત્સાર-પેહેલાં-આખા દેશની સમગ્રીઓને આ ગુલામની નીચ માટીથી મારે પૃથ બનાવવી જોઈતી હતી; ફૂર, લપટ હરામખોર ! દયાહીન, દોહી વિ-

પયી ! અમાનુષી હરામખોર ! અરે, વેર !—

વાહ, હું પણ કેવો ગધેડો છું ! આ તો મોટું પરાક્રમ, કે જેનું ખૂન થયું છે એવા વહાલા પિતાનો પુત્ર જે હું, આકાશ અને નરકથી મારા વેરમાં પ્રેરાએલો હું, એક રાંડની માફક શબ્દોથી મારા હૃદયને મોકળું કરું છું અને રાંધણીઆરી પુશ્વલીની પેઠે, ભાંડવામાં જ તત્પર રહું છું !

અરે, જા ! છીહ ! મારા મગજ, ચંચળ બન ! મેં એવું સાંભળ્યું છે કે નાટક જેવા બેઠેલા પાપી પ્રાણીઓના જીવાત્મા ઉપર પ્રવેશની ખાસ ચતુરાઈથી એટલી બધી અસર થઈ છે કે તેથી પોતાનાં પાપકર્મ તેમણે તુરત જ જાહેર કરી દીધાં છે. કારણ કે ખૂનને જો કે જીભ હોતી નથી, તથાપિ અત્યંત ચમત્કારિક સાધન વડે તે પોકારી ઉઠશે. મારા કાકાની સમક્ષ મારા પિતાના ખૂન જેવું કાંઈક આ ખેલાડીઓ કને હું ભજવાવીશઃ તેની મુખમુદ્રા હું નીહાળીશ; ઠેક એના હૃદયમાં જે હશે તેની પરીક્ષા હું કરી જોઈશઃ જો સહેજ પણ એ કમકમી જાય, તો પછી મારો રસ્તો મને સુઝેલો જ છે. જે પ્રેતને મેં જોયું તે કદાચ સેતાન હોય, અને સેતાનમાં મનોહારી રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે; હા, અને કદાચ મારી નબળાઈ અને મારી ગમગીનીના સાધન દ્વારા મારું સત્યાનાશ વાળવાનું સાધન મને પોતાને જ એ બનાવતું હોય, કારણ કે એવા પ્રેત ઉપર તેની સત્તા બહુ હોય છે; આના કરતાં વધારે નિશ્ચયાત્મક કારણો મારે જોઈએઃ નાટક એવી વસ્તુ છે કે જેનાથી રાજાનું અંતઃકરણ હું પકડી કાઢીશ.

(જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લોઃ—સ્થળઃ કિલ્લામાં એક ઓરડો.

(રાજા, રાણી, પોલોનિયસ, ઓફેલિયા, રોઝનક્રાંઝ, અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.)

રાજાઃ—તોફાની અને ભયંકર ઘેલછાથી શાંતિના તેના સંઘળા દિવસોને સતાવતી આ મુંઝવણમાં તે શામાટે રહે છે તે વિષે, યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કાંઈ પણ તેની પાસેથી તમે મેળવી શકતા નથી ?

રોઝઃ—પોતે ઘેલા થયા લાગે છે એમ એ પોતે પણ કમુલ કરે છે; પણ તેનું કારણ કાંઈ પણ પ્રકારે કહેતા નથી.

ગીલ્ડઃ—તેમ તેમના મનનો પાર અમને પામવા દેવા તે આવુર પણ

જણાતા નથી, પણ તેમની ખરી સ્થિતિની કાંઈ કમ્બલત કરાવવા અમે મ-
થીએ છીએ ત્યારે ચતુર ઘેલછાથી તે તેથી છેટાછેટા ભાગે છે.

રાણી:—તમારો સત્કાર એણે સારો કર્યો ?

રોઝ:—તદ્દન સજ્જનની માફક.

ગીલ્ડ:—પણ પરાણે પરાણે થતો હોય તેવો.

રોઝ:—^૧પ્રશ્ન પૂછવામાં કોશરીઆ; પણ અમે પૂછીએ તો જવાબ
ધણા મોકળા મનના.

રાણી:—કાંઈ રમતગમત કાઢી તેનું મન જાણવાનો પ્રયાસ તમે
કરી જોયો ?

રોઝ:—બાઈ સાહેબ, એવું બન્યું કે કેટલાક નાટકવાળાઓ અમને
રસ્તામાં મળ્યા હતા તેમના વિષે અમે તેમને વાત કરી, અને એ સાંભળતાં
એમને એક પ્રકારનો આનંદ ઉપજતો જણાયો. તેઓ દરબારમાં આવ્યા છે,
અને હું ધારું છું તે પ્રમાણે, આજ રાતે તેમની સમક્ષ ખેલ કરવાનો હુકમ
પણ તેમણે એમને આપી દીધો છે.

પોલો:—એ વાત તદ્દન સાચી છે. અને આપ નામદારોએ તે સાંભ-
ળવો એવી વિનંતિ તેણે મને કરી છે.

રાજા:—ઘણી ખુશીથી, અને તેની વૃત્તિ એમ દબેલી છે એમ સાંભ-
ળાને મને ઘણો સંતોષ થાય છે. સૂઝ ગૃહસ્થો, ^૨એની ધારને તીક્ષ્ણતર બ-
નાવજો, અને આ આનંદો દ્વારા તેના હૃદયે તેને પ્રેરજો.

૧ આગલા પ્રવેશમાં આપણે વાંચ્યું છે તેમ હેમ્લેટ પ્રશ્ન પૂછવામાં કો-
શરીઆ નથી; ઉલટા એણે ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન અને રોઝન
કાંઝનો જવાબ મોકળા મનનો નહોતો. (ડેટન). વોરબરટન એટલા માટે સૂચવે
છે કે પાઠ અહીં આમ જોઈએ: ‘ જવાબમાં કોશરીઆ, પણ પૂછવામાં મોકળા
મનના. ’ આ પાઠની સામે ડેટન એમ દલીલ કરે છે કે જો એની કનેથી કાંઈ
જવાબ માગવામાં જ આવ્યો નહોતો તો પછી તેને તેમાં કોશરીઆ કહી ન
શકાય. મેલોન અને બીજા ટીકાકારો ‘ પ્રશ્ન પૂછવો ’ એટલે ‘ વાતચીત કરવી,
સંવાદમાં ઉતરવું ’ એવો અર્થ કરે છે, અને શેક્સપીઅરના નાટકોમાં તેનો એવો
અર્થ થઈ શકે છે. પણ હેમ્લેટ વાતચીત તો ખુબ કરી હતી. રાઈટ અને ક્લાર્ક
કહે છે: ‘ ‘ ખરું જોતાં કાંઈ ખુશાસો યથાર્થ નથી. રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન-
ના ચત્ત તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા, અને હેમ્લેટ જ બધી વાતચીત કરતો
હતો. કદાચ પોતાના મિલાપનો ખરો હેવાલ આપવાનો તેમનો ઇરાદો નહોતો. ’

૨. એની વૃત્તિની ધારને વધારે તીક્ષ્ણ કરવી કે પોતાનું રહસ્ય જણાવવા
એને વધારે વધારે ઉશ્કેરવો ?—એ શંકા પડતી વાત છે. પછીના વાક્યથી પાછલો
અર્થ ધટતો જણાય છે. (ડેટન).

રોજ:—અમે તેમ કરશું. (રોજનકાંઠ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન નય છે.)

રાજા:—મીઠી જરૂર, તમે પણ અમને છોડી જાઓ. કારણ કે અમે ખાનગી રીતે અહીં હેમ્લેટને તેડાવ્યો છે, એટલા માટે કે તે જાણે અનાયાસે બનતું હોય તેમ ઓફિસિયાને એ મજા: તેના પિતા અને હું બેસે-યોગ્ય ગુપ્ત શ્રાતાઓ—એવી રીતે ઉભા રહેશું કે તેઓ અમને ન દેખે પણ અમે તેમને જોઈએ; કે જેથી કરીને તેને જે આમ સહન કરવું પડે છે તે એના પ્રેમની પીડાને લીધે છે કે નહિ તે એના વર્તન ઉપરથી અમે વ્યર્થ રીતે જાણી શકીએ.

રાણી:—આપની આજ્ઞાને હું અધીન છું. અને તારા સંબંધમાં, ઓફિસિયા, હું એમ જ ઇચ્છું છું કે હેમ્લેટના ઉન્માદનું માંગલિક કારણ તારાં ઉત્તમ સૌંદર્ય હોય: કે જેથી કરીને હું આશા રાખું છું તેમ તારાં સદ્ગુણો તમને બંનેને આખરે ભરી રીતે, તેની પૂર્વ-સ્થિતિએ તેને પુનઃ આણે.

ઓફિ:—આમ સાહેબ, હું ઇચ્છું છું કે એમ બને. [રાણી નય છે.]

પોલો:—ઓફિસિયા, તું આમ આવ. કૃપાળુ, કૃપા કરીને આવો આપણે અહીં ગોઠવાઈ જઈએ. (ઓફિસિયાને) આ પુસ્તક વાંચ્યા કર, કે જેથી કરીને પ્રવૃત્તિના એવા દેખાવથી તું એકલી જ છે એમ લાગે. જે વાતના આપણે ઘણીવાર અપરાધી થઈએ છીએ અને તે અતિ સિદ્ધ છે,—તે આ છે કે ભાવિક મુખમુદ્રા અને ધાર્મિક બાહ્યાચરણથી ખુદ સેતાનનાં જેવા હેતુઓ ઉપર પણ આપણે મીઠું પડ ચડાવીએ છીએ.

રાજા:—(સ્વમત) અરે, તે સાવ સાચું છે. તે કથન મારા અંતઃકરણને કેવો સખત ફટકો મારે છે ! મારા અત્યંત દાંભિક શબ્દોના પ્રમાણમાં જેવું મારું કૃત્ય છે તેના કરતાં, ગુલાબી રંગથી શણગારેલા વેશ્યાના ગાલ જે વસ્તુમાં તે સહાયક થાય છે તેની સાથે સરખાવતાં વધારે કુરૂપ નથી. અરે ભારે બોબ !

પોલો:—તેના પગલાં હું સાંભળું છું: મહારાજ, ચાલો આપણે એક કોરે થઈ જઈએ. (રાજા અને પોલોનિયસ નય છે.)

(હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—રહેવું કે ન રહેવું: એ જ પ્રશ્ન છે. ફર ભાગ્યના ગોફાણના ગોળાઓ અને તીરો સહન કરવાં એ મનના વિચારમાં શ્રેષ્ઠતર છે, કે

૧. જીંદગીમાં ગમે તેટલાં દુઃખ પડે તે સહન કરીને જીવવું કે આત્મઘાત કરીને તેમાંથી છૂટવું ? પણ આત્મઘાત કરતાં દુઃખમાંથી છૂટાય કે કેમ ? એટલી જ વિચારવાની વાત છે.

દુઃખના દરીઆ સામે શસ્ત્રો ઉંચકી તેમની સામે થઈ અંત આણવામાં ? મરવું: ઉંધવું: વિશેષ નહિ; અને ઉંધથી હૃદયનું દર્દ અને હબ્બરો હૃદયના ધક્કા કે જેમનો આ માટીને વારસો છે તેમનો અંત આપણે આણીએ છીએ એમ કહેવું, એટલી જ પરિપૂર્ણતા ભાવિક રીતે ઇચ્છવાની છે. મરવું, ઉંધવું. કદાચ સ્વપ્ન વશ થવા: અહા, એજ પંચાત છે; કારણ કે આ નશ્વર જીવનને આપણે અજગી કરી નાખીએ ત્યારે મૃત્યુની તે નિદ્રામાં કેવાં કેવાં સ્વપ્નો આવે તેના વિચારથી આપણે અટકી જવું પડે છે: તે વિચાર જ માથે ગુજરતા ગજળને એટલી લાંબી જીંદગીવાળો બનાવે છે. કારણ કે જે માત્ર એક નાની સરખી કટારથી માણસ પોતે પોતાનો છૂટકો કરી શકતો હોય તો પછી રૂઝાણના સપાટા અને ફિટકાર, જૂલમીનો અન્યાય, મગર માણસનું તીવ્ર અપમાન, તિરસ્કૃત પ્રેમની પીડાઓ, ન્યાયની ટીલ, સત્તાની ઉચ્છ્વળતા, અને સહનશીલ ગુણવાનને નાલાયકની જે લાતો પડે છે તે, કોણ સહન કરે ? જે મુઆ પછી ‘કંઈક’ ની ધાસ્તી ન હોત, તે અકળિત દેશ કે જેના સીમાડામાંથી કોઈ મુસાફર પાછો ફરતો નથી તે જે નિશ્ચય-વૃત્તિને મુંઝવી, કોઈ અબાણી પીડામાં દોડી જવા કરતાં જે દુઃખો આપણે માથે પડે છે તે આપણી પાસે સહન કરાવતો ન હોત, તો શ્રમિત જીંદગીમાં પરસેવાથી જેબજેબ બની તેના બોજથી કેવળ કચરાઈ જવાનું કોણ સહન કરત ? આમ આપણી વિચારશક્તિ આપણને બધાને બીર જ બનાવે છે, અને દબતાવે કુદરતી રંગ ધાસ્તીના ફિક્કા પ્રક્ષેપથી આમ નિર્બળ બની જાય છે; અને મહાન્ ઉચ્ચાશય અને પ્રબળ ઉર્મિમના સાહસિક કાર્યો આ દરકારને લીધે પોતાના પ્રવાહથી વિમુખ બની ‘કૃતાર્થ કૃતિ’ નું નામ બોધ બેસે છે. પણ ચૂપ ! સુંદર ઓફેલિયા ! દેવી, તારી પ્રાર્થનાઓમાં મારાં પાપની સ્મૃતિ રહો !^૪

ઓફે:—કૃપાળુ મહારાજ, આજ ધણી દિવસથી આપની પ્રકૃતિને કેમ છે ?

હેમ્સેટ:—હું નમ્રતાથી તમારો ઉપકાર માનું છું. ઠીક છે, ઠીક છે, ઠીક છે.

ઓફે:—મહારાજ, મારી પાસે આપનાં આપેલાં સંભારણાં છે, જે

૧ આ નશ્વર દેહ. ૨. ફરનેસ કહે છે: આ દુઃખો ગણાવવામાં શેક્ષપીઅર પોતેજ નથી બોલતો શું ? જૅન્સન કહે છે તે પ્રમાણે આ દુઃખો એવાં નથી કે જે રાજકુમારને ખાસ કરીને સાંભરી આવે. (ઉદન). ૩. લંડનનો કોટવાલ હેવીસ કાંઈક સુસ્કેલીમાં આવ્યો હતો, અને તેના કામનો અંત આવ્યો તે પહેલાં ફિક્કર અને દુઃખથી તે મરી ગયો હતો. (રાષ્ટ્ર અને કલાર્ક). ૪ તારી પ્રાર્થનાઓમાં મારાં પાપની ક્ષમા માગવી બૂલીશ માં.

આપને પાછાં સોંપવા હું લાંબા વખતથી ઇતેજર છું. કૃપા કરી, તે હવે પાછાં લો.

હુમ્લેટ:—નહિ, હું નથી લેતો; મેં તમને કદિ કાંઈ આપ્યું નથી.

ઓફે:—મારા માનવંતા મહારાજ, આપ સારી રીતે જાણો છો કે આપે તે આપ્યાં છે; અને તે પણ, તે ચીજોને વધારે મૂલ્યવાન બનાવે એવા મીઠા શ્વાસભરિત શબ્દો સહીત: તેમનો સુગંધ ગયો, તો તે હવે પાછો લો; કારણ કે જ્યારે દેનાર દયાહીન નીવડે, ત્યારે કિંમતી ભેટો ફક્તીન મનને કિંમતરહીત થઈ જાય છે. આ રહી તે, મહારાજ.

હુમ્લેટ:—અહહહ ! તું સજ્જન છે ?

ઓફે:—મહારાજ !

હુમ્લેટ:—તું રૂપાળી છે ?

ઓફે:—એટલે ? !

હુમ્લેટ:—એટલે એટલું જ કે જો તું સજ્જન અને રૂપાળી હોય તો તારી સજ્જનતાએ તારા રૂપની સાથે કાંઈ વેપાર કરવો નહિ.

ઓફે:—મહારાજ, રૂપનો વેપાર સજ્જનતા સિવાય બીજા કશાની સાથે વધારો સારો હોઈ શકે ?

હુમ્લેટ:—હા, ખાત્રીથી; કારણ કે રૂપને પોતાના જેવા રૂપમાં ફેરવવાનું સામર્થ્ય જેટલું સજ્જનતામાં છે તેના કરતાં સજ્જનતા જે વસ્તુ છે તેનું વધારે ત્વરાથી દૂતીમાં રૂપાંતર કરવાની રૂપમાં વધારે શક્તિ છે. આ વાત એક સમયે ન સમજાય તેવી બાસતી હતી; પણ હમણાં સમય તેની સાક્ષી પૂરે છે. એક સમયે મારો પ્રેમ તારા ઉપર હતો.

ઓફે:—ખરેખર, મહારાજ, તમે મને એમ મનાવ્યું હતું.

હુમ્લેટ:—મારું કહેવું તારે માનવું જોઈતું નહોતું; કારણ કે આપણી પુરાણી ઓલાદમાં^૨ પવિત્રતાનો અંતઃપ્રવેશ એટલો થઈ ન શકે કે તેની ગંધ પણ ન રહે: તારા ઉપર મારો પ્રેમ કદિ નહોતો.

ઓફે:—તો હું વધારે છેતરાણી.

હુમ્લેટ:—મઠમાં જઈ સાધ્વી થઈ જા. પાપીઓને ઉત્પન્ન કરનાર તારે શા માટે થવું જોઈએ ! હું પોતે ઠીક ઠીક સજ્જન માણસ છું: પરંતુ છતાં હું પોતાને એવી વાતોનો અપરાધી માની શકું એમ છું કે મારી માતાને

૧. સ્ત્રીની અઠકલથી ઓફેલિયા વાક્યના શબ્દો ઉલટાવી પૂછે છે કે સૌ-દર્શનો સંબંધ સદાચાર સિવાય બીજા કોની સાથે વધારે લાભદાયક હોય ? (ડેટન). ૨. જન-સ્વભાવ મૂળે જ પાતકી છે. માણસ ગમે તેવો સદાચારી હોય પણ આ મૂળ પાતકનો ગંધ તેનામાંથી કેવળ નષ્ટ થઈ શકે નહિ.

પેટે હું જનમ્યો નહોત તો હીક. હું ઘણો મગર, કિન્નાબોર, મહત્વાકાંક્ષી છું; વિચારમાં આવી શકે, કલ્પનામાં આકાર આપી શકાય, અથવા વખત જતાં આચરી શકાય તે કરતાં પણ વધારે પાતકોમાં તત્પરતાવાળો હું છું. પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે પેટે ^૧ચાલતા મારા જેવા પ્રાણીઓનું દુનિયામાં શું કામ છે ? આપણે બધા કેવળ શક છીએ, બધા; કોઈનો ભરોસો રાખીશ નહિ. તું તારે રસ્તે મઠમાં જ. તારો આપ ક્યાં છે ?

ઓફે:—ધેર, મહારાજ.

હેમ્લેટ—ખારણું બંધ કરી એને ઘરમાં પૂરાઈ રહેવા દે, કે જેથી કરીને પોતાના ઘર સિવાય બીજો ક્યાંઈ એ બેવકુશી કરે નહિ. પ્રણામ.

ઓફે:—અરે પ્રિય દેવતાઓ, એની સહાયે આવો !

હેમ્લેટ:—જો તું પરણે જ, તો પેહેરામણીમાં આ પીડા હું તને આપું છું: બરફના જેવી પવિત્ર અને હીમના જેવી શુદ્ધ તું હઈશ, તથાપિ લોકા-પવાદથી તું બચીશ નહિ. જા, મઠમાં પહોંચી જા; પ્રણામ, અથવા, તારે પરણવું જ પડે, તો બેવકુશને પરણજે; કારણ કે શાણા પુરૂષો તો સારી રીતે સમજે છે કે તમે તેમને કેવાં વિષય ^૨પ્રાણીઓ બનાવો છો. જા, મઠમાં; અને તે પણ જલદીથી. પ્રણામ.

ઓફે:—અરે આકાશી શક્તિઓ, તેનું મગજ ઠેકાણે આણો !

હેમ્લેટ:—તમારા ચેહેરા તમે ^૩ચિત્રો છો, તે પણ મેં સાંભળ્યું છે, સારી રીતે; પ્રભુએ તમને એક ચેહેરો આપ્યો; તમે તમારે માટે બીજો રચ્યો છો. તમે વિષયી નાચ નાચ્યો છો, તમે કેડ મરડી ચાલ ચાલો છો, તમે કાલું કાલું બોલો છો, અને પ્રભુનાં પ્રાણીઓને આડંતેડાં નામ આપો છો, અને તમારી સોદાઈને અજ્ઞાનતાનું ^૪રૂપ બનાવો છો. ચલ, હવે હું તે ચાલવા દેવાનો નથી; તેણે મને ઘેલો કર્યો છે. અલી, હવે વધારે વિવાહ આપણે નહિ જોઈએ. જે ક્યારના પરણી ચૂક્યા છે તે બધા, ^૫એક સિવાય, જીવતા

૧ ભયંકર પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓની માફક પૃથ્વી ઉપર પેટે ચાલે અને લોભ રાગે સ્વર્ગનો-એવા મારા જેવાં કંગાલ પ્રાણીઓની રીત જરૂર છે ? (ડેટન)
૨ આ સંબંધી લોક વિચારને માટે, જુઓ ઓથેલો નાટક, પૃષ્ઠ. ૧૦૪.
૩ બર્ધરાંઓ ગુલાબી રંગની છાંટથી ચેહેરાને ગુલાબ જેવા દેખાવડા કરે છે તે-નું અહીં સૂચન છે. ૪. પ્રેમમાં અથવા લાડઘેલાં બની પ્રભુનાં પ્રાણીઓને તમે ખોટાં નામ આપો છો અને અજ્ઞાનતામાં એમ કરો છો એવો ખોટો ડાળ કરો છો. (રાઈટ અને ક્લાર્ક). ૫. ઓફેલિયા ન સમજે, પણ આપણે તો સમજીએ છીએ કે હેમ્લેટ પોતાના ઠાકાની વાત અહીં કરે છે.

રહેશે. બાકીના જેવા છે તેવા રહેશે. જા, મઠમાં જા. (જાય છે.)

ઓફે:—અરે, કેવું શ્રેષ્ઠ મન અહીં ઉંધું વળી ગયું છે ! મુત્સદ્દાની નજર, વિદ્વાનની જીજ્ઞા, શરવીરની તલવાર, સુંદર રાજ્યની આશા અંત ગુલાબ, રસમનો અરીસો અને આચરણનો નમુનો, સધળા પ્રેક્ષકોનો પ્રેક્ષિત, તે સાવ, સાવ, ઘેલો ! અને સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આશાભર્ય અને દુર્ભાગી હું, તેના સંગીતમય પ્રેમાલાપના મધનું પાન કરનારી હું, તે શ્રેષ્ઠ અને અતિ ઉચ્ચ બુદ્ધિને, વગાડ્યે બેસુર અને કર્ણ-કંઠોર થએલા ઘંટાના જેવી જોડે છે; ઉઘડેલી યુવાનીનાં અપ્રતિમ આકાર અને સૌંદર્ય ઘેલછાથી નાશ થએલાં જોડે છે; અરે, માંડે દુર્ભાગ્ય, મેં શું શું જોયું અને હવે હું શું જોઉં છું.

(રાજા અને પોલોનિયસ પુનઃ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—પ્રેમ ! નહિ, તેના મનની વૃત્તિ એ દિશામાં વહેતી નથી. અલબત્ત, તે જે બોલ્યો તે કાંઈક મેળ વિનાનું હતું, તથાપિ તેમાં ઘેલછા જેવું કાંઈ નહોતું. તેના અંતરના અંતરપડમાં કાંઈક છે, જેને લીધે તે વિપાદમય બની અંદર ને અંદર શેકાયા કરે છે, અને એ વિપાદ સંવાદને જ્યારે બહાર દેખાશે ત્યારે તેથી કોઈક ભય ઉપજશે એવી ધારતી મને રહે છે; જે અટકાયવા ત્વરિત નિશ્ચયથી મેં આમ ઠરાવ્યું છે: આપણી વિસ્મૃત ખંડણી માગવા ત્વરાથી તે ઇંગ્લાંડ જશે. કદાચ, દેશ, દરીઆ અને પ્રેક્ષણીય વસ્તુઓની ભિન્નતાને લીધે, તેના હૃદયમાં ભરાઈ બેઠેલું આ કાંઈક કે જેને લીધે તેનું મગજ આમ ભમી ગયું છે તે ત્યાંથી ખસી જશે. તેમાં તમારો શો મત છે ?

પોલો:—ઘણું મજેનું: પણ હું તો હજી એમ માનું છું કે તેની ગમગીનીનું મૂળ અને પ્રારંભ અનાદર પામેલા પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. કેમ, ઑફેલિયા ? હેમ્લેટ મહારાજે તને જે કહ્યું તે અમને કહેવાની જરૂર નથી; અમે સધળું સાંભળ્યું છે. મહારાજ, આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ ભણે કરો; પણ જો આપને યોગ્ય લાગે તો નાટક પૂરું થયા પછી તેમની માતૃશ્રી મહારાણી સાહેબને એકાંતમાં તેની ગમગીનીનું કારણ એને પૂછવા દો; સીધે સીધું તે કારણ કહેવાની ફરજ એને પાડવા દો; અને આપને માન્ય હોય તો તેમની વાતચીત સાંભળવા હું નજીક સંતાઈ રહીશ. જો તેમને એનો ભેદ માલમ ન પડે તો પછી એને ઇંગ્લાંડ મોકલજો; અથવા તો આપના ડાહ્યાપણને સર્વોત્તમ જણાય ત્યાં એને પૂરી રાખજો.

રાજા:—એમ જ થશે; મોટાની ઘેલછા નજરવિનાની ન રહેવી જોઈએ.

(સધળા જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો:—સ્થળ: કિલ્લામાં એક ઓરડો.

હેમ્લેટ:—મેહેરખાની કરીને, મેં તમને બોલી બતાવ્યું તેમ, જાણે જીભમાંથી એની મેળે સરી પડતું હોય તેમ, તે બાપણ બોલો. પણ તમારા ધણા બેલાડીઓ કરે છે તેમ જો તમે મોટા ઘાંટા પાડીને બોલો, તો પછી શેહેરનો સાદ પાડનાર મારી લીટીઓ બોલે તે વધારે સારું. વળી તમારા હાથથી હવાને વધારે પડતી વીંઝશો નહિ, આ પ્રમાણે; પણ બધું ધીમે ધીમે ઉપયોગમાં લેજો; કારણ કે વિકારના ધોધમાં, તોફાનમાં—અને કહો કે—વંટાળીઆમાં પણ નિયમ સાચવી રાખતાં તમારે શીખવું જોઈએ, કે જેથી કરીને તે વિકારમાં પણ સફાઈ આવે. અરે, વિકારના કોઈ ઉછાળાને મારી ફાડીને ચૂરેચૂરા કરી નાખતો, ફાડીને તેના ચીથરેચીથરાં કરી નાખતો, નાટકશાળાના છેક છેલ્લા વર્ગના પેલા પ્રેક્ષકો કે જેઓ માત્ર ન સમજાય તેવા મૂંગા પ્રયોગો અને ઘોંઘાટને જ લાયક હોય છે તેમના કાનને ફાડી નાખતો કોઈ લઠ્ઠ, કાળા વાળની કૃત્રિમ બાબરી પહેરેલા ગામડીઆને એમ બોલતાં જ્યારે હું સાંભળું છું ત્યારે ઠેઠ મારા જીવને ઘણું લાગી આવે છે. **૨** ટરમેગન્ટનો પાઠ વધારે પડતો ભજવવા માટે એવાને હું તો ફટકા મરાવું જીસસામાં તે હેરોડને પણ ટપી જાય છે. કૃપા કરીને, તેથી અલગ રહેજો.

પ્રથમ નટ:—આપ નામદારને તેની હું ખાત્રી આપું છું.

હેમ્લેટ:—તેમ, બોલવામાં અતિ રાંક પણ ન થવું; પણ તમારી પોતાની અક્કલને તમારો ઉસ્તાદ બનવા દેજો. શબ્દને અનુરૂપ અભિનય અને અભિનયને અનુરૂપ શબ્દ, કરવો. તેમાં કુદરતની મર્યાદા તમે ઓળંગી ન જાઓ એટલી જ ખાસ સંભાળ રાખવી; કેમકે કોઈ પાઠ એમ વધારે પડતો કરવો એ ભજવવાના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ છે; અને તે ઉદ્દેશ પ્રથમ અને હાલ, એવો હતો અને છે કે જાણે કુદરતને આરસી ધરવી; સહજુણને પોતાનું સ્વરૂપ,

૧ કોલરિજ કહે છે: બેલાડીઓની સાથે હેમ્લેટનો આ સંવાદ, પોતે વસ્તુની ખીલવણી કરતો જાય છે દરમ્યાન કેવા ભિન્ન ભિન્ન રંગો પ્રવેશમાં પૂરતો જાય છે તે શેક્સપીયરની શક્તિનું અતિ મનોરંજક દષ્ટાંત છે. **૨.** એણે મનાય છે કે આ નામની પ્રતિમાને સેરેસેન લોકો પૂજતા. પ્રાચીન નીતિ—બેલોમાં આ પાત્રનો પ્રવેશ વારંવાર કરાવવામાં આવતો હતો અને બહુ તોફાની સ્વભાવનું પાત્ર એને દર્શાવવામાં આવતું હતું. હાલ એ શબ્દનો અર્થ ‘તોફાની, વઢકણી સ્ત્રી’ થાય છે. (ડેટન). **૩** હેરોડ તેના ક્રોધના વેગ અને જીસસને માટે મશહૂર હતો. ઉપરોક્ત નીતિ—નાટકોમાં એ પાત્રનો પ્રવેશ પણ કરાવાતો હતો. (ડેટન.)

તિરસ્કાર—ચોખ્ખ વસ્તુઓને તેમનું પ્રતિબિંબ, અને કાળનાં શરીર અને અવ-
સ્થાને તેનાં આબેહુબ સ્વરૂપ અને પ્રતિમા જ, બતાવવાં. હવે આ વધારે
પડતું કે ઓછું પડતું થાય તો તેથી જો કે અણુસમજી તો હસીને રાજી
થાય, પણ વિવેકી તેથી ખિન્ન થયા વિના રહે નહિ, જેના એકનો અભિ-
પ્રાય પેલા ખીજનોથી ભરેલી આખી નાટકશાળાના કરતાં તમારી માની-
નતામાં વધારે કિંમતી ગણાવે જોઈએ. અરે, પોતાનો પાક કરતા ખેલાડીઓ
મેં જોયા છે, અને ખીજને તેમનાં વખાણ કરતાં સાંભળ્યા છે, અને તે પણ
મ્હોં ફાટતે,—કે જેમના ઉચ્ચાર,—ધર્મની નિંદા હું નથી કરતો,—ખ્રિસ્તિઓના
જેવા ન હોઈ શકવાથી અને તેમની ચાલવાની ઢબ ખ્રિસ્તિની, વિધર્મીની
કે માણસની પણ ન થઈ શકવાથી, એવા આડંબરથી તેઓ ચાલતા અને
ખરાડા પાડતા કે મને તો એમ જ થઈ આવતું કે કુદરતના કોઈ શિખાઉઓએ
તેમને રચ્યા હશે અને તે પણ સારી રીતે નહિ—એવી ખરાબ રીતે તેઓ
મનુષ્યની નકલ કરતા હતા.

પ્રથમ નટ:—સાહેબ, એ બાબતમાં હું આશા રાખું છું કે અમારી
મંડળીએ ઠીક સુધારો કર્યો છે.

હેમ્લેટ:—અરે, ઠામુકો જ સુધારો તેમાં કરો. અને તમારો વિદુષકનો
પાક જે કરતા હોય તેમને કહેજો કે તેમને માટે જે લખાએલું હોય તેથી
કાંઈ પણ વિશેષ તેઓ ન બોલે: કારણ કે તેમાંથી કેટલાક એવા હોય છે
કે જે મૂર્ખ શ્રોતાઓની કાંઈક સંખ્યાને હસાવવા પોતે જ હસે છે; જો કે
દરમ્યાન, ખેલની કોઈ અગત્યની વાતને ધ્યાનમાં લેવાની હોય છે: એ ધણું
ખરાબ છે, અને જે વિદુષક એમ કરે છે તે અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર કીર્તિનો
લોભી છે એમ તેથી જણાય છે. જાઓ, તમે તૈયાર થાઓ. (નટો જાય છે.)

(પોલોનિયસ, રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.)

કાં, કેમ, મારા સાહેબ ! રાજીઆ ખેલ જોશે કે ?

પોલો:—રાણીજી પણ જોશે, અને તે હમણાં જ.

હેમ્લેટ—ખેલાડીઓને ઉતાવળ કરવા કહો. (પોલોનિયસ જાય છે.)
તમે બન્ને તેમને ત્વરા કરવામાં મદદ કરશો ?

રોઝ: અને ગીલ્ડ:—કરશું, મહારાજ. (બન્ને જાય છે).

હેમ્લેટ:—અરે, હો ! હોરેશિયો. (હોરેશિયો પ્રવેશ કરે છે.)

હોરે:—આપની સેવામાં આ રહ્યો, મીડા? મહારાજ.

હેમ્લેટ:—હોરેશિયો, મારા વ્યવહારમાં જો કોઈ પણ પ્રમાણિક માણસ

૧ શેક્સપીયરના સમયમાં એમ બોલવાનો પ્રકાર સાધારણ હતો. (ડેટન.)

મને મળ્યો હોય તો તે તું જ છે.

હોરે:—અરે, મારા પ્રિય સરદાર;—

હેમ્લેટ—નહિ, હું ખુશામત કરું છું એમ ન ધાર. તું કે જેને પોતાના

અન્નવસ્ત્રને માટે પોતાના સુશીલ સ્વભાવ સિવાય અન્ય કોઈ મામલત નથી તેનાથી કંઈ પદવી પ્રાપ્ત કરવાની હું આશા રાખું વાર ? ગરીબની ખોટી સ્તુતિ શા માટે થવી જોઈએ ! નહિ, 'સાકરીઆ જીભ મૂર્ખ-દંભને ભલે ચાટે, અને જ્યાં લટપટની પછવાડે લાભ આવતો હોય ત્યાં ઘૂંટણનાં આસાવર્તી ચણીઆરાં ભલે વાંકા ચૂંકાં વળે. સાંભળે છે કે ? જ્યારથી મારો પ્રિય આત્મા પોતાની પસંદગીનો ધણી થયો અને માણસ માણસનો ભેદ ઓળખી શકવા લાગ્યો, ત્યારથી તેની પસંદગી તારા ઉપર જ ચોંટી છે; કારણ કે સઘળું સહન કરવામાં જે કાંઈ સહન કરતો નથી, ભાગ્યના ઠોંસા અને પ્રત્યુપકારને સમાન ઉપકારથી જોણે સ્વીકાર્યા છે એવા માણસ જેવો તું રહ્યો છે—વરત્યો છે: અને જેના લોહીના ઉછાળા અને વિવેક-બુદ્ધિ એવી સુધડ રીતે મિશ્ર થયાં હોય છે કે ભાગ્યની મરજીમાં આવે તેમ વગાડવા તેની આંગળીઓની ખંસી જે બનતા નથી તે જ માણસોને ધન્ય છે ! વિકારનો ગુલામ ન હોય તેવો માણસ મને લાવી આપ, અને તને રાખું છું તેમ તેને મારા હૃદયની મધ્યમાં, મારા અંતરના અંતરપડમાં હું આસન આપીશ.—ખસ, બહુ થઈ ગયું. રાજની સમક્ષ આજ રાતે નાટક થવાનું છે; મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુ પરત્વે જે હકીકત મેં તને કહી છે તેને મળતો એક પ્રવેશ તેમાં આવે છે. હું તને વિનવું છું કે જ્યારે તે ભાગ ભજવાતો તું જુઓ, ત્યારે તારા અંતઃકરણની સઘળી વૃત્તિઓને એકચિત્ત કરીને મારા કાકાનું નિરિક્ષણ તું કરજે: એક ભાવણ સાંભળતાં જે તેનો ગુપ્ત ગુનો બહાર પડી ન જાય તો જે પ્રેત આપણે જોયું તે શાપિત છે, અને મારી

૧ સાકર જેવી જીભથી ખુશામતીઆં માણસો બેવકુફ બહેખાંઓની ખુશામત ભલે કરે, અને પોતાને લાભ મળવાની આશા હોય ત્યાં લટપટવેડા કરી ભલે નમે. ૨. માલીકનો હુકમ થાય ત્યારે નમવામાં તત્પર. મૂળમાં Pregnant શબ્દ છે. જેન્સન તેનો અર્થ અહીં 'ત્વરિત, તૈયાર, તત્પર' કરે છે, નેર્સ તેનો અર્થ 'યુક્તિબાજ, પ્રપંચી, જીજ્ઞાસી ભરપૂર' એવો કરે છે. રાઈટ અને ક્લાઈને અહીં ઉપર ઉતાર્યો છે તે અર્થ ઠીક લાગે છે. ૩. પ્રેમાર્દ્ર મૈત્રીના ઉત્સાહમાં ધસડાઈ, માણસ માણસની વચ્ચે બંધાએલા સ્નેહની વાસ્તવિકતા અને સરજતાને ઘટિત ન લાગે એવાં પ્રબળતર વચનો બોલાઈ જવાય છે એમ હેમ્લેટને લાગ્યું કે તુરત જ તે અટકી જાય છે એ જ, લાગણીની ખાખતમાં રોકસપીઅરના કુદરતી ઓચિત્યની ખરેખરી ખૂબી છે, એમ ક્લાઈને કહે છે.

કલ્પનાઓ ૧ વલ્કનની કોડ જેવી દ્વિપિત છે. ધ્યાનપૂર્વક તેને જોજો; કારણ કે મારી આંખો તેના ચહેરા ઉપર હું ચોડી રાખીશ, અને પછી એની વત્ત-ણક પરત્વે આપણે ભેગા થઈ વિચાર કરશું.

હોરે:—હીક, મહારાજ; નાટક ચાલતું હોય દરમ્યાન જો કોઈ ચોરી એ કરી જાય અને તે હું પકડી ન પાડું, તો તે ચોરીનો જુભેદાર હું.

હેમ્લેટ:—તેઓ નાટક જેવા આવે છે; ૨ સુસ્ત જેવા મારે દેખાવું જોઈએ; જગા મેળવીને ખેસી જા.

(રાજ-સવારી; વાદનો નાદ: રાજ, રાણી, પોલોનિયસ, ઓફેલિયા, રોઝ-નકાંઝ, ગીલ્ડનસ્ટર્ન ઈત્યાદિ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજ:—ભાઈ હેમ્લેટનો નિર્વાહ કેમ ચાલે છે ?

હેમ્લેટ:—ફક્કડ, આદીનપૂર્વક. કાકીડાનું ૩ ખાણું ચાલે છે. વચનથી ઠાંસેલો હું હવા ભખું છું: મરઘલાંને તમે એમ પોષી નહિ શકો.

રાજ:—હેમ્લેટ, આ કિતરમાં મારે લેવા દેવા નથી; આ શબ્દો મારા નથી.

હેમ્લેટ:—નહિ, મારાય હવે નથી. (પોલોનિયસને) સાહેબ, તમે કહો છો કે તમે વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં એક વખતે પાઠ ભજવ્યો હતો ?

પોલો:—લીધો હતો, મહારાજ; અને સારો ખેલાડી ગણાયો હતો.

હેમ્લેટ:—શેનો પાઠ લીધો હતો ?

પોલો:—જૂલિયસ સીઝરનો; કેપિટલમાં માફ ખૂન થયું હતું અને જુટસે મને માર્યો.

૧ હુવારની કોડ જેવી કાળી-દુષ્ટ. વલ્કન (વિશ્વકર્મા) દેવોનાં બખ્તર બનાવી આપતો. માર્સ [લડાઈના દેવ] નું અવેધ્ય કવચ તેણે બનાવ્યું હતું. ૨. મૂળમાં અહીં Idle શબ્દ છે અને તેનો અર્થ કેટલાક ટીકાકારો ‘ માંડો, ભ્રમિત ’ એવો કરે છે. પણ ડેટન કહે છે તે પ્રમાણે, પોતાનું પણ નિરિક્ષણ થાય છે એવી શંકાવાળો હેમ્લેટ તે શંકાને આડે રસ્તે દોરવા વિચાર કરે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી તે એમ કહે છે કે આ બધામાં મને રસ પડતો નથી એવા મારે દેખાવું જોઈએ, કે જથી કરીને આ મારી જ યોજના છે એમ રાજને ન લાગે. ૩. એવાં નાનાં જીવડાં ઉપર કાકીડો પોતાનો નિર્વાહ કરે છે કે તેથી લોકમાન્યતા એવી હતી કે તે હવા ભખીને રહે છે. હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે મારો ખોરાક વચનો છે, જે હવાના કરતાં વિશેષ સત્વવાળાં નથી; તેથી કાકીડાની માફક હું હવા ઉપર જ જીવું છું; કાકીડા અને મારાં જેવાં પ્રાણીઓને એવા ખોરાક ઉપર તમે નોભાવી શકશો, પણ તે ખોરાક મરઘાંઓને પુષ્ટિકારક તમને માલમ નહિ પડે [ડેટન.]

હેમ્લેટ:—એવા સુંદર વાછડાને ત્યાં ઝમે કરવો એ તેનો જંગલી પાઠ હતો. નાટકવાળાઓ તૈયાર છે કે ?

રોઝ:—હા, મહારાજ, તેઓ આપની રજની જ રાહ જુઓ છે.

રાણી:—ચાલ, મારા વહાલા હેમ્લેટ, મારી પાસે બેસ.

હેમ્લેટ:—ના સુર માણ, અહીં વધારે આકર્ષક ધાતુ છે.

પોલો:—(રાજને) ઓ—હો ! આપના લક્ષમાં આવ્યું કે ?

હેમ્લેટ:—બાઈ, આપના ખોળામાં પડું કે ?

(ઓફેલિયાના પગ આગળ પડીને.)

ઓફે:—ના, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—એટલે આપના ખોળામાં માથું રાખું ?

ઓફે:—મહારાજ, આપ આનંદમાં છો.

હેમ્લેટ:—કોણ, હું ?

ઓફે:—હાસ્તો, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—અરે પ્રભુ, આપના નાય-ગીતનો રચનાર. આનંદમાં રહ્યા સિવાય પુરૂષે ખીનું શું કરવું ? કારણ કે જુઓ, મારાં માણ કેવાં આનંદી છે અને મારા પિતાજી આ બે કલાકની અંદર જ મરી ગયા.

ઓફે:—નહિ, તેને બેથી બમણા મહીના થયા, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—એટલું બધું થયું ? નહિ ત્યારે તો, 'પિશાચ કાળું' બલે પેહેરે, કારણકે મને તો કિમતી કાળો પોશાક જોઈશે. અરે દેવતાઓ ! બે મહીના પેહેલાં મુઆ, અને હજી તેની વિસ્મૃતિ નહિ ? ત્યારે મોટાં માણસની સ્મૃતિ તેની જીંદગી કરતા અરધું વર્ષ વધારે જીવે એવી આશા છે. પણ ત્યારે, મેરીના સમ, એણે દેવજો બંધાવવા જોઈએ; નહિ તો, 'કારણ કે

૧. આ વાક્ય પરત્વે ટીકાકારો એકમત નથી. મૂળમાં black (કાળું) અને A suit of sables (કાળો પોશાક) શબ્દો છે. વોરબરટન અને સ્ટૉન્ટન વાક્યમાં સેડેજ ફેરફાર કરી આમ અર્થ કરે છે: 'મને કાળો પોશાક જોઈએ તે પેહેલાં પિશાચને કાળો પોશાક પેહેરવા દો,' અને તેમ કહી હેમ્લેટ શોકનો અલ્પો અહીં ફેંકી દે છે. કેટલાક A suit of sables શબ્દોથી કાળી કિનારી વાળો કિંમતી પોશાક સમજે છે, જે મોટાં માણસો પેહેરે છે. ડેટન કહે છે કે કદાચ અર્થ આમ છે: જો મારા પિતાની સ્મૃતિ બે મહીના જોઈતી હોય તો વખત રહી છે, તો પિશાચ પણ રિવાજ શોક પાળે તે ઠીક, કારણ કે હું પણ ઘણો ખરો તેના પોશાકના રંગ જેવા જ રંગનો પોશાક પેહેરીને તેમની સ્મૃતિને માન આપીશ.' વળી તે કહે છે 'વધારે શક્ય તો વળી એ છે કે પોતાનું બાહ્ય સમન્વય એવો હેમ્લેટનો ઇરાદો જ નહોતો.'

ઓ, કારણકે ઓ, દુલદુલ ઘોડો ગયો.છે 'ભૂલાધ,' એવો જેનો સ્મૃતિ-લેખ છે તે દુલદુલ ઘોડાની સાથે એ પણ વિસ્મૃતિ ભોગવશે.

(કાષ્ઠ-વાદ્યો વાગે છે. મૂંગો-પ્રવેશ શરૂ થાય છે.)

(પ્રેમમાં લસબસ બનેલાં એક રાજા અને એક રાણી પ્રવેશ કરે છે. રાજા રાણીને અને રાણી રાજાને ભેટ્ટે છે. રાણી ધુંટણીએ પડી રાજા ઉપર પોતાના પ્રેમનો એકરાર કરે છે. તેને ઉભી કરી રાજા તેની ડાક ઉપર પોતાનું માથું નાખે છે; પુષ્પોના કિનારા ઉપર તે સૂઈ જાય છે. તેને સૂતેલો જોઈને રાણી ત્યાંથી જાય છે. તુરત જ કોઈક આવે છે: તેનો રાજમુગટ લઈ લે છે અને ચૂમે છે, અને રાજાના કાનમાં ઝેર રેડી જતો રહે છે. રાણી પાછી આવે છે; રાજાને મરી ગયો જાણી ધણો આક્રંદ કરે છે. ઝેર દેનાર માણસ બે ત્રણ ધંધાદારી શોક-ધારીઓને લઈ ફરી આવે છે અને રાણીની સાથે શોચ કરતો દેખાય છે. રાજાને લઈ જવામાં આવે છે. ઝેર દેનાર બક્ષીસો આપી રાણી પ્રત્યે પ્રેમ કરે છે. થોડો વખત રાણી નાખુશ અને અપ્રસન્ન જણાય છે, પણ છેવટે તેના પ્રેમનો સ્વીકાર તે કરે છે.) (બધા જતા રહે છે.)

ઓફે:—આનો શો અર્થ, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—મેરીના સમ, આમાં કાંઈ ગુપ્ત અનાયાર છે; કાંઈક દુષ્ટતા છે.

ઓફે:—કદાચ આ તમાસો નાટકનું વસ્તુ સૂચવે છે.

(નાંદી પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—આ જણથી આપણે વાકંદ થશું: નાટકવાળાઓ વાતને ગુપ્ત રાખી શકતા નથી; બધું તેઓ કહેશે.

ઓફે:—આ તમાસાનો માયનો પણ તે કહેશે !

હેમ્લેટ:—હાસ્તો, અથવા હરકોઈ તમાસો તમે તેને બતાવો તેનોય; તમને બતાવતાં શરમ ન આવે, તો તેનો અર્થ તમને કહેતાં એને શરમ આવવાની નથી.

ઓફે:—તમે ખરાબ છો, તમે ખરાબ છો: હું નાટકમાં લક્ષ રાખીશ.

નાંદી:—દયા હોય જે આપની, તો છે સધળું સેહેલ,

ધીરજથી સુણવો ઘટે, જે આ છે અમ ખેલ. (જાય છે.)

હેમ્લેટ:—આ તે નાંદી કે વીંટીનો 'મુદ્રા-લેખ' ?

૧. આપણા દુલદુલ ઘોડાને મળતું એક પાત્ર તેમના પ્રાચીન એક નાચ (Morris dance) માં તેઓ લાવતા: વખત જતાં આ ઘોડાની આકૃતિ લાવવી છોડી દઈને માણસ એકલાને તેઓ લાવતા; તેથી કરીને લોકમાં એનું ગીત પ્રચલિત થયું હોય એમ જણાય છે. ઉપલી લીટી આ ગીતની એક લીટી અથવા ટેક છે. (જુઓ ડેટન). ૨ ધણીવાર ટૂંકી કવિતામાં વીંટી ઉપર લેખ કોતરવામાં આવે છે તે.

ઓફે:—ટૂંકો છે, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—સ્ત્રીના પ્રેમ જેવો.

(બે નટો પ્રવેશ કરે છે, રાજા અને રાણી.)

નટ-રાજા—જ્યારથી પ્રેમે આપણાં હૃદયને અને ^૧હાથમેને આપણા હાથને અત્યંત પવિત્ર સાંકળથી આપણને અરસપરસ બેડ્યાં છે ત્યારથી વરણુ દેવનાં ખારાં ^૨પ્રક્ષાલન અને પૃથ્વી દેવીની વર્તુલાકાર ભૂમિની આસપાસ સૂર્ય-દેવનો રથ પૂરેપૂરા ત્રીશ વખત ફર્યો છે અને માગી લીધેલા પ્રકાશથી ત્રીશના બાર ગણા ચંદ્રો પૃથ્વીની આસપાસ બારના ત્રીશ ગણા વખત ફરી ચૂક્યો છે.

નટ-રાણી:—આપણા પ્રેમની પરિસ્થિતિ થાય તે પહેલાં એટલાં બધાં પરિક્રમણુ સૂર્ય અને ચંદ્ર આપણને પુનઃ ગણાવે ! પણ, બન્ને તો દુઃખનો દિન ! હમણા હમણામાં તમે એવા વિરક્ત, આનંદથી અને તમારા પૂર્વવર્તી ભાવથી એટલા દૂર તમે રહો છો કે મને તમારી ચિંતા થાય છે. તથાપિ, જો કે મને શંકા થાય છે, પણ તેથી, મારા નાથ, તમારે કાંઈ અસ્વસ્થતા પોતાને થવા દેવી નહિ: કારણ કે સ્ત્રીઓનાં ધાસ્તી અને પ્રેમ પ્રમાણમાં હોય છે; કાંતો બન્નેમાં શન્ય અને કાંતો બન્નેમાં અત્યંત: હવે મારો પ્રેમ કેવો છે તે તો તમને સાબીત થઈ ચૂક્યું છે; અને જેવું મારા પ્રેમનું પરિમાણ છે, તેવું જ મારી બીકનું છે: જ્યાં પ્રેમ મોટો હોય છે, ત્યાં નાનામાં નાની શંકા પણ બીક બને છે; જ્યાં નાની બીકો મોટી થાય છે, ત્યાં મોટો પ્રેમ વૃદ્ધિગત થાય છે.

નટ-રાજા—ખરેખર, પ્રિયતમા, મારે તને છોડી જવું પડશે અને તે પણ ટૂંકા અરસામાં. મારી ચંચળ કર્મ-શક્તિઓએ તેમનો વ્યાપાર કરવો તજ દીધો છે: અને તું આ સુંદર દુનિયામાં માનવતી અને પ્રેમ-પૂજિત બની પાછળ રહીશ: અને કદાચ મારા જેવો જ માયાળુ બીજો સ્વામી તું—

નટ-રાણી—અરે, બજો બાકીનું ! એવો પ્રેમ મારા અંતરમાં જરૂર દ્રોહ જ હોવો જોઈએ. બીજા ધણીમાં હું શાપિત હોજો ! પ્રથમ ધણીને જે જીવથી મારી નાખે છે તે સિવાય કોઈ બીજો ધણી કરતી નથી.

હેમ્લેટ—(સ્વગત) કડવું ઝેર, કડવું ઝેર.

નટ-રાણી:—જે હેતુઓથી બીજાં લગ્ન થાય છે તેમાં લાભની નીચ ગણતરીઓ જ હોય છે, પ્રેમના કોઈ વિચાર નથી હોતા:

૧ લગ્નનો દેવ. ૨ સમુદ્ર. ડેટન કહે છે કે અહીં જણી બોધને દાંભિક ભાષા વપરાય છે.

અન્ય ધણી જે સેજમાં મુજને ભેટી શકે,
પ્રથમ ધણીને મેં જ તો માર્યો તે જ તકે.

નટ-રાજા:—વધાં વેણુ પાળીશ તું હું તો તે માનીશ;

પણુ માનવના નિશ્ચયો ! તું તો તે વિસરીશ.

૧ નિશ્ચય મનના સમજાએ સ્મૃતિ તણા ગુલામ;

આરંભે શરૂ બહુ, શક્તિ જેર તમામ.

અપકવ ઈળ સમ આ ઘડી વળગે વૃક્ષે તેહ,

પણુ પાકી રહેતાં, ખરે ! વણુશ્રમ પડશે એહ.

૨ જે દેણામાં કોઈનો નથી પહોંચતો હક

નિજ વિણુ: તેની વિસ્મૃતિ-એ તો આવશ્યક.

હિંમતના આવેશમાં કરી પ્રતિજ્ઞા જે;

થતાં આંત આવેશનો; ક્યાં હેતુ તે રે' ?

૩ પ્રચંડ શોક કે હર્ષ પણુ-કરે નષ્ટ નિજ દેહ;

ને તેની સાથે જશે ક્યાં નિશ્ચયો જેહ.

જે હરખે બહુ હર્ષથી, તેવો તે રડશે;

હરખ શોકના આંતરે ઝીણું પડ બહુ છે.

૪ સંસારે સ્થાયી નથી; નથી વિલક્ષણુ તેમ,

ભાગ્ય બદલતાં જે કદિ બદલી જાયે પ્રેમ.

૫ પ્રેમ ભાગ્યને દોરતો, કે દોરતું ભાગ્ય ?

૧ કોઈ માણસે આપણું શ્રેય કયું હોય તેની સ્મૃતિના આવેશમાં આપણે પ્રતિજ્ઞાઓ કરીએ છીએ; તેથી મનના નિશ્ચયોનો આધાર સ્મૃતિ ઉપર હોય છે. કરીએ ત્યારે નિશ્ચયો બહુ આકરા હોય છે; પણુ તે બધું જેર શક્તિ હોય છે; કારણ કે સ્મૃતિ જતાં નિશ્ચયો પણુ જતા રહે છે. અપકવ અને પકવ ઈળની વચ્ચે કાળનો જે ભેદ હોય છે તે કાળ બધું વિસરાવી દે છે. ૨ નિશ્ચયો એક પ્રકારનું દેણું છે, અને જે દેણામાં માત્ર દેવાનો જ હક રહે છે, અર્થાત્ તેની ઉધરાણી કોઈ કરે એમ નથી હોતું, તે દેણાની વિસ્મૃતિ આવશ્યક-અનિવાર્ય છે; ન માગે તો પણુ દેણું ચૂકવવા જાય એવાં મનુષ્યો તો વિરલ હોય છે; આવેશમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા આવેશ જતાં કોણ પાળે છે ! ૩ પ્રચંડ શોક અને હર્ષ પોતાના વેગમાં જ નાશ પામે છે; અને તે વખતના કરેલા નિશ્ચયો પણુ તેમની સાથે જ જાય છે. અતિ શોક અને અતિ હર્ષ એક બીજાને પગલે ચાક્યાં આવે છે. જે રડે તે હસે અને હસે તે રડે. શોક અને હર્ષની વચ્ચે બહુ ઝીણો પડદો છે. ૪ અને સ્થાયી શું છે ? આ સંસાર-સૃષ્ટિ-દુનિયા-વિશ્વ પણુ સ્થાયી નથી. તો બિચારા પ્રેમનું શું ગણતું ? ભાગ્ય બદલતાં તે બદલે તો તેમાં વિલક્ષણતા શી ? ૫ પ્રેમ અને ભાગ્ય કિંવા પ્રારબ્ધનો જ્યાં અંધારો જામે ત્યાં કોની સત્તા વધારે હોય છે ?

પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા તણે હજી રહ્યા છે લાગ.
 મોઠાની પડતી થયે આશ્રિત ચાલ્યા જાય;
 નાનો પદવી પામતાં શત્રુ મિત્રો થાય.
 ૧ અને ભાગ્યની ઉપરે હજી પ્રેમ-આધાર;
 જો નથી જોતા મિત્ર તો ખામો ન તેનો લગાર.
 અને કોઈ નીજ તંગીમાં નાણે પોકળ મિત્ર;
 તો તુરત જ તે ભાઈ પણ શત્રુ બને ખચિત.

પરંતુ, મેં જ્યાં શરૂ કર્યું છે તેને અનુરૂપ અંત આણવા,—આપણી વૃત્તિઓ અને પ્રારબ્ધો એવાં વિરુદ્ધ વરતે છે કે આપણી યોજનાઓ વારંવાર ઉધી વળી જાય છે. આપણા વિચારના માલીક આપણે હોઈએ છીએ; તેમનાં પરિણામ આપણા કબજામાં બીલકુલ નથી હોતાં; તેથી બીજો ધણી તું નહિ કરે એમ તું ભલે માને; પણ પ્રથમ સ્વામી ગત થયો એટલે તારા તે વિચાર પણ ભલે નષ્ટ થાય.

નટ-રાણી:—જો વિધવા થયા પછી હું ફરીને સોહાગણ થાઉં, તો ધરતી મને અન્ન ન દેજો અને ૨ આકાશ મને પ્રકાશ ન દેજો ! ૩ દિવસ અને રાત્રી મારા વિલાસ અને શાંતિ બંધ કરી દેજો ! મારી આશા અને આસ્થા સધળી નાઉમેદ થજો ! બંધીખાનામાં 'વેરાગીનું' ખાણું મને મળજો ! જે કાંઈ સાઈ હું ઇચ્છું તેને, આનંદના ચેહેરાને શુષ્ક-નિરસ કરી શકે એવી દરેક વિધવર વસ્તુ મળજો અને તેનો નાશ કરજો ! અહીંઆ અને હવે પછી સતત ક્લેશ મારી પછવાડે થજો !

હૈન્ડેટ:—હવે જો એ પોતાનું વચન તોડે તો ?

નટ-રાજા:—ઘણા આકરા સમ ખાધા, ઘડીક અહીં મને છોડી જા. મારો જીવ અકળાઈ ગયો છે, અને આ કંટાળેલા દિવસને નિદ્રાથી વ્યતીત કરવાની ઇચ્છા થઈ છે.
 (નિદ્રાધીન થાય છે).

એ પ્રશ્નનો નિર્ણય અદ્યાપિ પર્યંત થઈ શક્યો નથી. દુનિયામાં તો ઉગતા સૂર્યને સર્વ પૂજે છે. ૧. તેથી તો એમ જણાય છે કે જો માણસ ભાગ્યશાળી હોય તો તેનો પ્રેમ સૌ યાચે છે. જે માણસને પોતાની સ્થિતિના બળે મિત્રોની જરૂર ન હોય તેને જ પુષ્કળ મિત્રો હોય છે. અને પોતાની દુર્દશામાં જે દંભી મિત્રને નાણવા જાય તો તેનો તે મિત્ર પણ શત્રુ બની જાય છે. આમ દુનિયાનો રંગ છે, તેથી: પ્રેમ પરબવો સેહેલ છે, નિભાવવો મુશ્કેલ;

ત્રિકમ-ત્રિયા પતિવૃત્તા, બની ગઈ પણ છેલ.

૨. અર્થાત્ હું આંખે આંધળી થજો. ૩. દિવસના વિલાસ જજો અને રાત્રીની શાંતિ-બંધ જજો.

નટ-રાણી:—નિદ્રા તારા મગજને ઝુલાવજો, અને આપણા બેની વચ્ચે કોઈ આપદા કદિ ન પડજો ! (નય છે.)

હેમ્લેટ:—બાઈ, આ ખેલ તમને કેવો લાગે છે ?

રાણી:—મને લાગે છે કે બાઈ વધારે પડતી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

હેમ્લેટ:—અરે, પણ તે પોતાનું વચન પાળશે.

રાજા:—તેના વસ્તુની તમને ખબર છે ? તેમાં કાંઈ પાપ તો નથી ને ?

હેમ્લેટ:—નારે ના, તેઓ માત્ર વિનોદ કરે છે; વિનોદમાં ઝેર દે છે; તેમાં પાપ શેનું ?

રાજા:—નાટકનું નામ શું છે ?

હેમ્લેટ:—મૂષક-યંત્ર. મેરીના સમ. કેવી રીતે ? અલંકારિક રીતે. આ નાટક વિયેનામાં થએલા એક ખૂનની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ છે: ગોન્ઝેગો રાજાનું નામ છે: એપિસ્ટા, તેની સ્ત્રી; તે હમણાં જ તમે જ્ઞેશો: દગલખાજીનું કામ છે ! પણ તેથી આપણે શું ? આપ નામદારના અને અમારા આત્મા જે નિર્દોષ છે તેમને તેથી લાગતું વળગતું નથી. વ્યથિત થતું ટટું બલે બારથી સોસવાયા કરે; આપણી ડોક દુઃખતી નથી. (લ્યુસિયેનસ પ્રવેશ કરે છે.) રાજાનો ભત્રિજો આ લ્યુસિયેનસ છે.

ઓફે:—મહારાજ, તમે સ્વધ્વા-ગાનારની બરોબરી કરો તેવા છો.

હેમ્લેટ:—જો હું પૂતળાંને ગેલ કરતાં જોઉં તો તમારી અને તમારા આશક્તી વચ્ચે શું ચાલે છે તે સમજવી શકું.

ઓફે:—સારું અને નરસું, કાયમ.

હેમ્લેટ:—એવી જ રીતે તમારા વર તમારે ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

સાર કર, ખૂની; ચેહેરાની દૃષ્ટ એષ્ટાઓ કરવી તજ દે અને સાર કર. ચાલો: ડકા કા કરતો કાગડો વેર લેવા બરાડા પાડે છે.

લ્યુસિ:—દૃષ્ટ વિચાર, તત્પર હાથ, ઔષધીઓ યોગ્ય, અને વખત અનુકૂળ; તક પણ સહાયક, ખીજી કોઈ જોતું નથી; મધરાતે એકઠા કરેલા ભાજપાલાના બનાવેલા, ઝહેકટના નામથી ત્રણ વખત ઉતારેલા, ત્રમણા ઝેરી

૧. રાજા પૂછે છે કે નીલિમાં વાંધા ભરેલું હોય એવું કાંઈ નાટકમાં તો નથી ને ? સારાં માણસો આગળ લજવી શકાય એવું તે છે ? હેમ્લેટ ' પાપ ' એટલે ' ગુનો ' સમજી જવાબ આપે છે કે આતો નાટક છે; તેમાં ખરેખર ઝેર આપવાનું નથી, એટલે તેમાં ગુનો કે પાપ થતું નથી. ૨. Chorus. ૩. સિમ્પસન કહે છે કે ત્રીજા રિયર્ડના નાટકની બે લીટીઓનું આ હાંસિજનક એકીકરણ છે. ૪. સ્વર્ગમાં ક્ષીબ [ચંદ્ર], પૃથ્વીમાં ડાઝેના અને નરકમાં લેકેટ, એમ ત્રણ રૂપે મનાતી

તું વિષ, તારાં સ્વાભાવિક જાદુગરી અને ભયંકર ગુણ તંદુરસ્ત જીવ-
ગીને એકદમ છીનવી લ્યો. (સૂતેલાના કાનમાં ઝેર રેડે છે.)

હેમ્લેટ:—તેની રાજ્ય-પદવી લેવા બગીચામાં તેને એ ઝેર દે છે. એનું
નામ ગોન્ઝેગો છે; વાત બહાર આવી છે અને ફાંકડી ઇટાલીયન ભાષામાં
લખાએલી છે; હવે ગોન્ઝેગોની સ્ત્રીનો પ્રેમ ખૂતી કેવી રીતે મેળવે છે તે
તમે જ્ઞેશો.

ઓફે:—રાજાજી ઉઠે છે.

હેમ્લેટ:—કેમ ખોટા અગ્નિથી ખૂટી ગયા !

રાણી:—મારા નાથને કેમ છે ?

પોલો:—બંધ કરો નાટક.

રાજા:—લાવો બત્તી: ચાલો.

સઘળા:—બત્તી, બત્તી, બત્તી.

(હેમ્લેટ અને હોરેશિયો સિવાય બધા નય છે.)

હેમ્લેટ:—^૧હૃદય વીંધાતાં હરિણ ગાભરું છો દૂર જઈને રડતું રે;

નર કુરંગ નહિ વ્યથિત મનમાં, રમી કુદીને નાચે તે:

કોઈ જાગે-કોઈ સુમ એમ તો આ દુનિયામાં ચાલે છે.

^૨સાહેબ, બીજાં બધાં ભાગ્ય આ મૂર્તિથી કેવળ વિમુખ થાય તો-
પણ, આ અને પીછાંનો ઢગલો અને ફક્કડ બનાવેલા મારા ઉપાન ઉપર ત્રાવે-
ન્સનાં બે મોટાં ગુલાબ, નાટકવાળાઓની મંડળીમાં મને ભાગ મેળવી ન
આપે, સાહેબ ?

હોરે:—અરધો ભાગ.

હેમ્લેટ:—હમ તો આખો લેયગે: કારણ કે—

ગ્રીક પૂરાણની આ દેવતા હતી. એક ઘોડાનું, એક કૂતરાનું, એક સિંહનું, એમ
ત્રણ માથાં એને હતાં, અને કૂતરાં, મધ અને કાળાં મેંઢાંનું એને બળિદાન અપાતું.
૧. ડેટન કહે છે કે મૂળમાં આ કોઈ પ્રાચીન ગીતનો કટકો છે; અને પોતાની
યોજના સફળ થએલી જોઈ હર્ષના આવેશમાં હેમ્લેટ તે ગાય છે, અને ખાસ કરીને
ચાલતા પ્રસંગને તે લાગુ પડે છે એમ સમજવાનું નથી. ડેટનના આ અભિપ્રા-
યમાં કૅટલે અંશે સંમત થઈ તે વાંચનારની મુનસફી ઉપર છે. ૨. શેક્સપીયરના
વખતમાં રંગમૂમિ ઉપર પીછાઓ બહુ પહેરાતાં હતાં. (ડેટન) હોન નદીના મુખ
આગળ આવેલા ફ્રાન્સના પ્રોવેન્સમાં મોટાં ગુલાબ થાય છે. અહીં ઉપાન ઉપર
ટાંકેલા તેવાં મોટાં કૃત્રિમ ગુલાબ. હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે નાટક લખવાની
મારી આવી શક્તિ અને તેની સાથે ફક્કડ પોશાક હોય તો હું સરસ નાટક-
વાળો થઈ શકું.

અરે ? દામના મિત્ર પ્રેમલા ! ઇતેખાખ જાણે સંઘો,
આ રાજ્યનો ઇંદ્ર લૂટાયો—ત્યાં માલે છે મોરલીઓ.

હોરે:—પ્રાસ તો મેળવવો' તો.^૨

હુમ્બેટ:—અરે ભાઈ હોરેશિયો, પ્રેતનું કથન એક હજાર મોહોરોનું
હું ગણીશ. જોયું ને ?

હોરે:—ઘણી સારી રીતે, મહારાજ.

હુમ્બેટ:—ઝેરની વાત થઈ ત્યારે ?

હોરે:—મારી નજર તેમના ઉપર ખરાબર હતી.

હુમ્બેટ:—અ—હા ! ચાલો, જરા સંગીત ! ચાલો, વાંસળીઓ !

રાજનને જો ગમે નહિ રે હાસ્ય-રસની નાટ્ય-કથા,

અરે, પછી તેમાં શું કહેવું ?—નથી જ ગમતી તેવી કથા.

ચાલો, જરા સંગીત !

[રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન ફરી પ્રવેશ કરે છે,]

ગીલ્ડ:—કૃપાળુ મહારાજ, એક શબ્દ કહેવાની કૃપા કરીને રજા આપો.

હુમ્બેટ:—સાહેબ, આખો ઇતિહાસ.

ગીલ્ડ:—રાજજી, સાહેબ—

હુમ્બેટ:—હા, સાહેબ, તેનું શું ?

ગીલ્ડ:—નાટકમાંથી ઉડ્યા પછી તેમની પ્રકૃતિ ચમત્કારિક રીતે અ-
સ્વસ્થ થઈ છે.

હુમ્બેટ:—મદપાનથી, સાહેબ ?

ગીલ્ડ:—ના, મહારાજ, મને લાગે છે કે પિત્તના પ્રકોપથી.

હુમ્બેટ:—તો તે ખબર તેમના હકીમને આપવામાં આપની અક્કલની

વધારે શોભા ગણાય; કારણ કે હું તેમને રેચ આપીશ તો તેમના પિત્તને
પ્રકોપ કદાચ બહુ વધી જાય.

ગીલ્ડ:—કૃપાળુ મહારાજ, કાંઈક રીતે વાત કરો અને યદ્વાતદ્વા બોલી જે
કામે આવ્યો છું તેને વેડફી ન નાખો.

૧ સરકેશિયાના આ બે યુવાન દામન અને પીથિયસની વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી
હતી. રાજ ડાયોનિશિયસે દામનને દેહાંત દાંડની સજા કરી, ત્યારે પીથિયસને
જામીન આપી પોતાની મિલકત વિગેરેની વ્યવસ્થા કરવા ઘેર જવાની તેણે રજા
મેળવી. દામનને આવતાં ઢીલ થઈ અને પીથિયસને મારવા વધ-સ્થાને લઈ ગયા.
પણ દામન વખતસર પહોંચી ગયો અને પોતાના મિત્રને બચાવ્યો. તેમની આવી
ગાઢ મૈત્રીથી ચકિત થઈ રાજાએ બન્નેને માફી આપી. ૨ મદ્દો કે ખંધો એવો
કાંઈ અનુપ્રાસ તો મેળવવો ' તો.

હેમ્લેટ:—હું શાંત છું, સાહેબ. વદો.

ગીલ્ડ:—અંતરમાં ધણો જ કલેશ પામીને આપનાં માતુ:શ્રી રાણી સાહેબે મને આપની પાસે મોકલ્યો છે.

હેમ્લેટ:—આપ ભલે પધાર્યા.

ગીલ્ડ:—નહિ, કૃપાળુ મહારાજ, આ વિનય યોગ્ય પ્રકારનો નથી.

નિરોગી પ્રત્યુત્તર આપવાની કૃપા જો આપ કરશે તો આપની માતુ:શ્રીની આજ્ઞા હું નિવેદન કરીશ; નહિતો આપની ક્ષમા માગી, મારા પુનઃ ગમનથી મારા કાર્યનો અંત આવશે.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, મારાથી બની શકતું નથી:

ગીલ્ડ:—શું, મહારાજ ?

હેમ્લેટ:—આપને નિરોગી પ્રત્યુત્તર આપવાનું; મારી અક્લ વાધિ-ગ્રસ્ત છે; પણ, સાહેબ, મારાથી બની શકશે તેવો પ્રત્યુત્તર આપની સેવામાં હાજર રહેશે; અથવા તો, આપ કહો છો તેમ, કહો કે મારી માતુ:શ્રીની સેવામાં: માટે, થયું હવે; આપને કહેવું હોય તે કહો. મારી માતુ:શ્રી, તમે કહો છો કે—

રોઝ:—ત્યારે તે આમ કહે છે: આપની વર્તણૂકથી ચકિત બની તેઓ વિસ્મય પામ્યાં છે.

હેમ્લેટ:—અરે અહ્ભુત દીકરો કે જે માને એમ ચકિત કરી શકે છે ! પણ આ માના વિસ્મયને પગલે બીજો કોઈ ઉત્તર-ભાગ નથી ? આપી દો.

રોઝ:—આપ શયન કરવા જાઓ તે પહેલાં તેમના ખાનગી ઓરડામાં આપની સાથે વાત કરવા તેઓ ઇચ્છા રાખે છે.

હેમ્લેટ:—દશ ગણી અમારી મા હોય તો પણ તે આજ્ઞા અમે પાળશું ! ^૧અમારી સાથે તમારે કાંઈ વિશેષ વેપાર છે ?

રોઝ:—મહારાજ, એક વખત અમારા ઉપર આપનો પ્રેમ હતો.

હેમ્લેટ:—અને હજી પણ છે, આ ખીસાકાતરૂં અને ચોર હાથના સમ.

રોઝ:—મારા કૃપાવંત સરદાર, આપના પ્રકૃતિ-વિકારનું કારણ શું છે ? આપનાં દુઃખ આપના મિત્રોને જણાવવાની ના કહો, તો તેમાંથી મુક્ત થવાનાં દાર નિઃસંશય આપ પોતે જ બંધ કરો છો.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, મને અબ્યુદ્યની ખામી છે.

રોઝ:—જ્યારે કેન્ઝાર્કની ગાદીના આપના વારસામાં રાખતું પોતાનું વચન છે ત્યારે તે કેમ હોઈ શકે ?

^૧ ડેન કહે છે કે અહીં હેમ્લેટ જાણે પોતે જ રાજા હોય એવી ભામા વાપરે છે.

હેમ્લેટ:—ખરૂં, સાહેબ; પણ 'ધાસ' હોય છે, 'દરમ્યાન'—એ કહે-
વત કાંઈક ખેસ્વાદ છે. (વાંસળીઓ લઈ ખેલાડીઓ ફરી પ્રવેશ કરે છે.)

અરે વાંસળીઓ ! જોઈ એક જરા એકાંતમાં:—જાણે કે કોઈ પાશ્વલામાં
મને ધકેલવો હોય તેમ મારો પત્તો લેવા મારી વાંસે તમે કેમ લાગ્યા છો ?

ગીલ્ડ:—અરે, આરા સરદાર, જે મારી ફરજ વધારે પડતી હિંમત-
વાન થતી હોય તો મારો પ્રેમ વધારે પડતો કઢંગો છે.^૨

હેમ્લેટ:—તે બરાબર મને નથી સમજતું. આ વાંસળી વગાડશો ?

ગીલ્ડ:—મહારાજ, મને નથી આવડતું.

હેમ્લેટ:—હું વિનવું છું.

ગીલ્ડ:—ખરૂં કહું છું; મને નથી આવડતું.

હેમ્લેટ:—હું અરજ કરું છું.

ગીલ્ડ:—મહારાજ, મને તેના સુરની ખબર પડતી નથી.

હેમ્લેટ:—એ તો જૂઠું બોલવા જેટલું સેહેલું છે. તમારી આંગળીઓ
અને અંગુડાથી આ છીંદ્રોની વ્યવસ્થા કરો; તમારા મ્હોંનો શ્વાસ તેમાં બરો;
અને તેમાંથી ઘણું જ સુંદર સંગીત નીકળશે. જુઓ આ ચાવીઓ છે.

ગીલ્ડ:—પણ તેમાંથી રાગનો મેળ કાઢતાં મને આવડતું નથી: મારામાં
તે આવડત નથી.

હેમ્લેટ:—વારૂ, જુઓ ત્યારે, કેવી નાલાયક વસ્તુ તમે મને લેખો છો !
મને બળવવાની તમારી ઇચ્છા છે; મારી ચાવીઓ તમે જાણતા જાણાઓ
છો; મારા બેઠનું રહસ્ય તમારે ખેંચી કાઢવું છે; મારા મંદમાં મંદ સુરથી
ઉંચામાં ઉંચા મારા સુરપર્યંત મારામાંથી અવાજ કઢાવવાનો તમારો વિચાર
છે: અને આ નાના વાદ્યમાં ઘણું સંગીત છે, ઉત્તમ અવાજ છે, છતાં તમે
તે કઢાવી શકતા નથી. લોહીના સમ, મને બળવવો આ વાંસળીના કરતાંય
તમે સેહેલો ધારો છો ? તમારે જે વાદ્ય મને કહેવું હોય તે કહો, પરંતુ જે
કે મારી ચાવીઓને તમે છંછેડી શકશો, પણ તમે મને બળવી શકવાના નથી.
(પોલોનિયસ પ્રવેશ કરે છે.)

૧. 'દરમ્યાન બેવકુફ ઘોડો ઘણીવાર ભૂખે મરે છે' એમ આ સંપૂર્ણ
કહેવત છે. હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે આશામાં ને આશામાં મારું જીવન પૂરું
થાય એ વિચાર મને રૂચિ કરે થતો નથી. ૨. ડેટન કહે છે તે પ્રમાણે આ વાદ્ય
ના બે અર્થ થાય: એક તો, મારી ફરજ બળવતાં હું વધારે પડતું કરું છું એમ
જે લાગતું હોય તો તે કઢંગો દેખાવ મારા પ્રેમને લીધે થાય છે; બીજો, જ્યારે
મારે માથે એવી ફરજ નાખવામાં આવી છે કે જેમાં હું થઈ શકું તેના કરતાં
વધારે હિંમતવાન થવાની મારે જરૂર છે, ત્યારે જે પ્રેમ તે ફરજ બળવવા મને
પ્રેરે છે તેનો ઉત્સાહ મને આમ કઢંગો બનાવે છે.

પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો, સાહેબ !

પોલો:—મહારાજ, રાણીસાહેબ આપ સાથે વાત કરવા ઇચ્છા રાખે છે અને તે હમણાં જ.

હેમ્લેટ:—પેલું ઉંટ જેવું લગભગ લાગતું વાદળું તમે જુઓ છો ?

પોલો:—પ્રભુ-ભોજનના સમ, તે ઉંટ જેવું જ છે.

હેમ્લેટ:—મને લાગે છે કે તે નાળીઆ જેવું છે.

પોલો:—તેની પીઠ નાળીઆના જેવી છે.

હેમ્લેટ:—અથવા તો સુસરી^૧ જેવું ?

પોલો:—સુસરીના જેવું ઘણું જ.

હેમ્લેટ:—ત્યારે તો મારી માતાજી કને હું હમણાં જ આવીશ. (સ્વગત)
માળા મને ઠેઠ બનાવે છે. હમણાં જ આવીશ.

પોલો:—એમ કહીશ.

હેમ્લેટ:—હમણાં સેહેલાઇથી કહેવાય છે. (પોલોનિયસ જાય છે.)

મિત્રો, જાઓ તમે.

(હેમ્લેટ સિવાય બધા જાય છે.)

જ્યારે કળરસ્તાનનું મુખ વિકસિત થતું હોય છે અને નરક પોતે આ દુનિયા પ્રત્યે એપી શ્વાસના દમ કાઢતું હોય છે એવો રાત્રીનો આ ડાકણીઓ સમય જ છે: અત્યારે હું ઉનું લોહી પી શકું અને જેને જેતાં દિવસ થરથરી જાય એવું કર કૃત્ય કરી શકું. સમુદ્ર ! મારી મા પાસે જઈ. અરે હૃદય, તારી પ્રકૃતિ ખોઇશ નહિ; આ દૃઢ છાતીમાં નીરોના^૨ આત્માને કદિ પેસવા દઇશ નહિ. નિર્દય હું ભલે થાઉં, પણ અમાનુષી નહિ. ખંજરના જેવાં વેણુ કહીશ, પણ તે વાપરીશ નહિ; આ બાબતમાં મારી જીભ^૩ અને આત્મા બગવેશી થાશે; મારાં વેણુથી તે ગમે તેટલી ચીરાઇ જાય, પણ તેના^૪ ઉપર કાયદાની છાપ મારવાનું કદિ કમુલતો નહિ, મારા આત્મા. (જાય છે.)

૧ વ્હેલ (whale) નામનું જળચર પ્રાણી. ૨ નીરો રોમનો રોહેનશાહ હતો અને તેની માને બહુ કર રીતે એણે મારી નાખી હતી. ૩ ડેટન સમજાવે છે: ‘ આ બાબતમાં મારો આત્મા મારી જીભ પ્રત્યે બગવેશી થાઓ, અર્થાત્, મારા શબ્દોમાં સંમતિ આપતો દેખાતો મારો આત્મા તેમને કૃતિમાં મૂકવાની કબુલત ન આપજો. ’ પરંતુ, પુનરુક્તિ થવા ઉપરાંત, જીભ કેમ બગવેશી થાય છે ? એ આ ખુલાસાથી સમજાવતું નથી. મૂળમાં તે બન્ને બગવેશી થાઓ એમ કહ્યું છે. ૪ રાઇટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે હેમ્લેટ અહીં માતૃ-હત્યાથી થરથરી જાય છે. ડેટન આમ સમજાવે છે: ગમે તેવો સખત કપકો હું

પ્રવેશ ૩ જો: સ્થળ: કિલ્લામાં એક ઓરડો.

(રાજા, રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—મને તે ગમતો નથી, તેમ તેની ઘેલછાને નિરંકુશપણે ભટકવા દેવી એ વાત અમને સલામત પણ નથી. માટે તમે તૈયારી કરો; હું તમારે આજા—પત્ર હમણાં જ મોકલી આપીશ, અને તમારી સાથે તે ઇંગલાંડ જશે જ; તેની ઘેલછાને લીધે જે જોખમ અમને હર કલાકે એટલું બધું નજીક ઉત્પન્ન થાય છે તે અમારી પરિસ્થિતિનો નિર્વાહ કદિ સહન ન પણ કરે. ૧

ગીલ્ડ:—અમારો બંદોબસ્ત અમે પોતે જ કરી લેશું: જે અનેક જનોનાં જીવન અને પોષણનો આધાર આપના ઉપર રહેલો છે તેમને ક્ષેમકુશળ રાખવાની આપની કાળજી અત્યંત પવિત્ર અને ધાર્મિક છે.

રોઝ:—મનની સઘળી શક્તિ અને ખ્યાવનાં સાધનો વડે ભયથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની દરજ્જા કોઈ છડી અને છૂટી છવાઈ વ્યક્તિની પણ છે; પણ જે ઘણાના જીવનનો આધાર અને વિસામો છે તેનામાં તે વૃત્તિ તો બહુ વિશેષ હોવી જોઈએ. ૨ રાજાશ્રીનું મૃત્યુ એકલું મરતું નથી; પણ, જળ—બુમ—રીની પેઠે, પોતાની આસપાસ જે હોય તેને પણ પોતાની સાથે એ ખેંચી બીજા છે: હંયામાં હંયા પર્વતના શિખર ઉપર ગોઠવેલું એ તો એક જાગરું ચક્ર હોય છે, જેના વિશાળ આરામાં નાની નાની ચીજો ખાંચ પાડી મજાબુત બેસારેલી અને મેળવેલી હોય છે: અને તે જ્યારે પડે છે, ત્યારે તેની સાથે જડેલો દરેક નાનો પદાર્થ, તેના સંબંધમાં આવેલી દરેક નાની વસ્તુ, તે પ્રચંડ વિનાશમાં સહકારી બને છે. રાજાનો નિઃશ્વાસ કદી એકલો નથી નીકળતો, પણ સાર્વત્રિક હાય હાયનો પોકાર હોય છે.

એને આધું, પણ કૃત્યથી તે રાખેદાને સાબીત કરવાનું, અર્થાત્ તેનું ખૂન કરવાનું, મન જે થઈ આવે છે તે વૃત્તિને અંધીન હું ન થજો. ડેટન કહે છે કે હેમ્લેટને પોતાની માને મૃત્યુની સભા કરવાનો વિચાર પણ આવે છે એ વાતથી ટીકાકારોએ ઘણો ગુસ્સો જણાવ્યો છે; પરંતુ રાજાને તો મારવો જ છે એવો વિચાર આવતાં પ્રેતની આજ્ઞા સ્ફુરી આવે છે અને રાણીને મારવી નહિ એ વિચાર-સંગતિ તેને આવે છે, જો કે હવે હેમ્લેટને ખાત્રી થઈ છે કે રાજાના દુષ્કૃત્યથી રાણી પણ વાકેફ હતી. ૧ ઇંગ્લાંડમાં હેમ્લેટને મારી નાખવાનો હતો એ પ્રપંચી યોજનાથી રોઝ. અને ગીલ્ડ. વાકેફ હતા એ આમાંથી આવશ્યક રીતે બિલકુલ ફક્તિ થતું નથી. તેને વેગળો કરવો છે, એટલું તો તેઓ અલબત્ત જાણતા હતા; પણ તેથી વિશેષ પોતાનું રહસ્ય રાજા તેમને જણાવે એ ભાગ્યે જ સંભવિત છે. (ડેટન.) ૨ રાજા મરે છે ત્યારે એકલો મરતો નથી.

રાજા:—આ ત્વરિત મુસાફરીએ જવાની તૈયારી કરશો; કારણ કે આ ભય કે જે હમણાં છૂટે પગે ચાલે છે તેના ઉપર અમે અંકુશ મેલશું જ.

ગીલ્ડ: અને રોઝ:—અમે ત્વરા કરશું. (બન્ને ભય છે).

(પોલોનિયસ પ્રવેશ કરે છે.)

પોલો:—તેની માને ઓરડે તે જાય છે; અને એ પ્રયોગ સાંભળવા હું પડદા પછવાડે સંતાઈ રહીશ. રાણીજી તેને ઉઘડો જ લેશે તેની મને ખાતરી છે. અને, આપે કહ્યું તેમ—અને તે ગાહાપણપૂર્વક મોલાયું હતું—કંઈતે તેમને પક્ષપાતી કરે છે; તેથી મા ઉપરાંત કોઈ વિશેષ શ્રોતાએ છ-પાછને તેમનું સંભાષણ સાંભળવું યોગ્ય છે. મારા ખાવિંદ, આપ સુખી રહો: આપ શયન કરવા પધારશો તે પેહેલાં આપની સેવામાં હું આવી જઈશ અને હું જાણીશ તે કહી જઈશ.

રાજા:—વહાલા ઉમરાવ, ઉપદાર થયો. (પોલોનિયસ ભય છે.)

અરે, મારું પાપ દુર્ગંધ મારે છે; આકાશ પર્યંત તે ગંધાય છે. તેના ઉપર ભાઈના ખુનનો પ્રાથમિક મોટામાં મોટો રેશાપ છે. પ્રાર્થના હું કરી શકતો નથી, જે કે મરજી તો નિશ્ચયાત્મક ઇચ્છા જેવી તીવ્ર થાય છે. મારા પ્રબળ નિશ્ચયને તેથી પણ વધારે પ્રબળ મારું પાપ પરાભવ પમાડે છે; અને એ કામ જેને સુપ્રત થયાં છે એવા માણસની પેઠે, કયું પ્રથમ શરૂ કરવું તેના વિચારમાં હું ખોટી થાઉં છું, અને એય ચૂકું છું. ધારો કે આ શાપિત હાથ ભાઈના લોહીથી ખરડાઈ બહુ જડો થઈ ગયો છે; તો તેને ઘોષને ખરડના જેવો સ્વેત બનાવવા પૂરતી વર્ષા દ્યાળુ અંતરિક્ષમાં નથી શું ? ગુનાની સીકલ સન્મુખ ખડી થઈ તેને ડરાવી દેવા સિવાય ખીજ શા કામમાં દયા આવે છે ? પતિત થયા પેહેલાં પાપની કલ્પના કરાવી આપણને તેથી અટકાવવા, અને પતિત થયા તો તેની ક્ષમા અપાવવી—આ એવડા પ્રભાવ સિવાય પ્રાર્થનામાં સાદૃશ્ય શું છે ? ત્યારે હું આશાવંત થઈશ; મારો દોષ ગત કાળનો છે. પણ, અરે, કેવા પ્રકારની પ્રાર્થના મને કામમાં આવશે ? ‘મારા ઘોર ખૂનની ક્ષમા કર’ ? તે તો બને નહિ; કારણ કે જેને માટે મેં ખૂન કર્યું—મારો રાજ્ય-મુગટ, ‘મારી પોતાની તૃષ્ણા, અને મારી રાણી—તે કોણ તો હજી મારા ભોગવટામાં છે. કોઈને ક્ષમા મળે અને ગુનાના લાભ

૧. “ પોલોનિયસની પોતાની આ સૂચના હતી, જેનું માન મુત્સદ્દીની રીત પ્રમાણે એ રાજાને આપે છે. ” (મોબરલી, ડેટનમાંથી). ૨ ‘ કેઈનને દીધેલો શાપ. ’ (ડેટન) ૩ ‘ મારી તૃષ્ણાની તૃપ્તિ ’ (ડેલિયસ, ડેટનમાંથી). ‘ રાજ્યમુગટ કે જે મેળવવાની મારી તૃષ્ણા હતી તે. ’ (ડેટન).

પણ એ રાખે ? આ દુનિયાના બ્રષ્ટ ચીલામાં ગુનાના સુવર્ણ-ખચિત હાથ કદિ ન્યાયને એક કોરે હડસેલી દે છે અને પાપી લૂટ પોતે જ ન્યાયને ખરીદી આપે છે એવું ઘણી વાર જોયું છે: પણ ઉપર એમ ચાલતું નથી; ત્યાં કાંઈ ઢાંકપીછોડો થઈ શકતો નથી; ત્યાં તો કૃત્ય તેના ખરા સ્વરૂપમાં ખડું થાય છે, અને આપણા દોષોની સન્મુખ જ આપણે પોતાને પૂરાવો આપવાની ફરજ પડે છે. ત્યારે શું ? શું રહે છે ? પશ્ચાતાપ શું કરી શકે છે તે કરી જોઉં. તે શું ન કરી શકે ? પણ કોઈ જ્યારે પશ્ચાતાપ જ કરી ન શકે ત્યાં તે શું કરી શકે ? અરે કમખખત દશા ! અરે મૃત્યુ સમ કાળા હૃદય ! અરે ચોંટલા ઝવ, જે વિરક્ત થવાના કાંકાં મારતાં વધારે વધારે રાગી થાય છે ! સહાય કરો, ફિરસ્તાઓ ! પ્રબળ યત્ન કરો ! નિષ્ઠુર ધુંટણો, દંડવત્ કરો; અને પોલાદની દોરીઓવાળા હૃદય, તુરતના જન્મેલા બાળકના સ્નાયુઓ જેવું નરમ થા ! સઘળું કદાચ સુધરી આવે. (એકાંતમાં જઈ ધુંટણીએ પડે છે.)

(હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—હમણાં તે કરવાનો લાગ છે, અત્યારે તે પ્રાર્થના કરે છે; અને હમણાં તે હું કરીશ. અને તે સ્વર્ગે જાય; અને એમ માંડે વેર લેવાયું—તે જ વિચારવાનું છે. એક હરામખોર મારા પિતાને મારી નાખે છે; અને તેને વારસે, તેનો એકનો એક પુત્ર જે હું તે એ જ ચંડાળને સ્વર્ગે મોકલું છું. અરે, આ તો ભાડું અને પગાર, વેર નહિ. મારા પિતાને ભર્યે ૧૫૦૦ જ, એકાએક એણે પકડ્યો હતો—૨૫૦૦૦ માં ખીલેલા મો'રની માફક બધાં પાપો પૂરેપૂરાં ઉધડ્યાં હતાં ત્યારે જ. અને તેનો હીસાબ કેવો ઉભો થયો હશે તે તો પ્રભુ સિવાય ખીજું કોણ જાણે ? પણ આપણા વિચાર અને માન્યતા પ્રમાણે તો તે ઘણો ભારે છે: અને જ્યારે પોતાના આત્માની શુદ્ધિ આ હરામખોર કરે છે અને આમ આ દુનિયા છોડી જવા માટે તે તૈયાર અને યોગ્ય છે તે વખતે તેને પકડવામાં માંડે વેર ત્યારે લેવાય છે ? નહિ જ ! મ્યાન થા પાછી, તલ્લવાર ! અને વધારે ભયાનક-ધોર તકની ખખર રાખ. જ્યારે તે દારૂ પી સૂતો હોય, અથવા તો કોધાવિષ્ટ થયો હોય, અથવા તો ગોત્રગમનના ખીછાનામાં ધશક ખેલતો હોય, જુગારમાં, ખોટા સમ ખાવામાં કે કોઈ એવા કામમાં તે હોય કે જેમાં ભવતરણનો કાંઈ ગંધ ન હોય; તે વખતે તેને સવારી દેવો કે જેથી કરીને તેનાં દીંચણ સ્વર્ગને લાત મારે અને જે નરકમાં તે જાય તેના જેવો જ તેનો આત્મા શાપિત અને પાતકી થાય. મારી

૧ ભર વિલાસમાં જ. ૨ ભર યુવાનીમાં જ્યારે પાપની વાસનાઓ પૂરેપૂરી ખીલેલી હોય છે ત્યારે જ.

મા ખોટી થાય છે. આ ચિકિત્સા^૧ તારા મંદવાડના દિવસો જ માત્ર લંબાવે છે.
(જાય છે.)

રાજા—(હઠીને) મારા^૨ શબ્દો ઉંચે ઉડે છે; મારા વિચારો નીચે રહે છે. વિચાર વિનાના શબ્દો કદિ પ્રભુ કને પહોંચતા નથી. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો: સ્થળ: રાણીનો ઓરડો.

(રાણી અને પોલોનિયસ પ્રવેશ કરે છે.)

પોલો:—તે પાધરા જ આવશે. તેને ઉધડો જ લેજો. કહેજો કે તેના ચાળા ન ખમાય તેવી રીતે વધી પડ્યા છે અને આપે આડા પડી તેના ઉપર ઉતરતા ઘણા કોપને અટકાવ્યો છે. હું અહીં જ ધૂપાઈ રહીશ. કૃપા કરીને તેને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સંભળાવી દેજો.

હેમ્લેટ:—(અંદર) માજી, માજી, માજી !

રાણી:—હું ખાત્રી આપું છું કે મારી ફિકર ન રાખશો. એક કોરે જાઓ. હું તેને આવતો સાંભળું છું. (પોલોનિયસ પડદા પછવાડે સંતાય છે.)

(હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—કેમ, મા, શું છે ?

રાણી:—હેમ્લેટ, તારા પિતાનું અંતઃકરણ તેં બહુ દુઃખવ્યું છે.

હેમ્લેટ:—મા, મારા પિતાનું મન તમે બહુ દુઃખવ્યું છે.

રાણી:—ચાલ, ચાલ, તું છટી જાએ જવાબ આપે છે.

હેમ્લેટ:—જાઓ, જાઓ, તમે પાપી જાએ પ્રશ્ન પુછો છો.

રાણી:—કેમ, કેમ, હેમ્લેટ ?

હેમ્લેટ:—કેમ, શું છે ?

રાણી:—હું કોણ છું તે વિસરી જાય છે ?

હેમ્લેટ:—નહિ, ^૩કૂસના સમ, તેમ નથી: તમે રાણી સાહેબ-તમારા

સ્વામીના ભાઈની પત્ની, છો અને—એમ બન્યું નહોત તો કેવું સારું !—મારી મા છો.

૧ વેડું. હેમ્લેટ કહે છે કે મારે હાથે તારે અંતે મરવાનું તો છે જ. હાલ તો હું જવા દઉં છું. ૨ જ્યાં સુધી મારા વિચારો સંસારના લાભાલાભમાં ભમતા ફરે છે, ત્યાં સુધી ખરા દિલથી પ્રાર્થના પણ થઈ શકતી નથી. એવી પોક્કળ પ્રાર્થના-ઓનો પ્રભુના દરબારમાં પ્રવેશ થતો નથી. ૩ જે લાકડાના ચોક્કા ઉપર બાંધી ઇસુખ્રિસ્તને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે ક્રોસ—વધ-સ્તંભ. સમ ખાવાનો એ રિવાજ હતો.

રાણી:—એમ છે તો તારી સાથે વાત કરી શકે એવાની યોજના હું કરીશ.

હેમ્લેટ:—ચાલ, ચાલ, બેસ હેઠે; એક ડગલું પણ તારાથી નહિ ખસાય. જેમાં તારું સ્વરૂપ તું જુએ એવો અરીસો જ્યાં સુધી હું તારી સમક્ષ ધરી રહું નહિ ત્યાં સુધી તું અહીંથી જઈ શકવાની નથી.

રાણી:—શું કરવું છે તારે? મારું ખૂન કરવું છે? અરે, દોડો, દોડો!

પોલો:—(અંદર) અરે, હો ! મદદ ! મદદ !

હેમ્લેટ:—(તલવાર ખેંચીને) શું, શું ? ઉંદર ? મુઓ જ, નહિ તો એક ડ્યુકેટ, મુઓ જ, (પડદામાં તલવાર ફેરવે છે.)

પોલો:—(પછવાડે) અરે, હું મરી ગયો.

રાણી:—હાય હાય, તેં શું કર્યું ?

હેમ્લેટ:—નહિ, મને ખબર નથી, રાજા છે કે ?

રાણી:—અરે, કેવું અવિચારી અને ધાતણી આ કૃત્ય છે !

હેમ્લેટ:—ધાતણી કૃત્ય ! રાજાને મારી તેના બાઈ સાથે પરણવા જેવું જ લગભગ દૃષ્ટ, મારી વટદાર મા.

રાણી:—રાજાને મારવા જેવું !

હેમ્લેટ:—હા, બાઈ સાહેબ, એ જ મેં કર્યું.

(પડદો ઉઘડે છે અને તે પોલોનિયસ છે એમ ખબર પડે છે.)

અરે કંગાલ, અવિચારી, ધુસણીઆ એવકુદ, સલામ ! તારે બદલે તારો મોટો હું તો સમજ્યોઃ નસીબ તારાં. બહુ ધાલમેલીઆ થવામાં કાંઈક જોખમ સમાએલું છે તેની હવે તને ખબર પડી. હાથ મરડી શોક કરવો છોડી દે. ચૂપ ! બેસ હેઠી; તારા હૃદયને મારે મરડી નાખવું છે; કારણ કે, જો તે બેઘ પદાર્થનું બનેલું હોય, જો પાપી પરિચયને લીધે કેવળ લાગણી રહિત બની કઠિન લોહા જેવું તે થઈ ગયું ન હોય, તો હું તેમ કરી શકીશ.

રાણી:—એવું મેં શું કર્યું છે કે તારી જીભને આમ તોછડા અવાજે મારી સામે લવલવ કરાવવાની હિંમત તું કરી રહ્યો છે ?

હેમ્લેટ:—એવું કામ કે જે શરમની સુરખી અને લાવણ્યને લાંછન લગાડે છે, સદાચારને શઠતા કહેવરાવે છે, નિર્દોષ પ્રેમના સુંદર કપોલમાંથી ગુલાબની લાલી લઈ લે છે અને ત્યાં ઝળેળો ઉઠાડે છે, લગ્નની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓને જુગારીના સમ જેવી જ જૂઠી બનાવી મૂકે છે; અરે, એવું કૃત્ય કે જે લગ્ન-ક્રિયાના શરીરમાંથી તેનો આત્મા જ ખેંચી લે છે, અને મીઠા-સુખદ ધર્મને માત્ર વાણી-વિસ્તાર જ કરી દે છે: દેવનું મુખ તપી જાય છે; અરે

આ નકરતા અને 'મિશ્રપિંડ, ભાવિ દંડના દિનનો વિચાર આવતાં, વિષાદ-મય ચેહેરો કરી એ કાર્યથી ચિંતાતુર બની જાય છે.

રાણી:—અરેરે, જે પ્રસ્તાવનામાં જ આટલું ધુધવી ગરજે છે એવું તે કયું કૃત્ય હશે?

હેમ્લેટ:—જો અહીં, આ રચિત અને આ, જે ભાષ્યોની અદલ તસ-વીરો. જો, બ્રુકલિ ઉપર કેવું મનોહારિત્વ હતું: ^૩હાઇપિરિયનના કેશ-ગુચ્છ; ^૪જોવના જ સરખું લલાટ; ખીક અને સેવા ઉપજાવે એવી ^૫માર્સના જેવી આંખ; ગગન-છબતી ટેકરી ઉપર નવા ઉભા કરેલા દેવ-ગ્રસુસ મરકયુરીના જેવી ઉભા રહેવાની છટા: 'આ નર હતો' એવી જગતને ખાત્રી આપવા જ્યાં પ્રત્યેક દેવ પોતાની છાપ મારતો જણાતો હતો એવું જ તેનું લલામ રૂપ અને આકૃતિ. એ તમારો પતિ હતો તે. જુઓ હવે, તેની પછવાડે શું આવે છે તે. આ તમારો હાલનો પતિ; પોતાનાં તંદુરસ્ત ભાષ્ટને ચીમળાવી નાખતા કુગાઇ ગએલા કણસલાના જેવો. આંખો છે તમારે? આ સુંદર પર્વત ઉપર પોષણ કરવું છોડી દઇ આ ખાઓચીઆથી તમે પુષ્ટ બની શક્યા? અહા! આંખો છે તમારે? પ્રેમ તો તમે એને નહિ કહી શકો; કારણ કે તમારી ઉમરે લોહીનો ઉછાળો શાંત હોય છે, રાંક હોય છે, અને વિવેક-બુદ્ધિની સેવામાં રહે છે: અને આનાથી આના ઉપર કયો વિવેક જશે? ઇન્દ્રિય-પરાયણતા તો, અલખત, તમારામાં હોવી જોઇએ, નહિ તો તમારામાં વિકાર થઇ શકે નહિ; પણ, અવશ્ય, તે ઇન્દ્રિયપરાયણતાને મસ્તકનો રોમ થયો છે; કારણકે ઘેલછા પણ આમ બૂલતી નથી; તેમ આવો ભેદ પરખવામાં કામ આવે એવા સારાસાર વિવેકનો કાંઈ અંશ જોણે પોતાના હાથમાં ન રાખ્યો હોય એવો ઉન્માદનો ગુલામ ઇન્દ્રિય-રસ કદિ પણ નથી થયો. ક્યા રાક્ષસે આંધળા-પાડાની આ રમતમાં તને આમ છેતરી છે? સ્પર્શ રહિત આંખો, દષ્ટિ વિનાની દ્રાણેન્દ્રિય, અથવા તો એક સાબુત ઇન્દ્રિયનો રોગી અંશ માત્ર પણ આમ અરસિક થઇ શકે નહિ. અરે લાજ! ક્યાં છે તારી શરમ? બળવાખોર નરક^૭, જો આધેડ સ્ત્રીના અસ્થિમાં તું બંડ જગાવી શકે છે,

૧ આ નકર પૃથ્વી. ૨ ડેટન કહે છે કે અહીં રંગબૂમિ ઉપર જે વાસ્તવિક તસવીરો હેમ્લેટ બતાવે છે કે કેમ; અને તેમ હોય તો દિવાલ ઉપર ટાંગેલી બતાવે છે કે પોતાના પિતાની નાની તસવીર હેમ્લેટની ડોકમાં, અને રાજની તસવીર રાણીની ડોકમાં, લટકતી દેખાડવામાં આવે છે તે બતાવે છે તે બાબત ધણી ઉદાપોહ થાય છે. ૩ સૂર્ય-દેવ. ૪ ઇંદ્ર. ૫ લડાઇનો દેવ. ૬ જોણે બધા દેવાએ તેને સર્ટીફિકેટ લખી આપ્યું હોય એમ સાક્ષાત જણાવવું એનું રૂપ. ૭ નારકી-પાપ વાસના.

તો પછી બડબડ બળતી ભરજીવાનીમાં તો સદાચાર મીણુ જેવો બની તેના પોતાના અગ્નિમાં પીગળી જ જાયઃ જ્યારે હિમ પોતે પણ એવી જ ચંચળ રીતે બળે જ છે અને વિવેકશક્તિ સંકલ્પ-બળની ભડવાઈ કરે છે, તો પછી પરવશ બનાવતી ઝાળ પ્રવૃત્તિનો હુકમ આપે ત્યારે તેમાં શરમ છે એમ સદાચારે ઉંચે સાદે બોલવું નહિ.

રાણી—ઓ હેમ્લેટ, હવે વધારે ન બોલ. મારાં ચક્ષુઓને ઠેઠ મારા અંતરાત્મા સન્મુખ તું કરે છે; જ્યાં દાણે દાણે દઢ રંગાએલા એવા કાળા ડાઘ હું બેઠે છું કે જે પોતાનો કાળો રંગ કદિ તજશે નહિ. ખંજરની માફક તારાં વેણુ મારા કાનમાં પેસે છે. બસ કર, વાહાલા હેમ્લેટ !

હેમ્લેટ—ખુની અને હરામખોર; ગુલામ કે જે તમારા આગલા ધણીના દશમા ભાગનો વીસમો ભાગ પણ નથી; રાજાઓનો રંગલો; રાજ્ય અને હાકેમીનો ગંઠી-છોડો, કે જેણે અભરાઈ ઉપરથી તાજ ચોરીને પોતાના ગળવામાં મૂક્યું.

રાણી—બસ કર !

હેમ્લેટ—ચીથરીઓ અને થીંગડીઓ રાજા ! (પ્રેત પ્રવેશ કરે છે.) તમે આકાશી રક્ષકો, તમારી પાંખોથી મારા ઉપર ભમી મને બચાવજો ! આપ કૃપાળુ આકૃતિની શી ઇચ્છા છે ?

રાણી—હાય હાય, તે ઘેલો જ થઈ ગયો છે ?

હેમ્લેટ—'કાળ અને આવેશમાં ગલિત થઈ ગએલો આપનો જે સુસ્ત પુત્ર આપની પૂજ્ય આજ્ઞાની અગત્યની બળવણી એમની એમ પડી રહેવા દઇ સરી જવા દે છે તેને ઇપકો દેવા આપ નથી આવ્યા ? અરે, બોલો !

પ્રેત—ભૂલતો નહિ: લગભગ ખુદી થઇ ગએલી તારા સંકલ્પની ધાર ચડાવવા માટે જ માત્ર આ મુલાકાત છે. પણ જો, તારી મા કેવળ ગભ-રાઈ ગઇ છે: અરે, તેની અને તેના મથતા આત્માની વચ્ચે પડ. અત્યંત નબળા શરીરોમાં કલ્પના અત્યંત જોરથી કામ કરે છે. તેનું આશ્વાસન કર, હેમ્લેટ.

હેમ્લેટ—ખાઇ, કેમ છે તમને ?

રાણી—અફસોસ, તું કે જે ખાલી જગા ઉપર આંખો રાખી અમૂર્ત

૧ જે તમારા પુત્રે આટલો વખત જવા દીધો અને વેરના આવેશને ઈંડો પડવા દીધો. (જોન્સન). માત્ર આવેશમાં આનંદ માનીને જે પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડતાં ચૂક્યો. (રાઇટ અને ક્લાર્ક). અચંચળતા અને આવેશયુક્ત અફસોસોમાં જેણે વખત ગાળ્યો. (ડેટન.)

હવા સાથે વાત કરે છે તેને કેમ છે ? આ તારા પ્રાણ ડોળામાં આવીને હાંફલાહાંફલા દેખાય છે; અને બચની ચેતવણીથી ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠેલા લડવૈયાની માફક, તારા ઓળેલા વાળ, જડમાં એકાએક ચેતન આવતું હોય તેમ, ચમકીને ટદાર ઉભા થાય છે. અરે વિવેકી દીકરા, તારા મનોતાપના અગ્નિ અને ઝાળ ઉપર શાંત ધીરજ છાંટ. શાના ઉપર તું જોયા કરે છે ?

હિમ્લેટ:—એના ઉપર, એના ઉપર ! જુઓ તમે, કેવો ઘોળો ફક્ત એ ડોળા કાઢે છે ! તેની મુખમુદ્રા અને તેનો સખખ એકત્ર થઇને જો પથ્થરને સમજાવે તો તેને પણ લાગી આવે. મારા તરફ એમ ન જુઓ; નહિ તો કદાચ આ દ્યાર્દ્ર વર્તનથી મારા કઠોર ઉદ્દેશની સિદ્ધિ તમે ફેરવી નાખશો: ત્યારે મારે જે કરવાનું છે તેમાં ખરા રંગની ખામી આવશે: લોહીને બદલે કદાચ અશ્રુઓ આવશે.

રાણી:—આ બધું તું કોની સાથે બોલે છે ?

હિમ્લેટ:—ત્યાં તમે કાંઈ નથી દેખતાં ?

રાણી:—કાંઈ જ નહિ; છતાં છે તે બધું જોઉં છું.

હિમ્લેટ:—અને કાંઈ સાંભળતાં પણ નથી ?

રાણી:—નહિ, આપણા સિવાય કશું નહિ.

હિમ્લેટ:—કેમ, જુઓ ત્યાં ! જુઓ, તે કેવું સરકી જાય છે ! તેમની જીવંત દશામાં જે પોશાક તે પેહેરતા તે જ પોશાકમાં મારા પિતાજી ! જુઓ, એ જાય છે, આ ચાલ્યા, ખારણામાંથી ગયા !

રાણી:—તારા મગજની આ માત્ર કલ્પના જ છે: આવી અંશરીર સૃષ્ટિ રચવામાં ઘેલછા ઘણી કુશળ હોય છે.

હિમ્લેટ:—ઘેલછા ! મારી નાડી, તમારી નાડીની પેઠે, નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે; અને તેવા જ તાંદુરસ્ત તાલ પૂરે છે. હું જે બોલ્યો છું તે ઘેલછા નથી: તેનું પારખું કરી જુઓ, અને બોલેલું સઘળું હું શબ્દે શબ્દે ફરીને બોલી જઈશ; જેમ કરતાં ઘેલછા અહીંતહીં આથડયા કરશે. મા, પ્રભુની દયાના પ્રેમની ખાતર, તમારું પાપ નહિ, પણ મારી ઘેલછા આ બધું બોલે છે એવી મીઠી ચોપડ તમારા આત્માને કરશે નહિ. તેનાથી તો માત્ર ગુમડા ઉપર ચામડી અને પડ વળી જશે, દરમ્યાન ભરપૂર બ્રહ્મતા અંદર ને અંદર બધું ખોદી નાખીને અદૃશ્ય રીતે સડાવી નાખશે. ઇશ્વરને સન્મુખ રાખી પાપ ક્યુલ કરો; જે થઈ ગયું છે તેનો પશ્ચાતાપ કરો; ભવિષ્યમાં તેનાથી અજાગ રહો; ખાતરને વધારે દુર્ગંધ મારતું કરવા તેના ઉપર ખીજું ખાતર ન પાથરો.

આ મારા સદાચારની મને ક્ષમા આપો, કારણ કે આ સ્હાંકિતા કાળની પુષ્ટતા સમયે, સદાચારને પોતાને દુરાચારની ક્ષમા માગવી પડે છે. અરે, તેનું શ્રેય કરવાની પરવાનગી મેળવવા નમીને તેને હાજી હા કરવી પડે છે.

રાણી:—અરે હેમ્લેટ, તેં મારા કાળજના ચીરીને એ કટકા કરી નાખ્યા છે.

હેમ્લેટ:—અરે, તેમાંથી ખરાબ ભાગને ફેંકી દો, અને ખીજ સારાને રાખી વિશુદ્ધ જીવન જીવો. હું રમ્મ લક' છું, પણ મારા કાકાના ખીજાનામાં જતા નહિ; તમારામાં સદાચાર ન હોય તો તે ધારણ કરી લ્યો. પેલો રિવાજ-રાક્ષસ જે સઘળી કુદરતી લાગણીનું પ્રાશન કરી જાય છે અને ટેવોતો પિ-શાય છે તે હજી આ બાળકમાં ફિરસ્તો રહે છે કે—સુંદર અને સારાં વર્તનના મહાવરાને એવો જ પોશાક અને અંગરખું એ આપે છે, જે એવી જ બંધ-એસતી રીતે પહેરાય છે. કારણ કે મહાવરો પ્રકૃતિની છાપને લગભગ ફેરવી શકે છે; અને પિશાયને વશ કરો, અથવા તો અજ્ઞયજ્ઞ બળથી તેને ફેંકી દો. એકવાર ફરીને, હું દંડવત્ કરું છું, અને જ્યારે કલ્યાણના ઇચ્છાવાન તમે થશો, ત્યારે તમારી કનેથી હું આશીર્વાદ યાચીશ. આ ઉમરાવના સંબંધમાં (પોલોનિયસને બતાવીને) મને પસ્તાવો થાય છે. પણ મારાથી આને અને આનાથી મારે નસીયત પામવી, મારે તેમના શાસનકાર અને ન્યાયાધીશ થવું જ—એવી ઇશ્વરની ઇચ્છા થઈ છે. એને હું ઠેકાણે પાડીશ અને તેનું મૃત્યુ મેં આજુએ છે તેનો સારી રીતે જવાબ આપીશ. તો ફરીને, પ્રણામ. માત્ર તમારું શ્રેય કરવા મારે નિષ્ઠુર થવું પડે છે. આમ ખરાબ શરૂ થાય છે અને વધારે ખરાબ બાકી રહે છે. એક શબ્દ વધારે, બાઈ.

રાણી:—મારે શું કરવાનું છે ?

હેમ્લેટ:—ગમે તેમ થાય, પણ આ જે હું તમને કરવાનું કહું છું તે નહિ: ઈકુગેલો રાજ સેજમાં ફરીને ભલે તમને લલચાવે, તમારા ગાલે વિલાસની ચુંટીઓ ભરે, તમને પોતાની પોપટી કહી બોલાવે; હું ખરેખરો ગાંડો નથી, પણ પહોંચમાં ગાંડો થયો છું એ બધી વાત તમારી પાસેથી ભલે કઢાવે. તમે સઘળું તેને જણાવી દો એ ઠીક કહેવાય. કારણ કે સુંદર,

૧: સદાચારથી પ્રેરિત મારા આ ગુસ્સાને માટે મને ક્ષમા કરો. [ડેટન]. આ વાક્યથી તે હેમ્લેટના આ ભાષણના અંત સુધી કેટલાક તેનો અર્થ આમ કરે છે: “મારા સદાચાર, મને ક્ષમા કર, ઇત્યાદી.” ૨ બ્રહ્મ વિલાસ અને એશ-આરામને લીધે અધીરા બનેલા કાળમાં. ૩ અર્થાત્ રાજાને મારવાનું કામ. ૪ અતિ દારૂ પીવાથી મ્હોં વિગેરે ઉપર સોજત ચાલી આવે છે તેનું સૂચન છે.

ગંભીર, શાણી રાણી સિવાય બીજું કોણ આવી મોંઘી વાતો ચામાચીડીઆ, દેડકા અને બિલાડાથી છાની રાખે? કોણ એવું કરશે? નહિ, સામાન્ય સમજણ અને ગુપ્તતાની વાત છતાં, પેલા પ્રસિદ્ધ વાંદરાની માફક ઘરને માથે રાખેલો સુંડલો ઉઘાડી તેનાં પક્ષીઓને ઉડાડી મૂકે, અને સુંડલામાં પેસી પ્રયોગ કરવા જતાં તમારું પોતાનું માથું ભાંગી નાખે.

રાણી:—ખાત્રી રાખ કે જો શબ્દો શ્વાસના અનતા હોય અને શ્વાસ ચેતનનો અનતો હોય તો તે જે કહ્યું છે તેને શ્વસિત કરવાનું મારામાં ચેતન નથી.

હે મ્હેટ:—મારે ઇંગ્લાંડ^૨ જવાનું છે; તે જાણો છો કે?

રાણી:—અફસોસ, તે કહેવું હું ભૂલી ગઈ: એમ નક્કી થયું છે.

હે મ્હેટ:—મ્હોરછાપ કરેલા પત્રો તૈયાર છે: અને મારા બે સહાધ્યાયીઓ કે જેમનો ભરોસો ફણીધર સાપના જેવો હું કરું છું તેમને એ આજ્ઞાપત્ર સુપ્રત થયું છે; તેઓ મારો રસ્તો સાફ કરવાના છે અને પ્રપંચના ફંદમાં મને લઈ જવાના છે. ચાલવા દો; કારણકે ઇજનેરને પોતાની જ સુરંગથી ઉડાડી મૂકવામાં મજા છે. જો તેમની નીચે એક વાર વધારે ઉડું ખોદી તેમને ચંદ્ર પ્રતિ હું ઉડાડી નહિ મૂકું તો તે વસમું પડી જશે. અરે, બ્યારે બે ચતુર યોજનાઓ એક જ લીટીમાં સીધી સામસામી મળે ત્યારે તેમાં બહુ મજા આવે છે. આ માણસ તેમાં મારી તૈયારીની શરૂઆત કરાવશે. પાસેના ઓરડામાં હું તેનાં આંતરડાં બહાર કાઢીશ. માજી, પ્રણામ. ખરેખર, આ મુત્સદી હવે તદ્દન શાંત થયો છે; કેવળ ચૂપ અને કેવળ ગંભીર; જે જીવતાં બેવકુફ, ચાવળો શઠ હતો. ચાલો, સાહેબ, તમારું છેવટ આણીએ. પ્રણામ, માજી. (તેઓ નૂદા નૂદા જાય છે. હેમ્લેટ પોલોનિયસને અંજલિ ખેંચી જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો. સ્થળ:—કિલ્લામાં ઓરડો.

(રાજા, રાણી, રોઝનક્રાંઝ અને ગોલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—આ નિસાસામાં, આમ ગંભીર રીતે શ્વાસ હેઠે મૂકવામાં કાંઈક અગત્યનું સમાજેલું છે; તેનો અર્થ તમારે કરી બતાવવો જોઈએ; અમારે

૧ વાંદરાને મન થયું કે પક્ષીઓ હટી તેમ હું ઉડી શકું કે નહિ? તેનો પ્રયોગ કરવા જતાં. રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે આ વાત બીજા ક્યાંઈ જોવામાં આવતી નથી. ૨ આ વાતની હેમ્લેટને ક્વો રીતે ખબર પડી તે જણાવું નથી.

તે સમજવું ઉચિત છે. તમારો પુત્ર ક્યાં છે ?

રાણી—જરા થોડો વખત આ જગા અમને સોંપી દો તો.

(રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન જાય છે.)

અહા, મારા નાથ, આજ રાતે મેં શું જોયું છે !

રાજા—શું જોયું, જરૂર, ? હેમ્લેટને કેમ છે ?

રાણી—મેમાંથી ટાણુ વધારે બળવાન છે એવી હરીફાઈ જે વખતે સાગર અને પવન સાથે કરતા હોય તેના જેવો તે થેલો થઈ ગયો છે. પડદાની પછવાડે કાંઈક સંચાલન સાંભળીને, ઘેલછાના તોરમાં ‘ ઉદર, ઉદર ’ એમ પોકારીને તેણે ઝડપથી પોતાની તલવાર ખેંચી, અને ભ્રમિત મગજના આ તુરંગમાં તે બિચારા અદૃશ્ય વૃદ્ધને એણે મારી નાંખ્યો.

રાજા—અરે ભારે કૃત્ય ! જે અમે ત્યાં હોત તો તેની પેઠે જ અમારૂં આવી બનત; તેની સ્વતંત્રતા સર્વને જોખમથી ભરેલી છે, તમને પોતાને, અમને અને દરેક જણને. અફસોસ, આ કૂર કૃત્યનો જવાબ કેમ દેવાશે ? આ જીવન ગાંડા માણસને બંધીમાં રાખી માણસની હરફરમાં જઈ ન શકે એમ અંકુશમાં રાખવાની સાવચેતી અમારે લેવી જોઈતી હતી તેના ઉપર જ હવે દોષ આવશે; પરંતુ અમારો પ્રેમ એટલો બધો હતો કે જે કરવું અત્યંત યોગ્ય હતું તે અમે સમજ્યા નહિ. પણ નીચ રોગને વશ બનેલો માણસ બીજાને તેની ખબર ન પડવા દેવાની ખાતર જેમ તે રોગને જીવનના જેમ ઉપર પણ નિર્વાહ કરવા દે તે વાળી વાત અમારે બની છે. ક્યાં ગયો ?

રાણી—તેણે મારી નાખેલા શરીરને ઠેકાણે કરવા; જેના ઉપર તેની ઘેલછા, હલકી ધાતુઓની ખાણમાંથી મળી આવેલી કોઈ કિંમતી ધાતુની માફક, શુદ્ધ દેખાવા લાગી; બન્યું તેને માટે એ રોવા લાગ્યો.

રાજા—ઓ જરૂર, ચાલ ! પર્વતોને સૂર્ય સ્પર્શ કરે કે તુરત જ આપણે તેને વહાણમાં રવાના કરી દઈશું; અને આપણી સઘળી સત્તા અને સીકિતથી આ નહારા કૃત્યનો સ્વીકાર કરી આપણે તેને ઓળીટાળી નાખવું જોઈએ. અરે ગીલ્ડનસ્ટર્ન ! (રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.) ભાઈ, બીજા કેટલાકને સાથે લઈ જાઓ: ઘેલછામાં હેમ્લેટે પોલોનિયસને મારી નાખ્યો છે: અને તેની માતૃશ્રીના ઓરડામાંથી તેને ઘસડી ગયો છે: જાઓ, એને શોધી કાઢો; એની સાથે નરમાસથી વાત કરજો, અને શખને દેવળમાં લાવો. જાઓ ભાઈ, ઉતાવળ કરો.

(રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન જાય છે.)

૧ * ઘણું કરીને સોનાના અર્ચમાં આ રાજા અહીં વપરાયો છે. (ડેટન)

ચાલ, જરૂર, આપણા અત્યંત ડાહ્યા મિત્રોને આપણે બોલાવશું અને આપણે જે કરવા ધારીએ છીએ તે અને જે આ અણચિંત્ય બન્યું છે તે તેમને જણાવશું: જેથી કરીને લોકવાયકા કે જેની કાન-ફૂંકણી પોતાના નિશાને પહોંચતા તોપના ત્વરિત ગોળાની માફક પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા પર્યંત પોતાની ઝેરી ગોળા પહોંચાડી દે છે તે આપણા નામને ચૂકી અવેધ્ય હવાને જ આંટે. અરે, ચાલી આવ ! મારો જીવ ભિન્નભાવ ? અને દેહેશતથી^૨ ભરપૂર છે. (નય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો: સ્થળ:—કિલ્લામાં બીજો ઓરડો.

(હેમ્લેટ પ્રવેશ કરે છે).

હેમ્લેટ:—હીક ઠેકાણે કર્યું છે.

રોઝ: અને ગીલ્ડ:—(અંદર) હેમ્લેટ, હેમ્લેટ મહારાજ !

હેમ્લેટ:—પણ સખુર, આ શી રાડ ! હેમ્લેટને કોણ બોલાવે છે ? અરે, તેઓ આ આવે. (રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે.)

રોઝ:—મહારાજ, મૃતદેહનું તમે શું કર્યું ?

હેમ્લેટ:—જે માટીનું તે સંબંધી હતું તેમાં તેને બેળવી દીધું.

રોઝ:—તે ક્યાં છે તે અમને કહો, એટલે ત્યાંથી લઈ અમે તે દેવળમાં લઈ જઈએ.

હેમ્લેટ:—તે માનશે માં.

રોઝ:—શું માનશે માં ?

હેમ્લેટ:—કે તમારો ભેદ હું જાળવી શકું અને મારો પોતાનો રાખી ન શકું. અને તે વળી, વાદળી પૂછે ત્યારે ! રાખના દીકરાએ શો જવાબ વાળવો ઘટે ?

રોઝ:—મહારાજ, મને વાદળી સમજે છે ?

હેમ્લેટ:—હાસ્તો, સાહેબ, કે જે રાખની કૃપા, બક્ષીસો અને હુકમો ચૂસીચૂસીને તરબોળ થાય છે. પણ એવા અમલદારો છેવટે રાખની શ્રેષ્ઠ સેવા બળવે છે. વાંદરો જેમ નાનાં સૂકાં ફળ રાખે છે તેમ તે પણ તેમને પોતાના જડખાના ખુણામાં રાખે છે: મોઢામાં સૌથી પેહેલા નાખવાના, સૌની વાંસે હોઠામાં કરવાના. તમે જે વીણી લાવ્યા છો તેની જ્યારે એને જરૂર

૧ ઘડીકમાં આ અને ઘડીકમાં તે, રસ્તો સૂઝતો હોવાથી, કયો રસ્તો લેવો તેની સમજણ પડતી નથી માટે ભિન્નભાવ. (ડેટન). ૨ પોલોનિયસના મૃત્યુને કીધે બીજાઓ શું કરશે તેની દેહેશત. (ડેટન).

પડે છે, ત્યારે માત્ર તમને નીચોવવાનું જ હોય છે, અને વાદળી, તમે પાછી કોરીને કોરી જ.

રોઝ:—મહારાજ, તમારું બોલ્યું હું સમજતો નથી.

હેમ્લેટ—મને તેથી બહુ ખુશી થાય છે: ચતુરનું બોલ્યું મુખર્જી સમજતું નથી.

રોઝ:—મહારાજ, તે દેહ ક્યાં છે તે તમારે અમને કહેવું પડશે અને અમારી સાથે રાજા કને તમારે આવવું જોશે.

હેમ્લેટ—દેહ રાજાની સાથે છે, પણ રાજા દેહની સાથે નથી. રાજા એવી ચીજ છે—

ગીલ્ડ:—ચીજ, મહારાજ !

હેમ્લેટ—એવી ચીજ કે ક—શાની નહિ: લાઇ જાઓ મને તેની કને, સંતાકકડી, અને સૌ પાછળ. (બંધા જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો: સ્થળ:—કિલ્લામાં બીજો ઓરડો.

(રાજા, અનુચરો સહીત પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—મેં તેને શોધવા અને રાખને મેળવવા માણસો મોકલ્યાં છે. આ માણસ છૂટો કરે છે તે કેટલું જોખમકારક છે! છતાં એને સખત કાયદામાં અમારાથી રખાય નહિ: ગામડીઆ લોકો કે જેમના ભાવનો આધાર વિવેક ઉપર નહિ, પણ માત્ર ચક્ષુઓ ઉપર હોય છે તેમનો ચાહ એના ઉપર ધણો છે: અને જ્યાં એમ હોય છે ત્યાં ગુનેગારને થએલા ઉપદ્રવનું જ તોલન થાય છે, તેના ગુનાનું કદિ થતું નથી. સઘળું ચર્ચા રહિત સફાઈથી સાંગોપાંગ ઉતરે એટલા માટે તેને એકાએક રવાના કરી દેવાનું આ કાર્ય પુખ્ત વિચારનું પરિણામ દેખાવું જોઈએ. તીવ્ર વધી પડેલો રોગ તીવ્ર ઔષધથી મટે નહિ, તો તે મટે જ નહિ. (રોઝનકાંઝ પ્રવેશ કરે છે.) કાં, કેમ છે? શું થયું છે?

રોઝ:—મહારાજ, તે મૃતદેહ ક્યાં રાખ્યો છે તે વાત અમે તેમની પાસેથી મેળવી શકતા નથી.

રાજા—પણ તે છે ક્યાં?

રોઝ:—આ બહાર રહ્યા, મહારાજ; બંદોબસ્તથી રાખ્યા છે, અને આપની આજ્ઞા જાલુવા તેમ કર્યું છે.

૧ મૂળ પ્રમાણ:—પહોંચની વાણી મૂર્ખ કાનમાં સુત રહે છે.

રાજા—લાવો તેને અમારી સમક્ષ.

(હેમ્લેટ અને ગાઉડનસ્ટર્ન પ્રવેશ કરે છે).

દેમ, હેમ્લેટ, પોલોનિયસ ક્યાં છે ?

હેમ્લેટ—વાળુમાં.

રાજા—વાળુમાં ! ક્યાં ?

હેમ્લેટ—તે ખાય ત્યાં નહિ, પણ ખવાય છે ત્યાં : શાણા કીડાની એક મંડળી પણ તેની પાસે છે. કીડા જ માત્ર ખાનપાનમાં શેહેનશાહ છે : આપણને પુષ્ટ બનાવવા બીજાં બધાં પ્રાણીઓને આપણે પુષ્ટ બનાવીએ છીએ, અને જંતુઓને માટે જ આપણે આપણા પંડને પુષ્ટ કરીએ છીએ. પુષ્ટ રાજા અને દુબળો બિખારી માત્ર ભિન્ન ભિન્ન પીરસણાં છે, જૂદી જૂદી બે થાળીઓ છે, પણ જમનારા તો એના એ જ. છેવટનું તો એ જ.

રાજા—અફસોસ, અફસોસ !

હેમ્લેટ—રાજાનું ભોજન જોણે કર્યું છે એવા કીડાને માણસ ગલમાં ઘાલે અને તે કીડા ઉપર પોપણ પામેલા માછલાનું ભોજન તે કરે.

રાજા—આનો અર્થ શો ?

હેમ્લેટ—બિખારીનાં આંતરડામાંથી રાજાનો ઠાઠ કેવી રીતે કદિ પસાર થાય છે તે તમને બતાવવું એટલો જ—સિવાય કાંઈ નહિ.

રાજા—પોલોનિયસ ક્યાં છે ?

હેમ્લેટ—સ્વર્ગમાં, મોકલો કોઈને જોવા; તમારા જનસુસને ત્યાં ન જડે, તો અન્ય રીતે જઈ આપ પોતે જ એને શોધી લ્યો. પણ ખરેખર, આ મહીનાની અંદર તમને એ ન જડે, તો ઉપર રવેશમાં જવાના દાદરે જતાં તમને એ જરૂર ગંધાશે.

રાજા—(કટલાક અનુચરોને) જાઓ, જાઓ ત્યાં.

હેમ્લેટ—તમે જશો ત્યાંસુધી એ ત્યાં રહેશે. (અનુચરો જાય છે).

રાજા—હેમ્લેટ, તારી સલામતીની ખાતર, જે અમને ઘણી પ્રિય છે, કારણ કે તેં જે કર્યું છે તેથી અમને ઘણું લાગી આવે છે,—આ કૃત્યને લીધે ઉઘ ઉતાવળથી તને અહીંથી અમારે મોકલી આપવો પડે છે : માટે તૈયાર થા : વાહાણ તૈયાર છે, પવન સહાયમાં છે, અને તારો સાથ પણ તૈયાર છે; અને ઈંગ્લાંડ જવા બધું તત્પર છે.

૧ એટલે નરકમાં. હેમ્લેટનું તાત્પર્ય એમ છે કે સ્વર્ગમાં તો રાજા જઈ શકે એમ નથી, માટે ત્યાં જનસુસ જાય. પરંતુ નરકમાં તો એ પોતે જઈ શકશે. માટે ત્યાં તપાસ એ પોતે કરે.

હેમ્લેટ:—ઈંગ્લાંડ જવા !

રાજા:—હા, હેમ્લેટ.

હેમ્લેટ:—સાફ.

રાજા:—અમારા વિચારની જે તને ખબર પડતી હોય, તો તે તેમ જ છે.

હેમ્લેટ:—જે ફિરસ્તો તે જુએ છે એને હું જેઉં છું. પણ ચાલો,

ઈંગ્લાંડ જવા ! સલામ, બહાલાં માણ

રાજા:—તારો પ્રેમી પિતા, હેમ્લેટ.

હેમ્લેટ:—મારી મા જ; બાપ અને મા ધણી અને ધણીઆણી છે; ધણી

ધણીઆણીનું એક લોહી; અને તેથી, મારી મા. ચાલો, ઈંગ્લાંડ જવા !

(જાય છે).

રાજા:—જાઓ એની પાછળ; લોભાવીને તેને વહાણ ઉપર ત્વરાથી લઈ જાઓ; ઠીલ ન કરશો; આજ રાત્રીએ જ મારે એને વળાવવો છે; જાઓ જલદીથી ! કારણકે આ કામની ખીજ બધી જરૂરી બાબતો તૈયાર થઈ ગઈ છે અને તેમના ઉપર મોહોરછાપ પડી ગઈ છે. જાઓ ભાઈઓ, ત્વરા કરો. (રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન જાય છે). અને, ઈંગ્લાંડના રાજા, જે મારા પ્રેમની તને કાંઈ પણ ગણુના હોય,—કારણકે ડેમનની તલવારે પાડેલું તારું ચાહું હજી તાજું અને લાલ હોવાથી, અને તારી ધાસ્તી રાજાખુશીથી અમને પાદશાહી માન આપે છે તેથી, મારા મોટા બળતું તને હજી ભાન હોય એ શક્ય છે—તો અમારા પાદશાહી હુકમને થડે પેટે એક કોરે રાખી મૂકવાનું તારાથી નહિ બને. જેનું બધું તાત્પર્ય, પત્રોમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, એ છે કે હેમ્લેટને તુરતાતુરત મારી નાખવો. તે કર, ઈંગ્લાંડ: કારણકે જવરની માફક મારા લોહીમાં તે ધ્રુમે છે અને તેની શાંતિ તારે કરવાની છે; એ થયું છે એમ જ્યાં સુધી હું જાણું નહિ ત્યાંસુધી, ગમે તેવાં મારાં ભાગ્ય હોય, પણ મારા આનંદનો આરંભ થતો નથી. (જાય છે).

પ્રવેશ ૪ થો:—ડેન્માર્કમાં એક મેદાન.

(ફોરટિનબ્રાસ, ક્લોટાન અને સૈનીકો કુચ કરતા પ્રવેશ કરે છે),

ફોર:—ક્લોટાન, મારા તરફથી ડેન્માર્કના રાજાની સલામે જાઓ; તેમને કહેજો કે, તેમની પરવાનગી હોય તો તેમના રાજ્યમાંથી વચન આપેલી અમારી સવારી પસાર થવા દેવાની મેહોરબાની ફોરટિનબ્રાસ માગે છે. મિલાપનું શુભ સ્થાન તમે જાણો છો. જે તે નામદારને અમારું કાંઈ કામ હોય તો અમે તેમની તેહેનાતમાં કુરનસ બજાવશું; અને તે પણ તેમને જણાવજો.

કપ્તાન:—મારા સરદાર, હું તેમ કરીશ,

ફોર:—ચાલો ધીમેથી. (ફોરટિનપ્રાસ અને સૈનિકો જાય છે.)

(હેમ્લેટ, રોઝનક્રાંઝ, ગીલ્ડનસ્ટર્ન ઇત્યાદી પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ:—મેહેરબાન સાહેબ, આ કોનાં લશ્કર છે ?

કપ્તાન:—નોર્વેનાં, સાહેબ.

હેમ્લેટ:—ભલા, તેમની શી ધારણા છે, સાહેબ ?

કપ્તાન:—પોલાંડના કોઇ ભાગ ઉપર સવારી કરવાની.

હેમ્લેટ:—સરદાર કોણ છે, સાહેબ ?

કપ્તાન:—નોર્વેના વૃદ્ધરાજનો ભત્રીજો ફોરટિનપ્રાસ.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, સવારી ખુદ પોલાંડ ઉપર જાય છે કે કોઇ સરહદે ?

કપ્તાન:—અતિશયોક્તિ વિના ખરું કહું તો, જમીનનો એક એવો નાનો ટુકડો લેવા અમે જઇએ છીએ કે જેમાં કળ્મ્મ સિવાય ખીજો કાંઇ લાભ નથી. તે ગણોતે ખેડવા તેના પાંચ—પાંચ પણ ડયુકેટ હું ન આપું; તેમ વંશપરંપરાના હકથી તે વેચાય તો નોર્વે કે પોલને તેથી વધારે કિંમત પણ ન આવે.

હેમ્લેટ:—ત્યારે તો પોલ લોકો તેનું રક્ષણ જ નહિ કરે.

કપ્તાન:—અરે ત્યાં તો લશ્કર પણ આવી ગયું છે.

હેમ્લેટ:—એ હજાર જીવ અને વીશ હજાર ડયુકેટથી આ તરખલાના વિવાદનો નિકાલ થતો નથી; આ તો ઘણું દ્રવ્ય અને શાંતિનો આંતર સોળો છે, જે અંદરને અંદર કુટે છે અને માણસ શામાટે મરી જાય છે તેનું કારણ બહાર દેખાડતો નથી.^૧ હું નમ્રતાથી તમારો ઉપકાર માનું છું.

કપ્તાન:—પ્રભુ તમારી સહાયે રહો, સાહેબ. (જાય છે.)

રોઝ:—મહારાજ, કૃપા કરીને પધારશો ?

હેમ્લેટ:—હમણાં જ હું તમારી સાથે થઇ જઇશ. જરા આગળ જાઓ.
[હેમ્લેટ સિવાય બધા જાય છે.]

બધા પ્રસંગો મારી વિરુદ્ધ કેવી સાક્ષી પૂરે છે અને મારી સુસ્ત વેર-વૃત્તિને ઉશ્કેરે છે ? ખાવું અને પીવું—એ જ જો મનુષ્યનું મુખ્ય શ્રેય અને તેના વખતનું વિક્રય-સ્થાન હોય તો માણસ શી વસ્તુ છે ? પશુ જ, વિશેષ કાંઇ નહિ. જરૂર, જેણે આપણને આગળ પાછળ જોઇ શક્તી આ વિશાળ

^૧ અર્થાત્ રાજ્યમાં જ્યારે પૈસો વધી પડે છે અને શાંતિ લાંબો વખત ચાલે છે ત્યારે લડાઇની ચળ અંદરથી આવે છે અને આવાં નજીવાં કારણે લડાઇમાં હારે છે.

વિચારશક્તિવાળા બનાવ્યા છે તેણે એ શક્તિ અને ધંધરીક વિવેક-બુદ્ધિને આપણામાં બીનવપરાએલી રાખી ગંધાવી મારવા માટે આપી નથી. હવે, જ્યારે મારે સખખ છે, દૃઢ વૃત્તિ છે, જોર છે અને તે કરવાનાં સાધનો છે, ત્યારે તે પછી પાશવ વિસ્મૃતિ હોય કે તે બનાવનો અત્યંત ચોકસાઈથી વિચાર કરવાવાળો કોઈ બીકણ સંકલ્પ વિકલ્પ હોય-વિચાર કે જેના ચાર ભાગ કરવામાં આવે તો તેમાં માત્ર એક જ ભાગ શાણપણનો છે અને બાકીના ત્રણ ભાગ હમેશાં બીકણ હોય છે-ગમે તે હોય, પણ ‘હજી આ વસ્તુ કરવાની છે’ એમ કહેવા હજી હું જીવું છું’ શા માટે તેની મને ખબર પડતી નથી. પૃથ્વીનાં જેવાં જડ દષ્ટાંતો પણ મને ઉપદેશ આપે છે: કોમળ અને નાજુક એક રાજકુમાર કે જેનો જુસ્સો દિવ્ય મહદેવજાથી વિકાસ પામીને અદૃશ્ય બનાવના ચાળા પાડે છે અને જે મર્ત્ય અને અધ્રુવ છે તેને કેવળ પ્રારબ્ધ, મૃત્યુ અને ભય જે કરી શકે તેના ઉપર આધાર રાખતું કરી મૂકે છે, અને તે પણ જેની કિંમત એક કોડીની પણ નથી તેને માટે,—તે રાજકુમારની સરદારી તળે આ મોટું અને હુમલો કરવા જતું લશ્કર જુઓ. ખરી રીતે મોટા થવું તે કજીઆના મોટા કારણ સિવાય ઉશ્કેરાવામાં નહિ, પણ જ્યારે આખર જોખમમાં હોય ત્યારે તરખલામાંથી પણ કજીયો કરવાની તત્પરતામાં છે. ત્યારે મારી શી દશા છે? હું કે જેના બાપનું ખુન થયું છે, મા કલંકિત થઈ છે, બુદ્ધિ અને લોહીની ઉશ્કેરણીઓ હોવા છતાં તે સધળાને સૂધ રહેવા દઉં છું; દરમ્યાન, શરમ છે મને કે, વીશ હજાર માણસોના મસ્તક ઉપર ઝડમતું મૃત્યુ હું જોઈ રહું છું—જે માણસો કીર્તિની કલ્પના અને ચટકાની ખાતર, જાણે બીજાનામાં સૂવા જતા હોય તેમ પોતાના મરણ સન્મુખ જાય છે, છૂટે હાથે પોતે લડી શકે એવી વિશાળ જગ્યા જે નથી, મુએલાંને પોતામાં સમાવીને દાટવા દેવા પૂરતી જેમાં ધરતી પણ નથી તેને માટે લડવા જાય છે. હવેથી મારા વિચાર કાં તો ફૂર થાઓ અથવા તો તેની કિંમત કાંઈ ન રહો.

[જાય છે.]

પ્રવેશ ૫ મો:—સ્થળ: એલસિનોર; કિલ્લામાં એક ઓરડો.

[રાણી, હોરેશિયો અને એક ગૃહસ્થ પ્રવેશ કરે છે.]

રાણી:—હું તેની સાથે વાત નહિ કરું.

ગૃહસ્થ:—તેનો આગ્રહ છે; ખરેખર તે ગાંડી થઈ ગઈ છે. એની દશાની દયા લાવવાની જરૂર છે

રાણી:—તેની શી ધંધા છે ?

શ્રુતસ્થ:—તેના બાપની વાત તે બહુ કરે છે; કહે છે કે દુનિયામાં પ્રપંચ બહુ ચાલે છે: અને ‘હ’, હ’ કહીને પોતાની છાતી એ કૂટે છે: તર-ખલાની સાથે ગુસ્સે થઇ પાડુ મારે છે: માત્ર અરધુંપરધું સમજાય એવું શંકા ભરેલું બોલે છે: એના બોલવામાં કાંઈ નથી હોતું, છતાં તેનું મન-સ્વીપણું સાંભળનારાઓને તેમાંથી એકંદર અર્થ કાઢવા પ્રેરે છે. એવી મત-લબ્ધી તેઓ પોતપોતાના મત પ્રમાણે તેના બોલ્યાનો અર્થ બેસારે છે: અને તેની આંખના અણસારાથી, માથાના ધુનનથી, અને તેની અન્ય ચેષ્ટાઓથી હરકોઇના મનમાં એવો અર્થ ઉપજાવે છે કે, જો કે તેના મગજમાં કોઇ ચિંતા હોય, જો કે નિશ્ચિત કાંઈ નહિ, છતાં તે તેને ઘણી દુ:ખ દે છે.

રાણી—એને અંદર આવવા દો. (હોરેશિયો જાય છે.) બાપનો સાચો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે મારા માંદા મનમાં દરેક નિર્જીવ વાત કોઈ મહાન આફતની પ્રસ્તાવના લાગે છે. ગુનો એવો અણધાર વેહેમથી ભરેલો હોય છે કે ઢોળાઇ જવાની ધાસ્તીમાં એ પોતે જ પોતાને ઢોળી નાખે છે.

(ઓફેલિયાને લઈ હોરેશિયો પ્રવેશ કરે છે.)

ઓફે:—ડેન્માર્કના રૂપવંતા રાણીસાહેબ ક્યાં છે ?

રાણી—કેમ છે, ઓફેલિયા ?

ઓફે:—(ગાય છે.)

૧ હું કેમ જાણું રે, કે તુજ પ્રેમ છે કેવો:

સાચો કે સમજ્યા જેવો ?

સન્યાસી રે, રાખે દંડકમંડળ,

છે પંથ પ્રેમનો તેવો.

રાણી—અફસોસ, મનોરમ્ય બાઈ, આ ગીતનું રહસ્ય શું છે ?

ઓફે:—શું કહો છો ? નહિ, ભલા થઇને સાંભળો.

૨ બાઈ, તે મરી ગયો છે, બાઈ,

બાઈ, તે મરી ગયો છે, બાઈ.

૩ માથે છે લીલવા ધાસનું ઢેકું

પગે છે પથરો-લેખ:

રાણી—નહિ, પણ ઓફેલિયા—

૧ ‘ મેહેતાજીરે, શું મહી મૂલ બતાવું ’ એ રાગમાં ગવારો. ૨ લોખ લગ-તના ચાખખાના રાગમાં. ૩ ગરીબ વર્ગની કબરો, વિશેષે કરીને ગામડાના કબ્રસ્તાનમાં, ઘણું કરીને ધાસ ઉગવાથી ઢંકાઈ જાય છે અને પગ તરફ પથ્થરના કટકામાં તેના જન્મમરણની તીથીઓ લખેલી હોય છે. (ડેટન).

ઓફે:—ભલા થઇને સાંભળો. (ગાય છે.)

પર્વતના હીમ જેવાં એનાં કંકન છે,

(રાજ પ્રવેશ કરે છે.)

રાણી—અફસોસ, જીઓ આ, સ્વામી.

ઓફે:—(ગાય છે) ફુલડાં છવાણાં અનેક:

બાધ તે ગયો કબરમાં એમ,

વાંસે રડતો જતો'તો પ્રેમ.

રાજા:—સુંદર બાનુ, તમને કેમ છે ?

ઓફે:—ઠીક છે; પ્રભુ તમારું ભલું કરો ! એમ કહેવાય છે કે ઘુડ ? એ ભઠીઆરાની દીકરી હતી. પ્રભુ, અમે જે હોધએ છીએ તે અમે જાણીએ છીએ, પણ કેવા થઇ જઇશું તે અમે જાણતા નથી. તમે જમો ત્યારે પ્રભુ હાજર રહો !

રાજા—તેના પિતાનો તુરંગ.

ઓફે:—ભલા થઇને હવે આના સંબંધમાં કાંઇ બોલશો નહિ; પણ જ્યારે તેઓ પૂછે કે આનો અર્થ શો, ત્યારે આટલું કહેજો:—

૨કાલે સંત વલન તાઈનિનો દિન છે પ્રાતઃકાળે,

બારી તમારી—એ હું કુમારી આવીશ તે જ સવારે;

થવા વલન તાઈન, તમારી વલન તાઈન.

રાજા—આમ આને કેટલા વખતથી થયું છે ?

ઓફે:—હું આશા રાખું છું કે સઘળું સારું થશે. આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. પણ તેને થંડી જમીનમાં મૂકશે એ વિચારથી મારાથી રડ્યા વિના રહેવાતું નથી. મારો ભાઈ તે જાણશે જ. અને આમ તમારી સારી શિખામણને માટે તમારો કૃપકાર હું માનું છું. ચાલો, મારી ગાડી ! બાઈઓ, પ્રણામ. પ્રણામ, મીઠી બાઈઓ, પ્રણામ, પ્રણામ. (જાય છે.)

૧ “ ગ્લસ્ટર શાયરમાં લોકોમાં વાત ચાલે છે તે ડાઉસ કહે છે. તે વાત પ્રમાણે આપણા વ્રાતાએ રોટલી માગતાં ભઠીઆરાની દીકરીએ તેની અવગણના કરી, જેની સભમાં તે છોડીનું રૂપાંતર તેણે ઘુડમાં કરી નાખ્યું. આ પછીનું ઓફેલિયાનું વાક્ય પણ એ જ વાતથી સૂચિત છે. ” (રાઈટ અને ક્લાર્ક).
૨ મરેડી સાખી. તા. ૧૪મી ફેબ્રુઆરીએ આ ઉત્સવ પાળવામાં આવે છે. જૂના લોક-વિચાર પ્રમાણે તે દિવસે પક્ષીઓ પોતાના સોબતીઓ પસંદ કરી લે છે. વળી એવી માન્યતા હતી કે તે દિવસે જે બે કુંવારા સ્ત્રીપુરૂષો પ્રથમ મળે તેમને પરણવાનો સંભવ વધારે.

રાજા:—જાઓ એની પછવાડે. એની બરાબર સંભાળ રાખજો, હો.

(હોરેશિયો જાય છે)

અરે, તેના ઉંડા શોકનું આ ઝેર છે; એના બાપના મૃત્યુને લીધે આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે. ઓ જરફુડ, જરફુડ, જ્યારે દીલગીરીઓ આવે છે, ત્યારે ચુપ્ત જાસુસોની માફક તે એકે એકે આવતી નથી, પણ તેનાં લશ્કરનાં લશ્કર આવે છે. પ્રથમ, તેનો બાપ મરાણો; પછી તમારો દીકરો ગયો; અને તેના પોતાના વાજખી વિદેશ-ગમનનો તે પોતે જ તોફાની કર્તા. ભલા પોલોનિયસના મૃત્યુને માટે તેમના વિચાર અને ગુપચુપમાં પ્રતિકૂળ અને દ્વેષી એવા મેલા મનના લોકો; અને પૂરો વિચાર કર્યા વિના જેમ તેમ ઉતાવળથી તેની દફન-ક્રિયા આપણે કરી નાખી. અને જે સુંદર મતિ વિના આપણે ચિત્રો કે પશુ માત્ર બની જઈએ છીએ તે મતિ ઓફેલિયાની જતી રહી. છેલ્લું, અને તેમાં આ બધાં સમાઈ જાય છે, તેનો ભાઈ ક્રાન્સથી ગુપ્ત રીતે આવ્યો છે અને તાજુખીથી આ બધું જોયાં કરે છે, ગમગીન ચુપકીમાં રહે છે, અને તેના પિતાના મૃત્યુના સંબંધમાં તેના કાનને ભ્રષ્ટ કરી ભંભેરતા વચનો બોલતા ગણગણીઆ લોકોનો તેને તોટો નથી; જે વચનોમાં ખરી વાતના તેઓ બીખારી હોઈને, તેમની જરૂરીઆત એક કાનથી બીજે કાને અમારા ઉપર આળ ચઢાવતાં ચૂકશે નહિ. અરે મારી વહાલી જરફુડ, અનેક છરાઓથી ભરેલા તોપના ઝોળાની માફક, મને આ અનેક જગ્યાએ ફાલતુ મૃત્યુઓ અર્પે છે.

(અંદર ગડબડાટ થાય છે.)

રાણી:—અરે, આ ગડબડાટ શાનો થાય છે ?

રાજા:—ક્યાં છે મારા સ્વીસ અંગ રક્ષકો ? તેમણે બારણું સાચવવું. (એક ગૃહસ્થ પ્રવેશ કરે છે તેને) શું છે ?

ગૃહસ્થ:—મહારાજ, તમારી જાતને બચાવો. પોતાની મર્યાદા તોડતો મહાસાગર, જેવી વેગવાન ત્વરાથી સપાટ ભૂમિને ગળી જાય છે તેના કરતાં વધારે જોસથી તોફાની માણસોની ટોળી લઈ યુવાન લેરતીઝ ઉદ્ધતાઈથી આપના અમલદારોને નિરૂપાય કરી નાખે છે. લોકોનું ટોળું તેને પોતાનો સરદાર કહે છે. અને જાણે કે હમણાં જ સૃષ્ટિની શરૂઆત થતી હોય, જાણે જૂનો જમાનો કદિ અસ્તિત્વમાં જ આવ્યો ન હોય, જાણે રૂઢિની ઝોળ-

૧. પોલોનિયસનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે સંબંધી વાતોડીઆ લોકો ઠેકાણે ઠેકાણે ફરી એક બીજાના કાન કરડી વાતો કર્યા વિના રહેવાના નથી; અને ખરી વાતની બબર ન હોવાથી પોતાને ફાવે તેવા તકો બાંધી, ગમે તેનાં નામ આપી તે તકો ખરા કરવા મથશે, અને તે નામોમાં અમારું નામ પણ લેવાશે.

ખાણુ જ ન હોય, જાણે દરેક શબ્દને ટેકો અને મંજુરી પોતે જ આપતા હોય તેમ, તેઓ પોકારે છે કે: “ અમે પસંદ કરીએ છીએ: લેરતીજ રાજા શરે; ” અને ટોપીઓથી, તાળીઓથી અને ઘાંટાથી આકાશપર્યંત તેમાં તેઓ મોત્તાને ધન્ય માને છે.

રાણી:—કેવા ઉમંગથી તેઓ ખોટી ગંધથી દોરામ પોકારે છે ! અરે બૂહા ડેધન કૂતરાઓ, આ તો ઉલટું દોડાય છે.

રાજા:—બારણાં તોડ્યાં. (અંદર ગડબડાટ.)

[હથીઆરખંધ લેરતીજ પ્રવેશ કરે છે. ડેધન લોકો પાછળ આવે છે.]

લેર:—ક્યાં છે આવડો આ રાજા ? ભાઈઓ, તમે બધા બહાર ઉભા રહો.

ડેધન લોકો:—નહિ, અમને અંદર આવવા દો.

લેર:—મેહેરબાની કરીને, મને રજા આપો.

ડેધન લોકો:—ભલે, ભલે. (તેઓ બારણાની બહાર જાય છે.)

લેર:—તમારો ઉપકાર માનું છું. બારણું સાચવજો. અરે નીચ રાજા ! લાવ મારો બાપ.

રાજા:—શાંતિથી, ભાઈ લેરતીજ.

લેર:—લોહીનું જે ટીપું શાંત રહે તે પોકારીને કહે છે કે હું મારા બાપનો પુત્ર નથી.

રાજા:—લેરતીજ, તારો બળવો રાક્ષસના જેવો જણાય છે તેનું કારણ શું છે ? મૂક છૂટો એને, જરૂર, અમારા અંગની ધારતી ન રાખવી. દિવ્યતાની એવી વાડ રાજાની આસપાસ હોય છે કે તેની પેલી પારથી જ દ્રોહને જોવું હોય તે જોઈ શકે; ખીજું કંઈ તેનું ચાલશે નહિ. લેરતીજ, મને કહે કે તું શામાટે આમ ખીજવાયો છે ? આવવા દે એને, જરૂર. બોલ ભલા આદમી.

લેર:—મારો બાપ ક્યાં છે ?

રાજા:—મરી ગયો.

રાણી—પણ એમણે માર્યો નથી.

રાજા—એને બધું માગવા દે.

૧ શિકારી કુતરાઓ ગંધે ગંધે શિકારની વાંસે દોડે છે. ઉલટું દોડાય છે એટલે ખોટી દિશામાં દોડાય છે; અથવા તો ગંધને અધવચમાંથી ગ્રહી તેના મૂળસ્થાને ગંધે ગંધે પાછા જવું. ડેધન કહે છે કે આ બન્ને વિચારો અહીં મિશ્રિત છે. અર્થાત્ આ બાબતમાં રાજાથી દોરાવાને બદલે લોકો તેની સામા થાય છે એ તેમની ભૂલ છે.

લેર:—કેવી રીતે એ મુઝ્યા ? મારી પાસે ગણાંતણાં નહિ ચાલે. જાજાનમમાં, વફાદારી ! પ્રતિજ્ઞાઓ, જાજા કાળામાં કાળા પિશાચ કરે ! અંતઃકરણ અને ધર્મ-ભાવના, પડો ઉડા ખાડામાં ! નરકમાં જવું પડે તો તેમાં પણ હું તત્પર છું. આટલી વાત નક્કી થવું હોય તે થાઓ, બન્ને દુનિયાની મને દરકાર નથી.^૧

રાજા:—તેમ કરતાં તને કોણ રોકશે ?

લેર:—આખી દુનિયા નહિ, મારી મરજી માત્ર. અને મારાં સાધનોના સંબંધમાં એવા સરસ ગ્રહાપણથી હું તેમને વાપરીશ કે તેઓ થોડે ઘણાં થઈ પડે.

રાજા:—સુર લેરતીજ, તારા વહાલા પિતાને કોણે મારી નાખ્યો તેની ખાત્રી કરવાની તારી મરજી હોય તો તારા વેરમાં એવું કંઈ લખેલું છે કે મિત્ર અને શત્રુ, હારેલું અને જીતેલું બધું એક જ ઝડપમાં ખેંચી જવું ?

લેર:—તેના શત્રુ સિવાય કંઈ નહિ.

રાજા:—ત્યારે તે કોણ છે તે તારે જાણવું છે ?

લેર:—એના શુભેચ્છક મિત્રોને માટે મારી ભુજાઓ આમ આટલી ઉઘાડી છે. અને પોતાની જાંઘીના ભોગ આપતા પેલા પક્ષીની માફક મારા લોહીનું હું તેમને ભોજન કરાવીશ.

રાજા:—હાં, હવે તું ખરા ગૃહસ્થ અને પિતૃ-ભક્ત પુત્રની પેઠે બોલે છે. તારા પિતાના મૃત્યુની ખાબતમાં હું નિર્દોષ છું અને તેને માટે મને ઘણો શોચ થાય છે એ વાત તો, સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ તારી આંખમાં પેસે છે તેમ, તારા વિચારમાં પેસી જશે.

ડેઇન લોકો—(અંદર) એને અંદર આવવા દો.

લેર:—કાં, કેમ ! એ શેનો ગડબડાટ છે ? (ઓફેલિયા પ્રવેશ કરે છે.)

અરે, સંતાપ, મારા મગજને સૂકવી નાખ ! સાત ગણા ખારાં આંસુઓ,

૧ મારા બાપનું વેર લેતાં નરકમાં જવું પડે તો તેને માટે પણ હું તૈયાર છું. બન્ને દુનિયાના સુખની-આ દુનિયાના અને મૃત્યુ પછીના સુખની-મને પરવા નથી. ૨ પોતે જીત્યો હોય અથવા હાર્યો હોય તો પણ હોડમાં મૂકેલું ખેંચી જવાનો આગ્રહ રાખતા બુઝારીની માફક, તારે પણ શત્રુ અને મિત્ર બન્નેને તારા વેરમાં ધસડી જવા છે ? ૩ Pelican: કેટલાંક ખ્રીષ્ટીઓની પેઠે આ પક્ષીને પોતાનાં બચ્ચાંને માટે ખોરાક ભરી રાખવાની કાથળી હોય છે. ડેઇન કહે છે કે આ કાથળીમાંથી પોતાનાં બચ્ચાંને માછલાં લેવા દેવું હોવાથી લોક-માન્યતા એવી હતી કે પોતાનાં લોહીથી એ તેમનું પોષણ કરે છે.

મારી આંખની શક્તિ અને લાગણીને બાળીને ખાખ કરી નાખો ! પ્રભુના સમ, તારી ઘેલછાનો બદલો એવા વજનથી લેવાશે કે તેમાં આપણું છાપડું નીચે નમે. અરે વસંતના ગુલાબ, વહાલી કુમારિકા, માયાળુ બહેન, મીઠી ઓફેલિયા ! અરે, પ્રભુ ! યુવાન કુમારિકાની અક્કલ વૃદ્ધ પુરૂષની જીંદગીની માફક નાશવંત હોય એ શક્ય છે ? પ્રેમમાં કુદરત કોમળ હોય છે અને બ્યાં તે ઉત્તમ હોય છે ત્યાં જે વસ્તુને પોતે ચાહે છે તેની પછવાડે કોઈ કિંમતી સાબીતિ તે મોકલે છે.^૧

ઓફે:—(ગાય છે):

૨ મ્હોંએ ઉઘાડે ઠાઠડીમાં ધાલીને, તેને આ લઈ,

ફૂમ ફૂમ દિમ દિમ દિદીમ.

વરસ્યાં આંસુડાં ધણાં તેની કપરમાં,

દુમ દુમ દા દુમ દુમ દા દીમ,

ફૂમ ફૂમ દિમ દિમ દા દીમ.

બહું થાઓ તારું, મારા કપુતર.

લેર:—ભાનમાં હોઈને જો તું મને વેર લેવા સમજાવત, તો તું મને આવો ઉશ્કેરી શકત નહિ.

ઓફે:—(ગાય છે) ગાઓ ગાઓ દુમ દુમ દિ દીમ

નીચે બોલાવો દિ દિમ દિમ દિ દીમ.

અરે, ચક્કર^૩ તેને કેવું ગોડી જાય છે ! પોતાના ધણીની દીકરીને ચોરી ગયો એ જૂઠો કોઠારી—તે છે.

લેર:—આ શૂન્યમાં વસ્તુ કરતાં વિશેષ છે.

ઓફે:—એ રોઝમારીનું ફૂલ છે, તે સ્મરણ^૪ માટે છે; કૃપાથી, પ્રિય-તમ, સંભારજે; અને એ પેન્સી છે; તે વિચારોને માટે છે.

૧ જેમ અહીં ઓફેલિયા તેના પિતાની પછવાડે જાંડી થઈ ગઈ. ૨ મર-શીઆના રાહે ગવાશે. ૩ ‘ અહીંઆ ચક્કર એટલે ગીતની ટેક, અથવા રેંટીઓ કે જે ફેરવતાં આ ગીત ગાવાનું છે’—તે શંકા પડતી વાત છે. આગલા અર્થમાં આ શબ્દનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી.’ (રાઈટ અને ક્લાર્ક). મેલોન પ્રારે છે કે જે છાંડીનું ગીત ઓફેલિયા ગાય છે તેના ધંધાનું અહીં સૂચન છે. ચક્રના ધસારાથી વગાડાતું એક જાતના વાન્નિંગનું સૂચન પણ હોય એમ પણ તે કહે છે. ૪ આ રાની ફુલોનાં નામ રોઝમારીમાં મને મળી ન શક્યાં તેથી તે જ મૂક્યાં છે. રોઝમારી (Rosemary)નું ફૂલ સ્મરણની નીશાની ગણાય છે. ઘેલછાના જમથી બહાર ઓફેલિયા લેરતીએ હેમ્લેટ સમજી તે આપે છે. પેન્સી (Pansies) વિચારોની નિશાની ગણાય છે.

લેર:—ધેલછાનો ઉપદેશ; સ્મરણ અને વિચાર યોગ્ય ગોઠવાયાં.

ઓફે:—આ તમારે માટે ^૧વરીઆળીનું ફુલ, અને કોલ'બાઇન; તમારે માટે સીતાબનું છે; અને આ કેટલાંક મારા સાર છે; આપણે તેને રવીવારોનો દયા-પાલો કહીએ. અરે, ^૨સીતાબનું ફુલ તમારે જૂદી રીતે ખોસવું. આ ડેઇઝી^૩ ફુલો છે; હું તમને કેટલાંક પાટલ^૪ ફુલો આપત; પણ તે સઘળાં મારો બાપ મરી ગયો ત્યારે કરમાઈ ગયાં. કહે છે કે તેનું મોત સારું થયું: કારણ કે (ગાય છે):

એન આનંદી મરેનો બચ્ચો છે એ તો અમારો આનંદ.^૫

લેર:—ગમગીની અને કલેશ, વિફળતા અને ખુદ નરકને પણ પોતાની વાણીથી તે સુંદર અને મનોહારી બનાવે છે.

ઓફે:—(ગાય છે).

નહિ આવે રે, શું નહિ પાછો તે આવે? ના, ના, મુઠં તે પાછું ન આવે. અંત બિછાને રે પોતે પડશે તથાપિ—ના, ના, મુઠં તે પાછું ન આવે.

તેની દાઢી બરફ સમ ધોળી રે,

માયે શણીઆ વાળ રૂપેરી રે;

તે તો ઉઠી ગયો છે ચાલી રે.

૫થા શોક તળે, મુઠં તે પાછું ન આવે;

પ્રભુ તેનો હંસ સંભાળે;^૭

ના, ના; મુઠં તે પાછું ન આવે.

૧ Fennels. વરીઆળીનાં ફૂલ અને કોલ'બાઇન ફેસલામણી અને અનુપ-કારનાં ચિહ્ન ગણાય છે તે રાત્રને એ આપે છે; સીતાબનું ફુલ (Rue) રાણીને આપે છે. તે ફુલ પશ્ચાતાપની નિશાની છે. રવીવારે દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરી પાપની ક્ષમા માગવાની હોય છે તેથી રાણીને માટે તે દયા-પાલો કહેવાય. ૨ “ ઓફેલિયાનું તાત્પર્ય બેશક એમ છે કે તેને અને રાણીને દીલગીરીનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણ છે. ડેટન કહે છે કે એ ફુલનો એક ગુણ વિષયી વિચારોને અંકુશમાં રાખવાનો મનાય છે તેથી રાણીને માટે એ યોગ્ય છે. ૩ ડેઇઝી ફુલો ઢોંગ અને કપટનાં ચિહ્નો લેખાય છે; અને પુરૂષનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખવાની ચેતવણી આપવા યુવાન કુમારિકાઓને આપવામાં તે વપરાતાં હતાં. (ડેટન) એ ફુલ ઓફેલિયા કોને આપે છે તે જણાવું નથી. રાણીને કે રાત્રને બેમાંથી હરકોઈને આપ્યું હોય. (શર્પટ અને ક્લાર્ક). ૪ Violets: એ ફુલ નિમકહલાલીનું ચિહ્ન ગણાય છે. ૫ ‘શેઠ સમાજશા સ્વાધુને સેવે’ એ રાગ. ૬ ‘મેહેતાજીરે—’ એ રાગ. ૭ પ્રભુ તેના આત્માને શાંતિ આપે !

સધળા ખ્રિસ્તિઓના આત્મા માટે હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું. પ્રભુ તમારું ભલું કરો. (જય છે).

લેર:—જેયું આ ?—અરે પ્રભુ !

રાજ:—લેરતીજ, તારા શોકમાં મારે તારી સાથે મસલત કરવી જોઈએ, નહિતો વાજખી વાતની તું મને ના કહે છે. માત્ર એક કોરે ચાલ, તારી મરજીમાં આવે તે તારા ડાહ્યામાં ડાહ્યા મિત્રોની પસંદગી કર, અને મારી અને તારી વચમાં રહી સાંભળીને તેઓ ન્યાય આપશે. સીધી કે આડ-કતરી રીતે તેમાં અમારો હાથ હોતો એમ જો તેમનો અભિપ્રાય થાય, તો અમારું રાજ્ય, અમારો મુગટ, અમારી જીંદગી અને અમારું જે હોય તે સધળું તેના પ્રાયશ્ચિતમાં અમે તને આપી દઈશું; પણ જો તેવો અભિપ્રાય તેમનો ન થાય તો ધીરજથી અમારું સાંભળવાનો સંતોષ રાખ, અને તારા જીવને શાંતિ આપવા તારા જેટલો જ અમે અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરશું.

લેર:—ભલે એમ હો: તેના મૃત્યુનો પ્રકાર, તેની ખાનગી પાલકસ્ત-તેનાં અસ્થિ ઉપર કોઈ સ્મારક નહિ, તલવાર નહિ; ટોપ, બખ્તર આદિ કંઈ નહિ; તેના દરજ્જાને યોગ્ય ક્રિયા કે રીતસરનો દમામ નહિ;—આ બધું આ-કાશથી પૃથ્વી પર્યંત એટલું બધું પોકારી ઉઠે છે કે તે સંબંધી મારે તજવીજ કરવી જ જોઈએ.

રાજ:—અને તે તારે કરવી જ; અને જ્યાં ગુનો માલમ પડે ત્યાં મોટો? કુહાડો ભલે પડે. મેહેરખાની કરીને ચાલ મારી સાથે.

(બધા જય છે).

પ્રવેશ ૬ ઠો:—સ્થળ: કિલ્લામાં એક બીજો ઓરડો.

(હોરેશિયો અને એક ચાકર પ્રવેશ કરે છે).

હોરે:—મારી સાથે વાત કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે કોણ છે ?

ચાકર:—ખલાસીઓ, સાહેબ. તેઓ કહે છે કે તમને આપવાના તેમની કને પત્રો છે.

હોરે:—આવવા દે અંદર. (ચાકર જય છે).

હેન્ડ્રેટ સિવાય પૃથ્વીના કયા ભાગમાંથી મારી કુશળતા પૂછાય તેની મને ખબર પડતી નથી. (ખલાસીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રથમ ખલાસી:—પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે, સાહેબ.

૧ ગુનેગારને દેહાંત કરવાનો કુહાડો. અર્થાત્ જે ગુનેગાર જણાય તેના ઉપર પૂરેપૂરું વેર તારે લેવું.

હોરે:—તારૂં પણ કલ્યાણ કરે.

પ્રથમ ખલાસી:—તેની કૃપા હશે તો તે પણ થશે, સાહેબ. સાહેબ, આપનો કાગળ છે; ઇંગ્લાંડ જતાં એલચી તરફથી તે આવ્યો છે: મને જ-ણાવવામાં આવ્યું છે તેમ જો આપનું નામ હોરેશિયો હોય તો.

હોરે:—(વાંચે છે.) હોરેશિયો, આ પત્ર વાંચ્યા પછી આ માણસોને રાજની પાસે પહોંચવાનાં સાધન બતાવજો. તેમની પાસે તેના પત્રો છે. બે દિવસ અમને દરિયામાં ન થયા ત્યાં તો ઘણા જ લશ્કરી સરસામાનવાળું ચાંચીઆનું એક વહાણ અમારી પાછળ પડ્યું. અમારા વહાણનો વેગ ઘણો જ ધીમો હોવાથી અમે પરાણે શૌર્ય ધારણ કર્યું; અને તેની પકડમાં હું તેમના વહાણપર ફેદી પડ્યો; તુરત જ તેઓ અમારા વહાણથી ખસી ગયા અને તેથી હું એકલો જ તેમનો કેદી થઈ ગયો. દયાળુ ચોરોની માફક તેઓ મારી સાથે વરત્યા છે; પણ પોતે શું કર્યું છે તેની તેમને ખબર હતી. મારે તેમનું કાંઈક ભણું કરવાનું છે. મેં મોકલ્યા છે તે પત્રો રાજને મળવા દેજો; અને જાણે મૃત્યુથી નાસી છૂટતો હોય તેટલી ત્વરાથી મારી કને આવજો. તારા કાનમાં મારે એવા શબ્દો કહેવાના છે કે જે તને અવાચક કરશે: તથાપિ વાતની ૨નાજ માટે તે ઘણા જ હલકા છે. આ ભલાં માણસો જ્યાં હું છું ત્યાં તને લાવશે. રોઝનકાંઝ અને ગીલ્ડનસ્ટર્ન ઇંગ્લાંડના પ્રવાસે જરી રહ્યા છે. તેમના સંબંધમાં મારે તને ઘણું કહેવાનું છે. સલામ. જેને તું તારો જાણે છે તે—હેમ્બેટ.

ચાલો, તમારા આ પત્રોનો રસ્તો હું તમને કરી આપીશ, અને તે જલદીથી; કે જેથી કરીને જેની કનેથી તમે એ લાવ્યા તેની કને જવાનો તમે મને માર્ગ બતાવો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો:—સ્થળ: કિલ્લામાં એક બીજો ચોરડો.

(રાજ અને લેરતીઝ પ્રવેશ કરે છે).

રાજ:—હવે તારા અંતઃકરણે મારી નિર્દોષતાની છાપ^૩ મારવી જોઈએ; અને તારા હૃદયમાં તારે મને મિત્ર તરીકે રાખવો જોઈએ; કારણકે જેણે તારા પિતાને માર્યો છે તે મારા જીવની પછવાડે પણ લાગ્યો હતો તે વાત તારા કુશળ કાને સાંભળી.

૧. લોહાનાં આંકડા નાખી તે વહાણને અમારા વહાણ સાથે પકડી રાખવાના વખતે. Grapple. ૨ જેમ બંદુકની નાળ તોપના ગોળાને માટે હલકી પડે તેમ જે વાત મારે કહેવાની છે તેને માટે સખતમાં સખત શબ્દો પણ હલકા પડે તેવી છે. ૩. મારી નિર્દોષતા તારે હવે ખાત્રીપૂર્વક માનવી જોઈએ.

લેર:—લાગે છે તો ઠીક; પણ જ્યારે તમારી સલામતી, ડાહ્યાપણ અને ખીજ બધા વિચારે તમને ખાસ કરીને તેની ઉશ્કેરણી હતી ત્યારે આવાં ગુનાહિત અને સ્વભાવે ભયંકર કામોની સામે તમે પગલાં કેમ ન ભર્યો ?

રાજા—અહો, એ ખાસ કારણોને લઇને; જે તને કદાચ ધણું નિર્બળ લાગશે, પણ મારે મન તે ધણું સખળ છે. રાણીજી—તેની મા લગભગ તેને જોઇને જ જીવે છે; અને મારે માટે તો—પછી તે મારો સદાચાર હોય કે જોરેલી પીડા હોય પણ—મારી જીંદગી અને આત્મામાં એવી તો ઓત-પ્રોત તે થએલી છે કે જેમ કોઈ ગ્રહને પોતાની કક્ષામાં ફર્યા સિવાય છૂટકો નથી તેમ તેનાથી જ ગતિ મેળવ્યા સિવાય મારાથી રહેવાતું નથી. જાહેર ધનસાક્ષ પ્રતિ મારી પ્રવૃત્તિ શામાટે ન થાય તેનું ખીજું કારણ એ છે કે લોકોનો આહ તેના ઉપર ધણો છે, જેથી લોકો પોતાના પ્રેમમાં એના દોષોને ઝખોળીને, જેમ ઝરો 'લાકડાનું' રૂપાંતર પથરામાં કરી નાખે છે તેમ તેની બેડીઓને આભૂષણ માનત; જેથી કરીને એવા મોટા પવનની સામે હલકાં બની મારાં તીર મારાં ધનુષ્યે જ પાછાં આવત, અને જ્યાં હું તાકત ત્યાં ન પહોંચત.

લેર:—અને એમ મારો ઉત્તમ પિતા મેં ખોયો; મારી જીહ્વેન કે જેની લાયકાત—તે હતી તેની પ્રશંસા કરીએ તો—આખા જમાનાના^૨ પર્વત ઉપર ઉભી રહી પોતાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રશંસા કરતી હતી તે મારી જીહ્વેન આશા-હીન દશામાં ઉથલાઇ પડી છે: પણ તેનું વેર હું લઇશ.

રાજા—પણ તેને માટે તારી નિદ્રામાં ભંગ ન પાડ; એમ ન ધાર કે અમને એવા સુસ્ત અને મંદ સત્વના બનાવેલા છે કે જેખમ અમારી દાઢીમાં આવીને અથડાય તો પણ તેને માત્ર અમે ગમત માનીએ. થોડા જ વખતમાં તમે વિશેષ સાંભળશો: તારા પિતાને હું ચાહતો હતો, અને અમને અમારા પર પ્રીતિ છે. અને હું આશા રાખું છું કે તમને સમજતાં શીખવશે કે—
(જસુસ પ્રવેશ કરે છે.)

કાં, કેમ ! શા ખબર છે ?

૧ જો એને બેડીઓ ધાલવામાં આવત તો પોતાના પક્ષપાતને લીધે લોકોને એના ઉપર વધારે દયા આવત. જોન્સન કહે છે કે 'ઝરો જેમ હલકી ધાતુનું' રૂપાંતર સુવર્ણમાં કરી નાખે છે તેમ' એમ જો કહ્યું હોત તો ઉપમા વધારે ઉચિત થાત. ૨ પર્વત ઉપરથી બોલતાં વધારે લોકો સાંભળી શકે. અર્થાત્ એનામાં એટલા બધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રશંસનીય ગુણો હતા કે જગતમાં તેની જોડી મળવી દુર્લભ જ.

જનસુસ:—હેમ્લેટના પત્રો, મહારાજ: આ આપ નામદારનો, આ રાણી સાહેબનો.

રાજા—હેમ્લેટના ! કોણ લાવ્યું ?

જનસુસ:—ખલાસીઓ, મહારાજ; એમ કહે છે; મેં તેમને નથી જોયા. ક્લૉડિઓએ તે મને આપ્યા; અને તેને લાવનારે આપ્યા.

રાજા—લેરતીજ, તું પણ તે સાંભળશે. જા. (જનસુસ જાય છે.)

(વાંચે છે): “ મહાન અને પ્રતાપવાંતા, આપના રાજ્યમાં મને નગ્ન મૂકવામાં આવ્યો છે તે આપ જાણશો. કાલે આપના રાજ-તેજેમથી ચક્ષુ સમક્ષ દષ્ટ થવાની હું પરવાનગી વિનવીશ; જે વખતે, તે બાબતમાં પ્રથમ આપની હુમા યાચીને, મારા એકાએક અને વિશેષ વિચિત્ર પુનરાગમનનો પ્રસંગ હું વર્ણવીશ. હેમ્લેટ.”

આનો અર્થ શો ? બીજામ બધા પાછા આવ્યા છે ? કે તેમાં કાંઈ છળ છે અને કાંઈ વાત જ નથી ?

લેર:—આપ અક્ષર ઓળખો છો ?

રાજા—તે તો હેમ્લેટના છે. ‘નગ્ન’ ! અને આ તાજે કલમમાં તે લખે છે કે ‘એકલો.’ તમારી સલાહ કાંઈ ?

લેર:—મહારાજ, મને તો તેમાં કાંઈ સમજણ પડતી નથી. પણ તે ભલે આવે: ‘આ પ્રમાણે તેં કર્યું’ એમ તેને મોઢામોઢ કહેવા હું જીવતો છું એ વિચારથી મારા હૃદયની ખુદ બીમારી ઉતવાય છે.

રાજા—લેરતીજ, જો એમ જ હોય તો—કારણ કે એમ^૧ કેમ હોઈ શકે ? બીજું કેમ હોઈ શકે ?—હું કહું તેમ કરીશ ?

લેર:—હા, મહારાજ, પણ તેની સાથે શાંતિ રાખવાનું ન કહો તો.

રાજા—તારી પોતાની શાંતિ અર્થે તે છે: જો તે આ સફરથી બહાર પાછો આવ્યો છે અને તે ફરીને કરવાનો તેનો વિચાર નથી, તો મારા મગજમાં હાલ એક યોજના રચાઈ છે તે પ્રમાણે, તેને એક શૈર્ષ્યના કામમાં હું પ્રેરી શકીશ, કે જેથી તેનો પાત જ થાય; અને તેના મૃત્યુ પરત્વે કોઈ ઉપર દોષ ચડવાનો પવન જ વાઈ શકે નહિ. તેની મા પણ તે યોજનાને નિર્દોષ કહી તેને દૈવયોગ કહેશે.

૧ ‘મારી આવી યોજના છતાં તે પાછો કેમ આવ્યો તે સમજાવું નથી; અને છતાં તે પાછો આવ્યો છે એ આ પત્રથી સ્પષ્ટ છે; તેથી તે પણ કેમ ન બને એ પણ સમજાવું નથી’ (હેટન). રાષ્ટ્ર અને ક્લૉડિ કહે છે. ‘કદાચ પ્રથમ વાક્ય હેમ્લેટના પાછા આવવાના સંબંધમાં છે અને બીજું વાક્ય લેરતીજની લાગણીઓના સંબંધમાં છે.’ પરંતુ રાજાના મનનો ગોટાળો સ્પષ્ટ છે.

લેર:—મહારાજ, તમે કહેશો તે કરીશ; તેમાં શસ્ત્ર હું થાઉં એવી યોજના કરી શકો તો તો ઘણી ખુશીથી કરીશ.

રાજા—એ પણ ઠીક છે. તારી બહારની મુસાફરી પછી તારા એક ગુણની પ્રશંસા લોકો બહુ કરતા અને તે હેમ્લેટના સાંભળતાં. તારા બધા ગુણોમાં આ ગુણથી એને અત્યંત ઇર્ષ્યા આવતી, અને મારા અભિપ્રાયમાં તો, સૌથી ઓછામાં ઓછી ગણનાને પાત્ર તે હતો.

લેર:—તે કયો ગુણ, મહારાજ ?

રાજા—તે ગુણ યુવાનીઆઓની ટોપીમાં માત્ર શોભાકારી ધરેલું જ છે, છતાં ઘણો જરૂરનો છે; કારણ કે તંદુરસ્તી અને ગાંભીર્યના આશયે પાકટ અવસ્થાએ પેહેરેલાં ગરમ અને સાદાં કપડાં જેટલાં વૃદ્ધને શોભે છે તેના કરતાં, આછકલો અને બેપરવાઈથી જુવાનીમાં પહેરાતો પોશાક જુવાનીઆને કાંઈ ઓછો શોભતો નથી. અહીં નોરમંડીનો એક ગૃહસ્થ આવ્યો હતો તેને બે મહીના થયા: મેં ફ્રેંચોને જોયા છે અને તેમની સામે લડ્યો છું: અને તેઓ ઘોડાની સવારીમાં ચતુર હોય છે; પણ આ બહાદુરની તો તેમાં બહુ ગરીબ: જાણે પોતાની બેઠકમાં જ ઉગ્યો હોય તેમ, એવી અહ્ભુત કસરતો તે પોતાના ઘોડાને કરાવતો કે કેમ જાણે તે સુંદર જાનવરની સાથે શરીરમાં અને સ્વભાવમાં તે એકાકાર હોય: અને મારી કલ્પનાની આગળ એ એટલો ચાલતો કે તેની કરી બતાવવાની શક્તિને ખેલ અને કસરતની મારી કલ્પનાઓ ઓછી પડવા લાગતી.

લેર:—તે નોરમન હતો ?

રાજા:—નોરમન.

લેર:—ત્યારે તો તે લેમંડ, મારા જીવનના સમ.

રાજા:—એ જ.

લેર:—હું તેને સારી રીતે ઝોળખું છું: આખી પ્રજાનો તે હીરો અને મુકુટ-મણી છે.

રાજા:—તારી હુશીઆરી એણે પણ કપ્પલ કરી હતી; અને બચાવની તારી કળા અને મહાવરાનાં, અને ખાસ કરીને તલવારની તારી પટાખાજનાં, સરસ વખાણ કરીને એ બોલી ઉઠતો કે જો તારી જોડ મળી આવે તો તે જોવાની ખરેખરી મજા આવે: જો તું સામો આવે તો તેની પ્રજાના પટાખાજોમાં હુમલો,^૧ સંભાળ અને ચક્ષુઓ રહેતાં નહિ એમ એ સોગન ખાધને

^૧ હુમલો કરવાની શક્તિ. સંભાળ=પ્રતિપક્ષીના પ્રહારથી છટકવાની ચતુરતા. ચક્ષુઓ=હુમલો કરવામાં અને પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ચક્ષુઓનું જે ચાંચલ્ય રાખવું પડે છે તે.

કહેતો. સાહેબ, એનાં આવાં વખાણથી હેમ્લેટને ઇર્ષ્યાનું ઝેર એટલું બધું આવતું કે તેની સાથે તમે પટાખાજી ખેલો એટલા માટે તમે એકદમ અહીં આવો એટલું જ ઇચ્છીને માગવા ઉપરાંત તે કંઈ કરી શકતો નહિ. હવે, આમાંથી—

લેર:—શું આમાંથી, મહારાજ !

રાજા:—લેરતીજ, તારો પિતા તને વહાલો હતો ? કે શોકની પ્રતિમા જેવો, હૃદયવિનાનું મુખ જ તું છે ?

લેર:—એ કેમ પૂછવું પડ્યું ?

રાજા:—નહિ કે તારા પિતા ઉપર તારી પ્રીતિ નહોતી એમ હું ધારું; પણ એટલા માટે કે સ્નેહ કાળે કરીને શર થાય છે એમ હું જાણું; અને તેની સાબીતિના સંજોગોથી હું જાણું કે પ્રેમના તણખા અને અગ્નિને કાળ ઓછા કરે છે. પ્રેમની જ્યોતિમાં જ એક જાતની વાટ અને મોગરો રહેલાં હોય છે કે જે તેને ઓછી કરીનાખે છે. વળી કોઈ વસ્તુ સરખી રીતે સારી હમેશાં રહેતી નથી, કારણકે સારાપણું, અતિશય વધી પડતાં, પોતાની સાતિશ્ચયતામાં જ મરી જાય છે: જે કરવું હોય તે કરવાની ઇચ્છા દરમ્યાન જ આપણે તે કરી લેવું જોઈએ; કારણકે આ ‘ કરવાની ઇચ્છા ’ બદલાઈ જાય છે અને જેટલી જીમ છે, જેટલા હાથ છે, જેટલા અકસ્માત છે તેટલામાં તેની ઘટ અને વિધનના પ્રસંગો હોય છે; અને ત્યારે ‘ આ કરવું જોઈએ ’ હૃદયને ‘ હલકું ’ કરીને ઇચ્છા કરતા ઉડાઉ નિઃશ્વાસ જેવું છે. પણ રજુમડાને તેના સચેત ભાગે ભોંકવા—હેમ્લેટ પાછો આવે છે. તારા પિતાનો તું પુત્ર છે એમ ઓલવા કરતાં કાર્યથી તે સિદ્ધ કરી બતાવવા તું શું કરવાની હામ બીડીશ ?

લેર:—દેવળમાં તેનું કળું કાપવાની.

રાજા:—ખરેખર, ખૂનને પવિત્ર કરે એવી કોઈ જગ્યા ન જોઈએ; વેરને કોઈ સીમાડા ન હોવા જોઈએ. પણ, ભાઈ લેરતીજ, આટલું કરીશ ? તારા ઘરના ઓરડામાં હમણાં તું રહીશ ? તું ઘેર આવ્યો છે તેની

૧. પ્રાચીન માન્યતા એવી હતી કે નિસાસો નાખતાં હૃદયનાં લોહીનાં ટીપાં ખેંચાય છે. તાત્પર્ય એમ છે કે કોઈ પણ કામ કરવાની ઇચ્છા તાજી હોય તેટલામાં તે કરી નાંખીએ તો થઈ જાય છે, નહિતો તેમાં ઘણાં વિધોનો સંભવ રહે છે. અને વિધો આવતાં કામ ન થઈ શક્યું તો ફરજ બળવતાં ચૂક્યા એવા વિચારથી નૈતિક સ્વભાવને ધક્કો લાગે છે, નકામા નિશ્વાસથી જેમ શારીરિક પ્રકૃતિને નાહક નુકસાન થાય છે તેમ. ૨. અર્થાત્, મુદ્દાની વાત ટુંકમાં કરતાં.

ખબર હેમ્લેટને અવશ્ય પડશે. તારી શ્રેષ્ઠતાનાં વખાણ કરે અને તે ફ્રેંચ માણસે વખાણેલી તારી કીર્તિને બેવડા વારનીશનો હાથ મારે એવાં માણસની વ્યવસ્થા અમે કરશું. છેવટે તમને ભેગા કરશું, અને તમારા ઉપર હોડ કરશું. બેરિક્કર, બહુ ઉદાર અને સમ્મળા પ્રપંચથી સ્વભાવે મુક્ત હોવાને લીધે, પદા બેલવાની તલવારોનું બરાબર અવલોકન તે કરશે નહિ; તેથી કરીને, સેહેલાઈથી અથવા જરી હેરફેર કરીને, અણ્ણિદાર તલવાર તારે લઈ લેવી, અને રમતાં રમતાં તારા પિતાનો બદલો એને આપજો.

લેર:—એમ જ કરીશ; અને તે અર્થે, મારી તલવારને હું ઝેર ચોપડીશ. એક લેભાણુ હકીમ પાસેથી એવું તીવ્ર તેલ મેં ખરીદ્યું છે કે તેમાં કોઈ છરી માત્ર બોળીને તેનાથી જો કોઈને માત્ર છરકો કરવામાં આવે, તો જ્યાં તે લોહી કાઢે છે તે જગાએ ચંદ્રની નીચેથી ગમે તેવાં ગુણુકારી ઔષધોને ભેગાં કરી ચોપડવામાં આવે, તો પણ તે મોતથી બચી શકે નહિ; આ તીવ્ર વિષ મારી તલવારની અણ્ણિને હું સેહેજ જ લગાડીશ કે જેથી કરીને જરીક ધસાતાં પણ તેનું મોત જ થાય.

રાજા:—હજી આમાં વધારે વિચાર આપણે કરીએ; વખત અને સાધન બન્નેની કઈ સગવડતા આપણી આ કૃતિને યોગ્ય લાગશે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરીએ. જો આ નિષ્ફળ થાય અને અણુધડ રીતે કરતાં આપણી યુક્તિ કળાઈ જાય, તો તો તેનો પ્રયત્ન જ ન કરવો તે વધારે સાફ. માટે જો આ યુક્તિ નીવડી આવતા આવતામાં ભાંગીને ભૂકેભૂકા થઈ જાય તો તે વખતે કામમાં આવી જાય એવી કોઈ બીજી યુક્તિ ટેકામાં તૈયાર રાખવી જોઈએ. સખુર ! જોઉં તમારી ચતુરાઈ ઉપર અમે ગંભીર હોડ કરશું; હાં, ઠીક. પદાબાજી બેલતાં તમે ગરમ અને તરસ્યા થઈ જાઓ—જે ઉદ્દેશે તમારાં ચલનવલન ધણાં જોસદાર તારે કરાવવાં—અને જ્યારે તે પીવાનું માગશે, ત્યારે તે પ્રસંગને માટે તેને આપવા હું ખ્યાલો તૈયાર રખાવીશ, કે જે માત્ર તેના હોડે અડકતાં, જો તારી ઝેરી ભોંકણીથી એ કદાચ બચવા પામે, તો આપણો ઉદ્દેશ આમાં પાર પડે. (રાણી પ્રવેશ કરે છે.)

કાં, કેમ છે, મીઠી રાણી ?

રાણી—હુ:ખો એટલી ત્વરાથી એક બીજાની પછવાડે આવે છે કે એકને પગલે જ બીજાં ચાલ્યું આવે છે: લેરતીઝ, તમારી બેન ડૂબી મૂઈ.

લેર:—ડૂબી ગઈ ! અરે, ક્યાં ?

રાણી—નદીને કિનારે ઝડપનું એક વિલોનું ઝાડ છે, જેનાં રૂપેરી પાંદડાં નીચે નિર્મળ પાણીમાં દેખાય છે. ત્યાં કાક ફુલ, કવચ ફુલ, ડેઝઝી

અને લાંબા આસમાની કુલની અવનવી માળાઓ લઈ તે ત્યાં આવી; ત્યાં પાણી ઉપર ઝડપથી ડાળાઓમાં પોતાની પુષ્પમાળાઓ લટકાવવા તે ચડતી હતી, તેમાં એક અદેખી નાની ડાળ ભાંગી; તુરત જ કુલપાલાનાં તેનાં સ્મારકો અને એ પોતે નીચે રડતી નદીમાં પડ્યાં. એનાં કપડાં પહોળાં થઈ પથરાઈ ગયાં, અને મત્સ્ય-કન્યાની પેઠે થોડો વખત તેમણે તેને ઉપર ઉંચકી રાખી; અને કેમ જાણે કે પોતાના સંકટનું એને ભાન ન હોય, અથવા તો તે તત્ત્વમાં રહેવાને સર્જિત હોય એવા જળચર પ્રાણીની પેઠે નચિંત રહી, જૂના ગીતના ટૂંકડા તે વખતે એ ગાતી હતી. પરંતુ લાંબો વખત તે ટક્યું નહિ; પાણીમાં પલંગતાં તેનાં કપડાં ભારે થતાં ગયાં, અને ગરીબ બિચારીને તેના સંગીતમય ગાણામાંથી નીચે ડાળા મૃત્યુમાં ખેંચી ગયાં.^૧

લેર:—અફસોસ, ત્યારે તે ડૂબી ગઈ ?

રાણી—ડૂબી ગઈ, ડૂબી ગઈ.

લેર:—ગરીબ ઓફેલિયા, તારા નસીબમાં પાણી તો ખુબ લખાયું હતું, તેથી મારાં આંસુ હું ખાળી રાખીશ: પણ છતાં તે આપણો સ્વભાવ છે; શરમને બોલવું હોય તેમ બોલો, પણ કુદરત પોતાનો રિવાજ પાળે છે: આ ન્યારે જશે, ત્યારે સ્ત્રી ખસશે. સલામ, મહારાજ; મારી પાસે ભાષણની જવાબ છે તે ભડભડીને સળગી ઉઠત, પણ આ મૂર્ખાઈ તેને ઠારી નાખે છે.
(નય છે.)

રાજ—ચાલ વાંસે, જરૂર; તેનો ગુસ્સો શાંત કરવા મારે કેટલું બધું કરવું પડ્યું હતું ! હવે મને ધાસ્તી લાગે છે કે તે ફરીને ફાટી નીકળશે. માટે, ચાલો પાછળ.
(નય છે.)

અંક ૫ મો:

પ્રવેશ ૧ લો: સ્થળ: કપ્રસ્તાન.

(બે ગામડીઆ કાદાળી લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

પેલો ગા:—જાણી જોઈને જે પોતાની ઉધોગતિ ગોતે છે તેને ધર-મની ઘોડે દાટવી છે ?

૧ રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે: “ રાણીનું આ ભાષણ બેશક કવિના નામને અનુચિત અને પ્રસંગને અયોગ્ય છે. આવા કાશ્ચિક પ્રસંગે પુણ્યને ગણાવવાં એ કેવળ અનુચિત છે. ઉપરાંત, ઓફેલિયાનું મરણ કાંઈએ જોયું નહોતું, નહિ તો જોનાર તેને બચાવી લેત.” પરંતુ કવિની કવિતામાં હૃદયને આકર્ષવાની જે શક્તિ રહેલી હોય છે તેને અવશ્યબી, આ વાત પરત્વે પોતાનો નિર્ણય કરવા વાંચનારને લાગે રાખવો જ ઈષ્ટ છે.

બીજો ગા:—હું કહું છું કે એને એમ દાટવી છે. માટે પાધરો દોર ધોર કર. પંચ એના ઉપર બેઠું તું અને એને ધરમનું દાટણું ઠરાવ્યું છે.

પેલો ગા:—પણ પોતાના બચાવમાં પડે ખુડી મુઆ સિવાય, ઇમ-ક્યમ થાય ?

બીજો ગા:—વળી એમ જ ક્યું છે તો.

પેલો ગા:—તો ઇ ‘ ભક્ષણુરથે ’ હોવું જોઈએ. નકર ઇમ નો થાય: કારણકે મુદ્દાની વાત આ છે: જો હું જાણી જોઈને ખુડી મરું તો તેમાં કારણ થાય છે: કારણની ત્રણ ડાળું છે: વરતવું, કરવું અને બજવવું. તસ્માત્ જાણી જોઈને પોતે ખુડી મૂક.

બીજો ગા:—ના, પણ સાંભળ તો ખરો, ભાઈશાખ ખોદણીઆ.

પેલો ગા:—મને રજા દો. આ અહીં પાણી છે; વાઝ: આ અહીં માણુહ ઉભો છે; વાઝ: જો માણુહ પાંણી પાંહે જાય, અને પોતાના પંડને ખુડાડી દે, તો પછી તેની મરજી કે નો મરજી, પણ ઇ જાય છે. બરાબર હમ-જજો: પણ જો પાણી તેની પાંહે જાય અને તેને ખુડાડી દે, તો ઇ પોતાને ખુડાડતો નથી. તસ્માત્, જે ખુદ પોતાના મોતનો ગુનેગાર નથી તે પોતાનું આયખું ટૂંકું કરતો નથી.

બીજો ગા:—પણ આ કાયદો છે ?

પેલો ગા:—હા, હા, માતાના હમ, છે જ: પંચનો હોધન કાયદો.

બીજો ગા:—ત્યારે હાથું કહું ? જો આ મોટા ધરનું માણુહ ન હોત તો ઇને ધરમની ખારનું દક્ષણું થાત.

પેલો ગા:—હાં હવે તું હાથું બોલ્યો; અને આપણા બીજા ધરમ-ભાઈઓ કરતાં મોટા લોકોને ખુડી મરવાનો અને ગળે ફાંદો ખાવાનો વધારે આશરો દેવાય છે એ બહુ દલગીરીની વાત છે. હાલ, મારી કોદાળી; માળીઓ, ખાઈ ખોદનારાઓ, અને ધોર-ખોદ વના ઠેકથી હાલ્યા આવતા કોઈ મોટા લોક જ નથી: આદમનો ધંધો તે કયાં કરે છે.

બીજો ગા:—ઇ મોટો માણુહ હતો કે ?

પેલો ગા:—શસતર રાખવામાં ઇ જ પેલો હતો.

બીજો ગા:—અરે, જા, એની પાસે શસતર જ કે’દી હતો ?

પેલો ગા:—કેમરે અલ્યા, કાફર છે કે શું ? હાહતર કેવી રીતે હમજો

૧ હુશીઆર ગામડીઓ પાંડિત્ય બતાવે છે; અને અધોગતિને બદલે ઉધ્વ મતિ વાપરતાં ઉધોમતિ બોલે છે. ૨ અહીં પણ ‘ રક્ષણુરથે ’ ને બદલે ‘ ભક્ષણુ-રથે ’ બોલે છે.

છે ?—‘આદમે ખોલું.’ શસતર વિના ખોદાય ? બીજો પરશન તને પૂછું છું :
જો બરોબર જવાબ નહીં આપ, તો કબુલ કર કે તું—

બીજો:—હાલ, હાલ.

પ્રેક્ષા ગા:—કડીઆ, વા’લુનો બાંધનાર, અથવા તો સુતાર કરતાંય
વધારે મજબુત બાંધે તે કોણ ?

બીજો ગા:—ફાંશીના લાકડાંનો બાંધનાર; કેમકે તે માચડો હજાર ભા-
ડાતી કરતાં પણ વધારે જીવે છે.

પ્રેક્ષા ગા:—તારી અક્કલ મને ઠીક ગમે છે, હાથે જ; ફાંશી ઠીક
કરે છે; પણ કેમ ઠીક કરે છે ? જે ખરાબ કરે તેને ઠીક કરે છે. હવે દેવ-
ળથી ફાંશી વધારે મજબુત બાંધાય છે એમ કહેવામાં તું ઠીક કરે છે. ત-
થ્યાત્, ફાંશી તને ઠીક પડે. ચાલ, વચાર કરીને ફરી ખોલ.

બીજો ગા:—કડીઆ, વા’લુ બાંધનાર કે સુતાર કરતાં કોણ વધારે
મજબુત બાંધે છે ?

પ્રેક્ષા ગા:—હા, કહે તે; અને છોડ સાંતી.^૧

બીજો ગા:—માતાના હમ, તે તો હું કહી હકું.

પ્રેક્ષા ગા:—કે’ ત્યારે.

બીજો ગા:—મારી આશાના હમ, હું નથી કહી હકતો.

(હેમ્લેટ અને હોરેશિયો, દૂર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રેક્ષા ગા:—તેમાં તારું માથું હવે ફેડીશ નહિ, કેમકે તારો ગળીઓ
ગધાડો પીટ્યાથી જટ હાલવાનો નથી; અને જ્યારે ફરીને કોઇ તને આ
પરશન પૂછે ત્યારે કે’જે કે ‘ધોર કરનાર’. જે ધર એ બાંધે છે તે કામતના દી
સુધી હાલે છે. જા, ચોધનની પાસે જા અને મારા સાર દારૂનો પ્યાલો લઇ
આવ.

(ગાય છે અને ખોદે છે).

(બીજો ગામડીઓ જાય છે.)

૩ કે જ્યારે જવાનીમાં ઇશિકથી પ્રેક્ષા થયો;

મેં તો જાણ્યું બહુ મીઠું—ખીંજું બૂલી ગયો—૩ કે.

અરે મારા સારા માટ કાળને ગમાવવા^૩

૧ અર્થાત્, કામેથી ઉતર. ૨ ચોધન નામનો પીકામાં દારૂ વેચનાર કોઈ હરો
એમ ધારવામાં આવે છે. ૩ દીકારો કહે છે કે આ લીટીમાં અર્થ નથી. મેહેન-
તના કામમાં આવથી સરળતા આવે છે એ અર્થ અત્ર ઉતાર્યો છે. આ ત્રણ દુકા
શેક્સપીઅરે પ્રચલિત લોક-ગીત ઉપરથી લીધી છે. તેમાં એકંદર અર્થ આમ છે:
‘જુવાનીમાં જે મીઠું લાગ્યું તેના પર મેં પ્રીતિ કરી તેથી મને તિરસ્કાર આવે

અરે મને લાગ્યું કે ન જોઈએ તે તો ભાવવા.

હુમ્લેટ:—આ માણસને તે પોતાના ધધાતો કાંઈ છોડ નહિ હોય કે આમ ધોર ખોદતાં પણ તે ગાય છે ? !

હોરે:—લાંબા પરિચયને લીધે એનો છોડ જતો રહ્યો છે.

હુમ્લેટ:—એમ જ છે; કામ વિનાના હાથમાં કોમળ લાગણી વધારે હોય છે.

પેલો ગા:—(ગાય છે). પણ ઘડપણે ચોરી છુપોઈ આવીને જકડી લીધો પંજમાં મને ફસાવીને. અરે મને કાંઈ ઉતારી નાખ્યો આ ઘડી જાણે કદિ ખાંધો નો'તો જવાનોનો પાઘડી.

(ખોપરી ફેંકે છે.)

હુમ્લેટ:—એ ખોપરીમાં જીભ હતી અને એક વખત ગાઇ શકતી. પ્રથમ ખૂન જેણે કર્યું હતું એવા કેમનના જડ્યાનું હાડકું જાણે હોય તેમ આ ગમાર એને જમીનપર કેવો ફેંકી દે છે ! કદાચ કોઇ રાજ-પ્રપંચીનું એ તાલકું હોય, જેને આ ગદ્દો અત્યારે પહોંચી જાય છે—જે પ્રપંચી કદાચ પ્રભુને પણ સીસામાં ઉતારે, ખરું કે નહિ ?

હોરે:—કદાચ ઉતારે, મહારાજ.

હુમ્લેટ:—અથવા તો કોઇ હજુરીઆની હોય, જે કહેતો કે “ સલામ, પ્રિય સાહેબ ! કેમ છો, સાહેબ ? ” આ કોઇ ફલાણા ભાઇ સાહેબ હોય કે જેણે ફલાણા ભાઇ સાહેબનો ઘોડો કે જે માગવાની તેની ઈચ્છા હતી તેનાં વખાણુ કર્યા હોય, ખરું કે નહિ. ?

હોરે:—હોય, મહારાજ.

હુમ્લેટ:—એમ જ, એમ જ. અને હવે તે ખોપરી, ડાયાં વિનાની અને ધોરખોદની કોદાળી તાલકામાં વાગતાં આમ તેમ અફળાતી, આપણા કીડાં-રાણીની થઇ. જે આપણને સમજાય તો આ ઘટમાળ મજેની છે ! આ હાડકાંના ઉછેરમાં નાની લાકડીઓથી રમાવા જેટલી જ કિંમત હતી ? તે વિચારતાં મને બહુ દુઃખ થાય છે.

છ. મારા પ્રેય માટે વખત જોઈએ છીએ, તેથી તેઓ યોગ્ય નથી. કારણકે જૂનાં પત્રોમાંથી આજ્ઞા આવતા ઘડપણે પોતાના પંજમાં મને પકડી લીધો છે, અને જીવાનીનું જીવન જાણે કાંઈ હોય જ નહિ તેમ તેને એ ફરી ગયું છે. માદીનું ધર બનાવવા માટે કોદાળી અને પાવડો, અને તેમાં કફન વસ્ત્ર; એવા મેમાન માટે એ જ યોગ્ય છે.

પેલો ગાઃ—(ગાય છે). રે કે પાવડો ને કોદાળી હાથમાં લઈ;
વધારામાં વસ્ત્ર કઢનનું તેને દઈ.
અરે એક માટીનો ખાડો બનાવો ઝટ ઝટે,
અરે એવા મે'માનને તો તે ઘટે.

(એક બીજી ખોપરી ફેંકે છે.)

હુમ્લેટઃ—એ વળી બીજી કોઈ વકીલની ખોપરી એ કેમ ન હોય ?
તેના જોગ-પારસાત, લખાણમાં તેના સૂક્ષ્મ ભેદ, તેના કેસ, તેના ભોગવટા
અને તેના છળભેદ હવે ક્યાં હશે ? પોતાનું માયું આ જંગલી ગમારને તેના
કચરાવાળા પાવડાથી આમ તેમ અફળાવા એ શામાટે દે છે અને પોતાના
ઉપર ગેરકાયદે હુમલો કરવા આવત તેના ઉપર ફરિયાદ માંડવાનું એ કેમ
બોલતો નથી ? હાં ! આ માણસ પોતાના વખતમાં કદાચ લેખ, ખરખરા-
જતની ચોકસી અને બેવડી શાખ કરાવેલા દસ્તાવેજોસહીત જમીનનો મોટો
ખરીદનાર હોય ! તેની ઝીણવટવાળી ખોપરીમાં ઝીણો ગંદવાડ ભરાય—આ જ
આખરે તેના દંડોનો દંડ અને જપ્તીની જપ્તી ? ! તેની પહોંચો, અને તે
પણ દુપટ, લેખના દુપટોની લખાણપહોળાઈથી વિશેષ પહોંચ આપશે નહિ ?
તેની જમીનોનાં વેચાણખત પણ આ પેટીમાં ભાગ્યે જ પથરાઈ રહેશે !
અને અહો, તેના માલિકની પણ એ જ દશા ?

હોરેઃ—એ જ, વિશેષ એક રજ પણ નહિ, મહારાજ;

હુમ્લેટઃ—ચર્મ-પત્ર બકરાની ચામડીનું બનતું નથી ?

હોરેઃ—હા, મહારાજ; અને વાછડાની ચામડીનું પણ થાય છે.

હુમ્લેટઃ—એમાં અભય શોધનારા બકરાં અને વાછડા છે. આ માણ-
સની સાથે હું વાત કરીશ. અલ્યા, આ કોની કબર છે ?

પેલો ગાઃ—મારી, શા'બ.

(ગાય છે) અરે એક માટીનો ખાડો બનાવો ઝટ ઝટે,
અરે એવા મે'માનને તો તે ઘટે.

હુમ્લેટઃ—મને પણ લાગે છે કે એ તારી જ છે, કારણકે તેમાં
તારો વાસ છે.

પેલો ગાઃ—શા'બ, તમારી વાશ તેની બહાર છે, અને એટલા માટે
એ તમારી નથી. અને મારે તો, મારી વાશ તેમાં નથી અને છતાં તે
મારી છે.

હુમ્લેટઃ—તારો તેમાં વાસ છે, તેમાં તું છે અને કહે છે કે તે તારી

છે: તે મુએલાંને માટે છે, જીવતાંને માટે નથી; એટલા માટે તારી ^૧વાશ આવે છે.

પેલો ગા:—તે જીવતી વાશ છે; મારી પાસેથી પાછી તમારી કને આવશે.

હેમ્બેટ:—ક્યા પુરૂષને માટે તું એ ખોદે છે ?

પેલો ગા:—પુરૂષને માટે નથી, શા'બ.

હેમ્બેટ:—ત્યારે કઈ સ્ત્રીને માટે ?

પેલો ગા:—અસ્ત્રીને માટે પણ નથી.

હેમ્બેટ:—તેમાં કોને દફનાવવાનું છે ?

પેલો ગા:—જે અસ્ત્રી હતી તેને, શા'બ; પણ તેના આત્મા શાંતિ પામે; તે મરી ગઈ છે.

હેમ્બેટ:—લુમ્મો કેવો ઝીણો છે ? આપણે સંભાળ રાખીને ખોલવું પડશે, નહિતો વક્રોક્તિ આપણને મારી નાખશે. પ્રભુના સમ, હોરેશિયો, ધણા વખતથી આ વાત મારા ધ્યાનમાં આવી છે: જમાનો એવો ચક્રોર થયો છે કે ગામડીઆના^૨ પગનો અંગુઠો હઝુરીઆની એડી નજીક એટલો આવે છે કે એની ત્વચા ગરમીને છોલી એ દુઃખવે છે. તું ક્યારથી આ ધંધો કરે છે ?

પેલો ગા:—વરહના જે દિવસે પરલોકવાશી મા'રાજ હેમ્બેટ ફેર. ટિનપ્રાહને જીત્યો તે જ દિવસે આ ધંધો મેં કરવા માંડ્યો.

હેમ્બેટ:—તેને કેટલું થયું ?

પેલો ગા:—એટલુંય નથી જાણતા ? કોઈ મુરખોય તે કહી હકે. નાનો હેમ્બેટ જે દી જનમ્યો તે જ એ દી: જે ગાંડા થઈ ગયા છે અને ઇંગ્લાંડ મોકલાવ્યા છે તે.

હેમ્બેટ:—હા, પણ તેને શા માટે ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવ્યો હતો ?

પેલો ગા:—કાં, એ ગાંડો થઈ ગયો હતો તેથી; ત્યાં તેની સુધ્ધી પાછી ઠેકાણે આવશે; અને ન આવે, તો ત્યાં તેનું કાંઈ નહિ.

હેમ્બેટ:—કારણ ?

પેલો ગા:—ત્યાં એને કોઈ ગાંડો નહિ ગણે; ત્યાંના માણુહો એના જેવાં જ ગાંડાં છે.

૧. મૂળમાં ' Lie ' શબ્દ છે; અને તેમાં શ્લેષ છે. અન્ય ભાષામાં આવા શ્લેષ ઉતારવા દુષ્કર છે. તેનો પ્રયાસ માત્ર અહીં કર્યો છે. ૨ ગામડીઆ લોકો પણ ખોલવા ચાલવામાં એવા હુશીઆર થઈ ગયા છે કે મગર દરબારી લોકોને તેથી દુઃખ લાગે છે. રાઈટ અને ક્લાર્ક કહે છે કે ચાંચવાળા જોડા પેહેરવાનો એક વખત રિવાજ હતો તેનું ગાર્ભિત સૂચન પણ અહીં કદાચ હોય.

હેમ્લેટ:—તે કેમ ગાડો થઇ ગયો ?

પેલો ગા:—કે' છે કે ઘણો વચીતર રીતે.

હેમ્લેટ:—કેવી વચીતર રીતે ?

પેલો ગા:—તે તો વળી એની અક્લ ખોઇને જ તો.

હેમ્લેટ:—ક્યાં ખોઇ અક્લ એણે ?

પેલો ગા:—આ ડેન્માર્કમાં; વળી ખીજે ક્યાં ? નાનાથી મોટો હું આ ચાકરીમાં થ્યોસું; તીશ વરસ થ્યાં.

હેમ્લેટ:—કોહોવા માંડ્યા પેહેલાં માણસ કેટલો વખત ભોંયમાં રહી શકે ?

પેલો ગા:—હાથેહાથ, મુઆ પેહેલાં એ કોહોવા માંડ્યું ન હોય—
અને હમણા હમણામાં બળીઆ કાકાથી મરતાં માણસો ધણાં આવે છે, જે કબરે આવતાં સુધી પણ માંડમાંડ રહી હકે છે—તો તે આઠ નવ વરસ હુધી ટકી રહે. ચમાર નવ વરસ હાલે.

હેમ્લેટ:—ખીજ કરતાં એ કેમ વધારે ?

પેલો ગા:—કારણ કે, શા'બ, તેના ધધાને લીધે તેનું ચામડું એટલું સાફ થઇ ગયું હોય છે કે પાણીને ઝાઝો વખત ઈ બહાર રાખશે. અને મકાને ખાસ બગાડનાર પાણી છે. આ ખોપરી રહી; ઇ તેવીશ વરસ ભોંયાં રહી છે.

હેમ્લેટ:—તે કોની હતી ?

પેલો ગા:—રાંડના ગાંડા માણહની. તમે કોની ધારો છો ?

હેમ્લેટ:—ના, મને તેની ખબર નથી.

પેલો ગા:—સાજો ગાંડીઓ, નરાતાર; જાઓ ઈ જા'નમમાં ! મારા માથા ઉપર દારૂનો શીહો એણે એક વખત રેડ્યો હતો. આ મુંડકી, શ્વાબ, રાજના રંગલા ચોરિકની હતી.

હેમ્લેટ:—આ ?

પેલો ગા:—એ જ.

હેમ્લેટ:—જેઉ. (ખોપરી લે છે.) અફસોસ, બિચારા ચોરિક ! હોરેશિયો, એને હું ઓળખતો હતો. બેહદ અક્લવાળો, ગજબ કલ્પનાવાળો માણસ; હજારો વખત પોતાની પીઠ ઉપર બેસારી એણે મને ફેરવ્યો છે: અને હવે મારી કલ્પનામાં તેની કેટલી સુગ ચડી આવે છે ! મારા ગળામાં ઓકારી આવે છે. આ ઠેકાણે એના હોઠ હતા, જે મેં ચૂમ્યા છે—કોણ જાણે કેટલી વખત. હવે તારી ઠેકડી, તારા ઠેકડા, તારાં ગીત, જે હાંસીના ચમકારા આખી મીજલસને પેટ પકડી હસાવતા, તે બધાં ક્યાં ગયા ? તારાં પોતાનાં દાંતીયાની હાંસી કરવા તેમાંનું હવે કંઈ ન રહ્યું ! ડાચું કેવળ ફાટી

રહ્યું ! જા હવે, મારાં પેલાં બાઈસાહેબના સંગાર-ભવનમાં; અને તેને કહે કે, ભલે એક ઈંચ જેટલો જાડો પોતાનો ચેહેરો એ રંગે, પણ આખરે આ આકારે એને આવવાનું છે; હસાવ તેને એથી. હોરેશિયો, ભલા મને એક વાત કહે.

હોરે:—તે શું, મહારાજ ?

હુમ્બેટ:—દાટયા પછી અલેક્ઝાંડરનો દેખાવ પણ આવો ?

હોરે:—એવો જ.

હુમ્બેટ:—અને ગંધાય પણ એવો જ ? કુઅઅઅ—

(ખોપરી હેઠે મૂકે છે.)

હોરે:—એવો જ, મહારાજ.

હુમ્બેટ:—હોરેશિયો, કેવો નીચ ઉપયોગ આપણો થઈ શકે છે ! અલેક્ઝાંડરની ઉત્તમ માટી પીપના કાણુને બંધ કરે તે કલ્પના પર્યંત કોઈની કલ્પના તેનો ક્રમ કેમ બાંધી ન શકે ?

હોરે:—એમ વિચાર કરવામાં અતિ ઝીણો વિચાર થયો ગણાય.

હુમ્બેટ:—નહિ રે, એક રજ પણ નહિ. લોકવિચારને પૂરતા અનુસરીને ક્રમે ક્રમે તેની સંભવિતતાની રેખા આમ દોરાય: અલેક્ઝાંડર મરી ગયો; અલેક્ઝાંડરને દાટયો; અલેક્ઝાંડર ધૂળમાં મળી ગયો; ધૂળ માટી છે; માટીની આપણે ગાર કરીએ છીએ; અને તેના પિંડાથી કે જેમાં એનું રૂપાંતર થઈ ગયું છે તેનાથી ખીર દારૂના પીપનું કાણું કેમ બંધ ન થાય ?

*સીઝર સગો સમ્રાટ પામી મૃત્યુ જે માટી બને,

તે પવનને અટકાવવાને બંધ કેં કાણું કરે;

અફસોસ ! જે માટી ખલકને ખૂબ ભયમાં રાખતી,

થંડા પવનને રોકવા તે ભીંતનું છાંદણ થતી.

પણ, ચૂપ, ચૂપ ! એક કોરે: આ રાજ જ આવે છે. (ધર્મ-ગુરૂઓ, સરઘસમાં; આફ્રિકિયાનું રાજ, લેરતીજ, અને ડાહ્યુઓ પાછળ આવતા, પ્રવેશ કરે છે: રાજ, રાણી અને તેમના અનુચરો ઈત્યાદિ.) રાણી; દરબારી સભ્યો; આ કોને આ-ભડવા તેઓ આવે છે ? અને આવી લંગડી ક્રિયાઓ ! આ તો એમ સૂચવે છે કે જે શખને લઈ તેઓ આવે છે તેણે જીવતાં આત્મહત્યા કરી છે; દરજ્જાવાળું માણસ લાગે છે. જરા સંતાઈને લક્ષ રાખીએ.

(હોરેશિયોની સાથે સંતાઈ જાય છે.)

લેર:—ખીજ કઈ ક્રિયા ?

* મારા વિદ્વાન સ્નેહી મિત્ર રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ બી. એ. નો રચેલો આ છંદ છે.

હેમ્બેટ:—એ તો લેરતીઝ; ઘણો ઉમદા યુવાન: જો.

લેર:—ખીજ કદ ક્રિયા ?

પ્રથમ ધર્મગુરુ:—અને તેટલી જવાબદારી રાખી અમે તેના પ્રેત-સંસ્કાર વધાર્યા છે. તેનું મૃત્યુ શક્તિ હતું; અને મહારાજની બળવંત આજ્ઞા અમારાથી લોપ થઈ શકી નહિ, નહિતો આખરના રણશોંગા પર્યંત અપવિત્ર ભૂમિમાં તે પડી રહેત: ઉદાર પ્રાર્થનાઓને બદલે ઠીંકરાં, પથરા અને કાંકરા એના ઉપર ફેંકવામાં આવત; છતાં અહીં તેને તેના કૌમાર્યને ઘટિત પુષ્પ-માળાઓ, પુષ્પ-વેરણુ અર્પવામાં આવ્યાં છે અને ઘંટા અને દ્વન-ક્રિયાના દમામથી એને ધેર આણવામાં આવી છે.

લેલે:—એથી વિશેષ નહિ થાય ?

પ્રથમ ધર્મ:—નહિ થાય. શાંતિથી ગત થએલા જીવને માટે જેવી શાંતિની પ્રાર્થનાઓ થાય છે તેવી અહીં કરીએ તો તેમાં પ્રેત-સંસ્કારની ધાર્મિક ક્રિયા દૂષિત થાય.

લેર:—મૂકો એને ભૂમિમાં, અને તેની સુંદર અને પવિત્ર માટીમાંથી પાટલ પુષ્પો ઉગો ! ગમાર પાદરી, હું તને કહું છું કે મારી બહેન સેવા કરતો ફિસ્તો થશે, દરમ્યાન તું ચંડાળ બરાડા પાડતો પડ્યો રહેશે.

હેમ્બેટ:—અહા, સુંદર ઓફેલિયા !

રાણી:—મીઠીને મીઠાં: છેલ્લા પ્રણામ: (પુષ્પ વેરે છે). તું મારા હેમ્બેટની પત્ની થશે એવી આશા મેં તો રાખી હતી: મીઠી કુમારિકા, તારી લગ્ન-શય્યા શણગારવાની મને હોંસ હતી; આમ તારી કબર ઉપર પુષ્પ વેરવાનું મેં નહોતું ધાર્યું.

લેર:—અરે, તારી અબ્જય સમજણનો જેના દુષ્કૃત્યે વિનાશ કર્યો તેના મસ્તક ઉપર ત્રમાણું દુઃખ ત્રણના દશ ગણા વખત પડજો ! સમુર કરો માટી નાખવી,—મારી લુગ્ગમાં ઘાલી એકવાર વધારે મને ભેટી લેવા દો. (કબરમાં દૂધી પડે છે). બ્યાંસુધી પુરાણા ઓલિસનથી પણ ઉંચો, અથવા

૧ રાઇટ અને ક્લાર્ક કહે છે: લગ્નક્રિયાનું અહીં શોચકારક સૂચન છે. પર-
ણ્યા પછી ઘંટા અને લગ્નની ધામધુમથી કન્યાને વરને ઘેર લઈ જવામાં આવે
છે તે પ્રમાણે, કબર કે જે હવે મૃત-કન્યાનું ઘર છે ત્યાં તેને લઈ જવામાં આવે
છે એ રિવાજનું વર્ણન અને સૂચન ઘણું સ્થળે છે. ૨ અર્થાત્ મારી બહેન
સ્વર્ગમાં જશે અને તું નરકમાં સડીશ. ૩ થેસેલીમાં આવેલા પર્વતોની ઉંચી
હાર. દેવો અને અસુરોની લડાઈમાં સ્વર્ગમાં ચડવા માટે અસુરોએ ઓસ્સા અને
ઓલિંપસને પેલીસન ઉપર અથવા પેલિસન અને ઓસ્સાને ઓલિંપસ ઉપર
બડકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. (ડેટન)

આસમાની ઓલિંપસના ગગન-ચુપિત શિખરથી પણ ઉંચો મોટો પર્વત આ સપાટ ભૂમિ ઉપર થાય ત્યાં સુધી હવે જીવતા અને મુઆ ઉપર તમારી ધુળનો ઢગલો કરો.

હેમ્લેટ:—(આગળ આવીને) પોતાના શોક ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકનાર કોણ છે, કે જેનાં અફસોસનાં વેણ ભમતા ગ્રહો ઉપર જાદુ ચલાવી, અજ્ઞાપીથી વીંધાએલા શ્રેતાઓની માફક તેમને થંભાવી દે છે ? આ હું, ડેન્માર્કનો રાજકુમાર હેમ્લેટ, છું. (કબરમાં કૂદી પડે છે.)

લેર:—તારા આત્માને સેતાન સાહી લો. (બાઝી પડે છે તેને.)

હેમ્લેટ:—તારી પ્રાર્થના સારી નથી: ભાઈ, મારે ગળેથી તારી આંગળીઓ લઈ લે; કારણકે જોકે હું ક્રોધી અને ઉદ્વેગ નથી, છતાં મારામાં કાંઈક એવું ભયંકર છે કે જેનાથી તારા શાલુપણે ડરવું ધટે છે; રાખ એક કોરે તારો હાથ.

રાજા:—તેમને છૂટા પાડો.

રાણી:—હેમ્લેટ, હેમ્લેટ !

સૂઝણા:—ગૃહસ્થો—

હોરે:—નામદાર સરકાર, શાંત થાઓ !

(અનુચરો તેમને છૂટા પાડે છે અને કબરમાંથી તેઓ બહાર આવે છે.)

હેમ્લેટ:—અરે, જ્યાં સુધી મારી પાંપણો હાલતી બંધ થાય ત્યાંસુધી હું એની સાથે આ બાબત લડીશ.

રાણી:—અરે મારા દીકરા, કંઈ બાબત ?

હેમ્લેટ:—ઓફેલિયા ઉપર મારો પ્રેમ હતો. આળીશ હજાર ભાઈઓ, પ્રેમના તેમના સરવાળાના સમૂહ સહીત, મારા સરવાળે પહોંચે નહિ: એને માટે તું શું કરવા તૈયાર છે ?

રાજા:—અરે, તે ગાંડો થઈ ગયો છે, લેરતીઝ.

રાણી:—પ્રભુના પ્રેમની ખાતર, તેનું બોલ્યું મનમાં ન આણીશ.

હેમ્લેટ:—જખમના સમ, તું શું કરીશ તે મને કહે: રડશે ? લડશે ? અન્નપાણી તજશે ? તારા પંડને તોડી ફેડી નાખીશ ? નદી પીશે ? મગર ખાશે ? હું તે કરીશ. અહીં તું રાગડો તાણી રોવા આવે છે ? તેની કબરમાં કૂદીને મને શરમાવવા આવે છે ? જીવતો તેની સાથે દટાવા ? અને એમ હું પણ કરીશ. અને તું હુંગરોની બડાઈ મારતો હો તો જ્યાંસુધી આ ભૂમિનું તાલકું બળતા સૂર્યબિંબને અડકી દાઝે ત્યાં સુધી કરોડો એકરો તેમને નાખવા દો. અરે, મોટી મોટી વાતો જ કરવી હોય, તો તારી પેડે હું પણ કરી શકીશ.

રાણી:—કેવળ ઘેલછામાં આ બધું તે બોલે છે; અને આ પ્રમાણે થોડો વખત તેની ધુરી ચાલશે: પછી તુરત જ, કબુતરીની પેઠે શાંત થઈને, જ્યારે એનાં સોનેરી ઇંડાંની જોડ બહાર આવશે ત્યારે, લજવાઈને ચૂપ થઈ એ બેસી જશે. ?

હેમ્લેટ—સાંભળો, સાહેબ: મારી સાથે આમ વરતે છે તેનું શું કારણ ? મારો પ્રેમ હમેશાં તારા ઉપર હતો, પણ તેનું કાંઈ નહિ: હરકયુલિઝને પોતાને કરવું હોય તેમ ભલે કરે, પણ ' સો દિન સાસુના તો એક દિન વહુનો. '

(બચે) .

રાજા:—ભાઈ હોરેશિયો, એની આસનાવાસનામાં રહો.

(હોરેશિયો બચે છે) .

(લેરતીઝને) ગઈ રાતની આપણી વાતચીતથી તારી ધીરજને દઢ કર. એ વાતને હમણાં જ અમે હાથમાં લેશું. સમજી જરૂર, તમારા દીકરા ઉપર જરી દેખરેખ રખાવજો. આ કબરને જીવતી રચાઈગીરી મળશે. શાંતિનો સમય અમે થોડા વખતમાં જોશું. ત્યાં સુધી ધીરજથી અમારું કામ થવા દો.

(બધા બચે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો: સ્થળ:—કિલ્લામાં મોટો ઓરડો.

(હેમ્લેટ અને હોરેશિયો પ્રવેશ કરે છે.)

હેમ્લેટ—આ બાબત એટલું, ભાઈ: હવે બીજું: બધી હકીકતની તને ખબર છે ?

હોરે:—ખબર છે, સાહેબ !

હેમ્લેટ:—ભાઈ, મારા હૃદયમાં એક જાતનો એવો વિગ્રહ ચાલતો હતો કે તેથી મને ઉંઘ ન આવી. મને લાગ્યું કે હેડમાં પૂરાએલા બળવાખોર કરતાં પણ મારી દશા ખુરી હતી. પછી તો સાહસ કરીને—અને આ સાહસિકપણું કર્યું એ જ સાચું થયું—કારણ કે જ્યારે આપણાં ઇંડાં કાવનાં નિષ્કળ જ થાય છે ત્યારે આ સાહસ ઘણી વખત આપણને બહુ કામમાં આવી જાય છે તે પણ જાણવા જેવી વાત છે; અને તેથી આપણને ઉપદેશ મળે છે કે આપણે ગમે તેવી અણધાર શરૂઆત કરીએ પણ આપણા ઉદ્દેશોને રસ્તે ચડાવી આપતી કોઈક દિવ્ય શક્તિ છે.

૧ કબુતરી ઘણું કરીને બે ઇંડા ઉપર સેવવા બેસે છે; અને જ્યારે બચ્ચાં સેવાઈ રહે છે ત્યારે પીળા ઇંછાંથી છવાએલાં હોય છે. બહાર આવશે-ઈંડા ફેંડીને બચ્ચાં બહાર નીકળશે. (હેટન). ૨. રાજાના મનને એમ છે કે હેમ્લેટનું બળીદાન હવે આ કબરને અપારો.

હોરે:—તે સાવ સાચું છે.

હેમ્લેટ:—મારી ખોલીમાંથી ઉઠી ઝટ દરીઆઈ ઝભો મેં પહેરી લીધો, અને અધ્ધારામાં પંપાળી પંપાળીને શોધવા લાગ્યો. મારી ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ; તેમનું પરખીડીયું લીધું; અને છેવટે મારી ખોલીમાં પાછા આવ્યો; ધાસ્તીમાં સખ્ય વિવેકને ગરકાવ કરી દીધો; તેમનું મહાન આરાપત્ર ફેડવાની હિંમત કરી; જેમાં, હોરેશિયો, સ્પષ્ટ હુકમ મેં જોયો—અરે પાદ-શાહી લુચ્ચાઈ ! હુકમમાં ઘણા પ્રકારના રદીયા—ડેન્માર્કની પ્રખળતાના, ઇંગ્લાંડના શ્રેયના,—આપ્યા હતા; અને, અહો ! હું જીવતો હોઉં તો તેથી ઉપજતા ભયનાં ભૂત અને ભ્રમણા સહિત, કે એ હુકમ જેતાં વેંત, કાંઈ પણ ઢીલ વગર, અરે, કુવાડાની ધાર ચડાવવા પણ ખોટી ન થતાં, મારું માથું કાપી નાખવું એવી તેમાં આજ્ઞા હતી.

હોરે:—એટલું બધું ?

હેમ્લેટ:—આ હુકમ રહ્યો; કુરસદે વાંચજો. પણ આગળ શું થયું તે સાંભળવું છે ?

હોરે:—કહો, કહો.

હેમ્લેટ:—આમ પ્રપંચની જાળથી ચારે તરફ સપડાએલો—પ્રથમ પ્રસ્તાવ હું કરું તે પેહેલાં તો મારા મગજે નાટક લખવું પણ શરૂ કરી દીધું—હું હેઠો ખેઠો; નવા પત્રનો મુસદ્દો કર્યો; અને તે સાફ લખી નાખ્યો: આપણા રાજદારી પુરોષોની પેઠે સુંદર અક્ષર લખવામાં મેં હલકાઈ માની હતી અને તે વિદ્યા ભૂલી જવાની ઘણી કોશીષ મેં કરી હતી; પણ બાઈ, આ વખતે મને તે જખ્ખર કામમાં આવી ગઈ. મેં શું લખ્યું તેની મત-લખ જાણવી છે ?

હોરે:—હાસ્તો, મારા કૃપાળુ મહારાજ.

હેમ્લેટ:—રાજાને નામે સોગનપૂર્વક એવી આતુર મેં વિનતિ કરી કે—ઇંગ્લાંડનો રાજા એનો વફાદાર ખંડીઓ છે તેથી, તેમની વચ્ચે અખજુરીની માફક પ્રેમવૃદ્ધિંગત થાય એવી જો તેની ઇચ્છા હોય, શાંતિ પોતાની ઘઉંલી માળા હજી પણ પેહેરી રાખે અને તેમના સ્નેહભાવમાં એ અલ્પવિરામ

૧ બ્લેક્સ્ટોન કહે છે કે શેક્સપીયરના વખતના મોટાં માણસો ઘણા ખરાબ અક્ષર લખતા; તેમના મંત્રીઓ બહુ સારા લખતા. (ડેટન) ૨ ખજુરી હમેશાં લીલી રહે છે અને મજબુત હોય છે; તેથી તેને હમેશાં તાજી રહે એવી વસ્તુ સાથે સરખાવાય. ૩ શાંતિ અને સુકાળના ચિહ્ન ઘઉં હોવાથી ઘઉંલી માળા કહી છે. ૪ જોન્સન કહે છે: અલ્પવિરામ વાક્યના સંબંધ અને અવિચ્છિન્નતાનું ચિન્ન છે.

થાય એવી જો તેની ઇચ્છા હોય, અને એવા જ બીજા ઘણા ગંભીર પ્રકારના 'જો' 'જો' થી લખ્યું કે આ પત્રની હકીકત વાંચીને જાણતાં જ, વધારે ઘટારે ઢીલ વિના તેના લાવનારાઓને, પ્રાર્થનાનો વખત પણ નહિ આપતાં, મારી નાખવા.

હોરે:—તેના ઉપર મોહાર કેમ કરી ?

હેમ્લેટ:—અરે એમાં પણ દૈવની ઇચ્છા બળવાન હતી: મારા પિતાની મુદ્રા કે જે રાજ-મોહારનો નમુનો હતી તે મારી કોથળીમાં હતી; પેહેલાની પેઠે જ પત્રને વાળ્યો, તેના ઉપર સહી કરી, મુદ્રાની છાપ મારી, અને પાછો હતો તેમ મૂકી દીધો; ફેરફારની ખબર પડી જ નહિ. પછી બીજો દિવસે દરિયામાં અમારે ઝપાઝપી થઈ; અને પછી શું થયું તે તો તું જાણે છે.

હોરે:—ત્યારે ગીલ્ડનરસ્ટન અને રોઝનક્રાંઝ ત્યાં ગયા.

હેમ્લેટ:—અરે, ભલા આદમી, આ કામ કરવા તો તેમણે પ્રેમ બાંધ્યો હતો; તેમનું મને મનમાં કાંઈ લાગતું નથી. તેમનું મોત તેમણે પોતે માગી લીધું છે. જ્યાં બે મહા બળવાન શત્રુઓની વચ્ચે જીવ સટોસટની મારામારી ચાલતી હોય ત્યાં હલકી શક્તિવાળાએ વચમાં આવવું જોખમકારક છે.

હોરે:—અરે, આ તે કેવો રાજ !

હેમ્લેટ:—જેણે મારા રાજને માર્યો, મારી માની ઇજ્જત લીધી, રાજ તરીકે મારી પસંદગીની અને મારી આશામાં જે વચ્ચે ધુસ્યો, જેણે મારી જીંદગીને માટે જ દોર નાખ્યો, અને તે પણ આવા પ્રપંચથી—એનો હિસાબ આ હાથે સમજવામાં બિલકુલ પાપ નથી, પણ તેમાં ફરજ જ છે એમ તને નથી લાગતું ? અને આપણી પ્રકૃતિના ? આ કપૂડાને વધારે ખુરં કરવાનો વખત આવે એ મોટામાં મોટું નારકી પાપ નથી ?

હોરે:—ઇંગ્લાંડના કામનું પરિણામ થયે તે થોડા જ વખતમાં એને જાણવું જોઈએ.

હેમ્લેટ:—થોડા જ વખતમાં જાણાશે; પણ 'દરમ્યાન' મારી છે; અને માણસની જીંદગી 'એક' ગણીએ તેના કરતાં વધારે નથી. પણ ભાઈ હોરેશિયો, લેરતીઝની સાથે હું વિવેકની રીત ભૂલી ગયો તેથી હું ઘણો દિલ-ગીર છું; કારણ કે મારા સખખની પ્રતિમાથી^૩ હું તેની તસવીર જોઉં છું: એની કૃપા મેળવવા હું પ્રયાસ કરીશ; પણ ખરેખર, તેના શોકના પ્રબળ દેખાવે મને આસમાન જેટલો ઉસ્કેરી મૂક્યો.

૧ પાપવાસનાના. ૨ માણસ મારવામાં, એક ગણતાં જેટલો વખત લાગે તેના કરતાં વધારે વખત જોઈતો નથી. ૩ મને યાદ તેમ સૌને યાદ. મારી પેઠે પણ એને તેમ કરવાનું કારણ હતું.

હોરે:—ચૂપ રહો ! આ કોણ આવે છે ? (ઓસરિક પ્રવેશ કરે છે,)

ઓસ:—આપ નામદારનું પુનરાગમન ડેન્માર્કમાં પાછું ભલે થયું.

હેમ્લેટ:—હું નમનતાધર્થી આપનો ઉપકાર માનું છું, સાહેબ. આ જળમાખીને ઓળખે છે ?

હોરે:—ના, મારા કૃપાળુ સરદાર,

હેમ્લેટ:—ત્યારે તું એટલો પ્રભુની વધારે કૃપાનો પાત્ર, કારણ કે એને ઓળખવામાં દુરાચાર છે. એને પુષ્કળ જમીન છે અને તે ફળદ્રુપ છે. જનવરને જનવરોનો રાજ થવા દો, અને એની ગમાણુ રાજના રસોડામાં જઈને ઉભી રહેશે. ૨ એ ગમાર છે, પણ મેં કહ્યું તેમ, કચરાના કળ્મજમાં વિસ્તારવાળો છે.

ઓસ:—મીઠા મહારાજ, જો આપને અવકાશ હોય, તો રાજજી તરફથી કાંઈ ચીજ મારે આપવાની છે.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, સત્વના સઘળા ઉઘમથી હું તેનો સત્કાર કરીશ. પણ તમારી ટોપી તેના ખરા ઉપયોગમાં લો: તે માથા માટે છે.

ઓસ:—આપનો ઉપકાર માનું છું; ગરમી ધણી છે.

હેમ્લેટ:—નહિ, હું ખરું કહું છું; થંડી ધણી છે. પવન ઓતરાદો છે.

ઓસ:—ખરે જ, થંડી ઠીક ઠીક છે, નામવર.

હેમ્લેટ:—છતાં મારી પ્રકૃતિને માટે ધણી ગરમી છે; ઘણો ધામ થાય છે.

ઓસ:—ધણી જ, નામદાર; ઘણો જ ધામ થાય છે, જાણે કે,—કેમ તે હું કહી શકતો નથી. પણ નામવર, ખુદાવિંદ હજુરશ્રીએ મને આપને જણાવવા ફરમાવ્યું છે કે આપ નામદાર ઉપર એક મોટી હોડ તેમણે બકી છે. સાહેબ, તે વાત તે આ.

હેમ્લેટ:—મારી ચરજ છે, સ્મૃતિમાં રાખો.

(તેને માથે ટોપી મૂકવા હેમ્લેટ આગ્રહ કરે છે.)

ઓસ:—નહિ, મારા ભલા નામવર; મને તેથી ઠીક લાગે છે; તેમાં વિવેક નથી, સાહેબ. દરબારમાં હમણાં નવા દાખલ થયા છે લેરતીઝ: સાચું કહું છું, સંપૂર્ણ ગૃહસ્થ, ધણી જ ઉત્તમ ^૩ભિન્નતાઓ વાળો, ધણી નર્મ સોબતનો અને મહાન દર્શન વાળો; લાગણીપૂર્વક તેના વિષે બોલું તો, ગૃહસ્થા-

૧ 'કોઈ પણ દેખીતા ઉદ્દેશ કે હેતુ વિના જળમાખી પાણીની સપાટી ઉપર ભમ્યા કરે છે, તેથી ઘાલમેલીઆ ખુશામતીઆનું તે યોગ્ય ચિહ્ન છે. [જોન્સન-ડેટનમાંથી]. ૨ અર્થાત્ આ ઓસરિકા. ૩ ઓસરિકની પાત્રતા ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ભિન્નતા=ભિન્ન ભિન્ન ખુબીઓ. (ડેલિયસ). 'બીજા માણસોથી તેને ભૂદા પાડી આપતા લેદો; (રાઈટ અને ક્લાર્ક.)

ધનું તે પતું કે પંચાગ જ છે; કારણ કે તેનામાં આખો ખંડ તમને માલમ પડશે; તેમાંથી જે ભાગ કોઇ ગૃહસ્થને જેવો હોય તે જેમ્મ લે.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, તેનું વ્યાખ્યાન આપનામાં કાંઈ દુર્ગતિ પામતું નથી; યદ્યપિ, હું જાણું છું કે તેના બધા ગુણ એકે એકે ગણાવતાં સ્મરણ-શક્તિના ગણિતને અંધારી આવી જાય અને તેના ^૧ત્વરિત મુસાફરી કરતા વહાણની પછવાડે લથડીઆં ખાતી જાય. પણ વખાણની સત્યતામાં, હું એને મહાન વસ્તુનો આત્મા જ સમજું છું. અને એના સંબંધમાં ખરું કહીએ તો, એવા દુર્મિલ અને વિરલ ગુણોનો સંચય એનામાં થયો છે કે એની જેડી એના અરીસામાં જ મળે; અને જે કોઇ એની પછવાડે ચાલ્યા કરે, તે એની છાયા-બીજું કાંઈ નહિ.

ઓસ:—આપ એના વિષે અત્યંત નિઃસંશય રીતે બોલો છો.

હેમ્લેટ:—પ્રયોજિતતા, સાહેબ ? આપણા કાયા શ્વાસમાં એ ગૃહસ્થને આપણે શા માટે વીંટીએ છીએ ?

ઓસ:—સાહેબ ?

હોરે:—બીજી બોલી સમજવી શક્ય નથી શું ? ખરેખર, સાહેબ, તે આપ કરી શકશો.

હેમ્લેટ:—આ ગૃહસ્થના નામાભિધાનનું^૨ શું પ્રયોજન છે ?

ઓસ:—લેરતીઝના ?

હોરે:—તેની કોથળી ક્યારની ખાલી થઇ ગઇ છે. સઘળા સોનેરી શબ્દો ખરચાઇ ગયા છે.

હેમ્લેટ:—તેના, સાહેબ.

ઓસ:—હું જાણું છું કે આપ અજાણ્યા નથી--

હેમ્લેટ:—તે જણાયું હોત એમ હું ધન્ય છું, સાહેબ; છતાં, ખરેખર, તેમ જણાયું હોત, તોપણ તેમાં બહુ સીદ્ધારસ થાત નહિ. વાર, સાહેબ ?

ઓસ:—લેરતીઝ કેવો ઉત્તમ છે તે વિષે આપ અજાણ્યા નથી--

હેમ્લેટ:—રખેને ઉત્તમતામાં હું પોતાને એની સાથે સરખાવું એ ધાસ્તીથી તે કબુલ કરવા મારી હિંમત ચાલતી નથી.^૩ પરંતુ કોઇ માણસને

૧. ટીકાકારો કહે છે કે મૂળમાં આ વાક્ય ખરાખર સમજાવું નથી રાઇટ અને ક્લાર્ક પ્રમાણે અહીં અર્થ રાખ્યો છે, ૨ લેરતીઝનું નામ આપણી વાતમાં લાવવાનું પ્રયોજન શું છે ? હેમ્લેટ ઓસરિકની સાથે વાત કરતાં તેની પાત્રતાની નક્કલ કરે છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી. ૩ “ રખેને એની ખરોખરીઆ હોવાનો હું ડોળ કરું છું એમ જણાય એ ધાસ્તીથી તેને જાણું છું એમ કહેવા હું હિંમત કરી શકતો નથી. પોતાને જાણ્યા સિવાય કોઇ માણસ બીજાને પૂરેપૂરો જણી શકે નહિ, જે માનુષી ડાહ્યાપણની છેલ્લી હદ છે.” (જેન્સન).

બરાબર જાણવામાં પોતાને જ બરાબર જાણવાનું હોય છે.

ઓસ:—સાહેબ, હું તો તેના શસ્ત્રની ઉત્તમતાની વાત કરું છું; પણ તેના ઉપર મૂકાતા લોકાપવાદ પ્રમાણે, તેની શ્રેષ્ઠતામાં એ અદ્વિતીય છે.

હેમ્લેટ:—એનું શસ્ત્ર શું છે ?

ઓસ:—તલવાર અને કટારી.

હેમ્લેટ:—એ તો એનાં બે શસ્ત્ર થયાં. પણ વાર.

ઓસ:—સાહેબ, રાજાજીએ એની સાથે બારબરી છ ઘોડાની શરત બકી છે; જેની સામે તેણે, હું માનું છું તે પ્રમાણે, છ ફ્રેંચ તલવાર અને કટાર હોડમાં મૂક્યાં છે, તેમના સરંજામ સહીત જેવાં કે કમરપટા, ચર્મબંદ, વિગેરે. તે વાહકમાં ત્રણ તો, ખરેખર, કારીગીરીમાં મહાન, મૂઠના ઘણા પ્રત્યુપકારક, અત્યંત નાજુક વાહકો, અને ઘણા ઉદાર કલ્પનાવાળાં છે.

હેમ્લેટ:—તમે વાહક કોને કહો છો ?

હોરે:—હાંસીઆના ભાષ્ય વિના આપને પ્રકાશ પડશે નહિ એમ મેં ધાર્યું જ હતું.

હેમ્લેટ:—જો ૧ તોપોનું વહન આપણી પડખે આપણે કરી શકીએ તો તે વાક્ય-બંદ વાતને વધારે સંબંધ થાય; ત્યાં સુધી એ ચામડાના પટા રહે તો ઠીક. પણ ચાલો આગળ: છ ફ્રેંચ તલવાર, તેમનો સરંજામ, અને ત્રણ ઉદાર કલ્પનાવાળાં વાહકોની સામે છ બારબરી ઘોડા. ડેઇનની સામે એ ફ્રેંચ હોડ છે. તમે કહો છો તેમ, આ હોડ શા માટે બકી છે ?

ઓસ:—સાહેબ, રાજાએ એમ બકી છે કે તમારી અને એની વચ્ચે બાર પ્રહારમાં એ તમારાથી કોઇ કાળે ત્રણથી વધારે વધી શકશે નહિ. તમારા નવે એના બાર એમ બકી છે. આપ જો પ્રતિઉત્તરની કૃપા કરો તો તેની અજમાયશ હમણાં જ થઇ જાય.

હેમ્લેટ:—હું 'ના' કહું તો કેમ ?

ઓસ:—નામવર, આપ પડે તેમાં સામા આવો એમ હું કહું છું.

હેમ્લેટ:—સાહેબ, આ વિશાળ બંડમાં હું અહીં ફર્યા કરું છું. જો હજુરશ્રીની ઇચ્છા હોય તો અત્યારે કસરત કરવાનો મારો વખત છે. તો ભલે તલવારો લઇ આવો. તે ગૃહસ્થ ખુશી હોય અને રાજાજીનો તેવો વિચાર રહ્યો હોય, તો મારાથી બનતા પ્રયત્ને તેમની હોડ હું જીતી આપીશ; નહિ તો મને તો માત્ર શરમ અને વધારાના પ્રહારનો જ લાભ રહેશે.

ઓસ:—ત્યારે એ પ્રમાણે પુનરપિ ખબર આપું ?

૧ તેમ બની શકે ત્યાં સુધી 'વાહકો'ને ચામડાના પટા જ કહેવા ઠીક છે.

હેમ્લેટ:—એ મતલબની, સાહેબ. બાકી તો આપની પ્રકૃતિ બોલાવે એવી વાણીમાં.

ઓસ:—આપ નામદારને મારી સેવાની સિફારસ કરું છું.

હેમ્લેટ—આપનો, આપનો. (ઓસરિક નય છે.)

એની સિફારસ એ પોતે જ કરે છે એ ડીક છે. નહિતો તેનું એ કામ કરવા કોઈ બીજી જીભ એને મળે એમ નથી.

હોરે:—આ ટીટોડી પોતાના માથા ઉપર કોચલા^૧ સહિત દોડી નય છે.

હેમ્લેટ:—ધાવતાં પેહેલાં ડીટડીનો પણ વિવેક એણે કર્યો હશે. આ પ્રમાણે એ અને એની જાતના બીજા ઘણા કે જેમના ઉપર આ કચરાવાળો જમાનો ફિદા થાય છે તેમણે, વખતનો સુર માત્ર ગ્રહણ કરી સમાગમનું ઉપલું પડ માત્ર મેળવ્યું હોય છે; જે માત્ર એક પ્રકારનો ઉપરચોટીઓ શબ્દ-સમ્રહ હોય છે, અને તે તેમને અત્યંત સોયેલા અને ઝાટકેલા અભિપ્રાયમાંથી સોંસરા લઈ નય છે, પણ તેમની અજમાયશ કરવા માત્ર કુંકો એટલે પરપોટા ઉપર તરી આવે છે. (એક અમીર પ્રવેશ કરે છે).

અમીર:—સરકાર, નામદાર રાજાજીએ આપની કને પાઠવેલો યુવાન ઓસરિક પાછો આવી કહે છે કે આપ આ વિશાળ ખંડમાં રાહ જીએ છો. લેરતીઝની સાથે રમવાની આપની ઇચ્છા હમણાં જ છે કે તેમાં હજી વખત લાગશે એ જાણવા અર્થે મારું આગમન છે.

હેમ્લેટ—મારા વિચારોમાં હું દંઢ છું; અને તે રાજાજીની પછવાડે ચાલે છે; જે એમને વખત યોગ્ય લાગતો હોય તો હું તૈયાર છું. હમણાં કે ગમે ત્યારે: માત્ર એટલું જ કે હાલના જેવો હું તે વખતે શક્તિમાન હોઉં.

અમીર:—રાજાજી, રાણીજી અને બધાં આવે છે.

હેમ્લેટ:—ઘણી ખુશીથી.

અમીર:—તમે રમતમાં ઉતરો તે પેહેલાં લેરતીઝ સાથે કાંઈક નરમ વાતચિત આપે કરવી એવી ઇચ્છા રાણીજી રાખે છે.

હેમ્લેટ—તેમની શીખામણ સારી છે. (અમીર નય છે).

હોરે:—આ હોડ તમે હારી જશો, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—હું એમ નથી ધારતો; એ ક્રાન્સ ગયો ત્યારથી નિરંતર મહાવરો મેં રાખ્યો છે; મારી તરફેણમાં જે લાભ છે તેથી હું જીતીશ; પણ

૧. ટીટોડી (Lap-wing) ની માફક ઘણી ઝડપથી વાતમાં પોતે સફળ થયો તેના ખબર આપવા એ રાજા કને નય છે. એવું કહેવાય છે કે સેવાઈ રહ્યા પછી ટીટોડી સૃષ્ટિ જીવાની એવી ઉતાવળ કરે છે કે માથામાં હજી ઇંડાના કોચલાનો કાંઈક ભાગ ચોંટી રહ્યો હોય છે તોપણ તે બહાર દોડી નય છે. (ડેટન).

આ મારા હૃદયમાં બધું કેવું ખરાબ લાગે છે તેનો તને ખ્યાલ પણ નથી; પણ કાંઈ નહિ તેનું.

હોરે:—નહિ, મારા કૃપાળુ સરદાર—

હેમ્લેટ:—માત્ર મુખાંધ જ છે એ; પણ તે એવી જાતનો અદેશો છે કે જે સ્ત્રીને કદાચ ચિંતા ઉપજાવે.

હોરે:—જો આપના અંતરમાં કોઈ વાત ઠીક લાગતી ન હોય, તો તેને અધીન થાઓ. તેમના અત્ર આગમનને હું આગળ જઈ અટકાવીશ અને કહીશ કે તમે યોગ્ય સ્થિતિમાં નથી.

હેમ્લેટ:—જરાય નહિ; આગાહીના અદેશાને અમે કાંઈ હિસાબમાં ગણતા નથી. ચકલીના પતનમાં ખાસ ઇશ્વરી સંકેત હોય છે. જો તે હમણું જ થવાનું હોય, તો તે ભવિષ્યમાં થવાનું નથી; જો તે ભવિષ્યમાં થવાનું ન હોય તો તે હમણું જ થશે. જો તે હમણું જ થવાનું ન હોય, તોપણ તે ભવિષ્યમાં તો થવાનું જ. તત્પરતામાં સર્વ છે. જે પોતે પાછળ મૂકી જાય છે તેમાંનું કાંઈ પણ જ્યારે કોઈ માણસની સાથે જતું નથી, ત્યારે તેને વહેલું છોડી દેવામાં શું છે ? (રાજા, રાણી, લેરતીઝ, ઉમરાવો, આસરિક, અને તલવારો લઈ અનુચરો પ્રવેશ કરે છે. &c.)

રાજા:—આવ, હેમ્લેટ, આવ અને આ હાથ મારા તરફથી સ્વીકાર.

(લેરતીઝનો હાથ હેમ્લેટના હાથમાં રાજા મૂકે છે.)

હેમ્લેટ:—સાહેબ, મને તમારી ક્ષમા બક્ષો: મેં તમારો અપરાધ કર્યો છે: પણ તમે સજ્જન છો, તો તે ક્ષમા કરો. આ સમ્રાજા નામદારો જે અહીં હાજર છે તે જાણે છે, અને તમે પણ સાંભળ્યું હશે કે હું ઘેલછાથી પીડિત છું. તમારી લાગણીને, આબરૂના બાનને અને તમારી નાખુશીને ઉશ્કેરે એવું જે કાંઈ મેં કર્યું છે, તે મારું ગાંડપણ હતું એમ હું અહીં જાહેર કરું છું. લેરતીઝનો અપરાધ હેમ્લેટે કર્યો છે ? હેમ્લેટે કદિ નહિ. જો હેમ્લેટને હેમ્લેટમાંથી લઈ લેવામાં આવે, અને જ્યારે એ પોતે નથી હોતો ત્યારે લેરતીઝનો અપરાધ એ કરે, ત્યારે હેમ્લેટ તે કરતો નથી; હેમ્લેટ તેની ના પાડે છે. ત્યારે તે કોણ કરે છે ? તેની ઘેલછા છે. જો એમ હોય તો, જેનો અપરાધ થયો છે તેમાં હેમ્લેટનો પોતાનો પણ થયો છે: તેની ઘેલછા બાપડા હેમ્લેટની શત્રુ છે. સાહેબ, જાણી જોઈને મારું લગાડવાનો મારો ઇરાદો નહોતો એ વાતના આ શ્રોતા સમક્ષ મારા ઇકિરારથી, તમારી અત્યંત ઉદાર ખુદ્દિમાં મને એટલે અંશે મુક્ત કરો કે ઘર ઉપર તીર ફેંકતાં મારા બાપને તે વાગી ગયું છે.

લેર:—જે લાગણીઓની તીવ્રતાથી આ બાબતમાં વેર લેવા હું ઉશ્કે-

રાવો જોઈએ તે મારી લાગણીઓ તો સંતુષ્ટ થઈ; પરંતુ આખરની વાતમાં હું અલગ રહું છું; અને જ્યાં સુધી મારું નામ નિષ્કલંક રહ્યું છે એવો કોઈ પ્રસિદ્ધ આખરવાળા પ્રતિષ્ઠિત વૃદ્ધાનો મત અને સલાહનો દાખલો મને મળે નહિ ત્યાં સુધી તમારી સાથે સમાધાની હું કરીશ નહિ. ત્યાં સુધી જે પ્રેમ તમે મને આપો છો તે પ્રેમવત્ હું સ્વીકારીશ અને તેને અન્યાય નહિ આપું.

હેમ્લેટ:—ખુલ્લા દિલથી હું તે વાતને ભેટું છું, અને ભાઈઓની આ હોડ નિષ્કપટ બુદ્ધિથી ખેલીશ. લાવો તલવારો, ચાલો.

લેર:—ચાલો, એક મારે મારે.

હેમ્લેટ:—લેરતીજ, હું તારું ડાંક બનીશ; મારી અકુશળતામાં, અંધ-તમ રાત્રીમાં ગ્રહની પેઠે, તારી ચતુરાઈ ખરેખર ધણી પ્રકાશિત લાગશે.

લેર:—તમે મારી હાંસી કરો છો, સાહેબ.

હેમ્લેટ:—નહિ, આ હાથના સમ.

રાજા:—તેમને તલવારો આપો, જીવાન ઓસરિક. ભાઈ હેમ્લેટ, તને હોડની ખબર છે ?

હેમ્લેટ:—બહુ સારી રીતે, મહારાજ. આપ નામદારે નખજાની તરફેણમાં હોડ કરી વધારાનો લાભ લીધો છે.

રાજા:—મને તેની શંકા નથી; મેં તમને બંનેને જોયા છે; પણ એ વધારે કુશળ હોવાથી, તેનો લાભ અમે લીધા છે.

લેર:—આ ધણી ભારે છે, જોઈ બીજી.

હેમ્લેટ:—આ મને ઠીક ગમે છે. આ બધી તલવારો સરખી જ લાંબી છે ? (તેઓ ખેલવાની તૈયારી કરે છે.)

ઓસ:—હવે, મારા કૃપાળુ નામદાર.

રાજા:—દારૂના શીશા મેજ ઉપર મુકાવો. હેમ્લેટ જ્યારે પેહેલો કે બીજો પ્રહાર કરે અથવા ત્રીજી વખત મળતાં જ્યારે એ દેણું પતાવી દે, ત્યારે સઘળા કિલ્લાઓ ઉપરથી તોપોના બહાર કરવા. થાકથી હાંફી ન જતાં વધારે સારા શ્વાસથી હેમ્લેટ ખેલે એવા ઉદ્દેશે રાજા મઘપાન કરશે; અને પ્યાલામાં, ડેન્માર્કના કમવાર ચાર રાજાઓએ પોતાના મુગટમાં પેહેર્યું હોય તેના કરતાં પણ વધારે કિંમતી મોતી તે નાખશે. મને પ્યાલા આપો; અને ષડધમથી રણશીંગાને, રણશીંગાથી બહાર તોપચીને, તોપોથી આકાશને, આકાશથી પૃથ્વીને 'હવે હેમ્લેટની તંદુરસ્તીમાં રાજા મઘપાન કરે

૧ મારી અને તમારી વચ્ચે આવા સંજોગોમાં આખર બરેલી રીતે સલાહ થઈ શકે એવો દાખલો.

છે ' એવી ખબર આપવા દેજો. ચાલો, શરૂ કરો: અને, તમે પંચ, ખરાબર નજર રાખો. (તેઓ ખેલે છે.)

લેર:—ચાલો, મહારાજ.

હેમ્લેટ:—એક.

લેર:—નહિ.

હેમ્લેટ:—ચુકોદો.

ઓસ:—પ્રહાર, ઘણો સ્પષ્ટ પ્રહાર.

લેર:—વાર; ફરીને.

રાજા:—ઉભા રહો; મને પીણું આપો. હેમ્લેટ, આ મોતી 'તાઈ' છે; આ તારી તંદુરસ્તીમાં. (રણશીર્ષાં વાગે છે: અંદર તોપો ફુટે છે.) આપો તેને પ્યાલો.

હેમ્લેટ:—પ્રથમ આ ફેરો હું પુરો કરીશ: ત્યાં સુધી તે મુકી રાખો. ચાલો. (તેઓ ખેલે છે.) આ બીજો પ્રહાર; તમે શું કહો છો ?

લેર:—સ્પર્શ માત્ર, સ્પર્શ માત્ર; હું ક'મુલ કરું છું.

રાજા:—આપણો કુમાર જીતશે.

રાણી:—એ પુષ્ટ છે, અને હાંશી ગયો છે. આ લે, હેમ્લેટ, મારો રૂમાલ લે; તારું કપાળ લૂછી નાખ. હેમ્લેટ, તારા વિજય અર્થે રાણી પાનોત્સવ કરે છે,

હેમ્લેટ:—માયાળુ બાઈ સાહેબ.

રાજા:—જરૂર, પીતી ના.

રાણી:—પીશ, મહારાજ; ક્ષમા કરો, કૃપા કરીને.

રાજા:—(સ્વગત) તે ઝેરનો પ્યાલો છે: હવે ઘણું મોડું.

હેમ્લેટ:—બાઈ, હમણાં હું પીવાની હિંમત કરી શકતો નથી. હમણાં જ પછી વાત.

રાણી:—ચાલ, તારું મુખ મને લુછવા દે.

લેર:—મહારાજ, હવે હું તેને ફટકાવીશ.

રાજા:—હું તે નથી માનતો.

લેર:—(સ્વગત) અને છતાં મારા અંતઃકરણને તે કેવળ ગમતું નથી.

હેમ્લેટ:—ચાલો, ત્રીજા ફેરા માટે, લેરતીઝ: તમે માત્ર રમત કરો છો. બાઈ, તારા અત્યંત જોમથી તલવાર ફેરવ; મને લાગે છે કે તમે મને વિલાસી ધારો છો.

લેર:—હં, એમ ? ! ચાલો ત્યારે.

(તેઓ ખેલે છે)

ઓસ:—કાંઈ નહિ, કોઈ પક્ષે કાંઈ નહિ.

લેર:—લ્યો ત્યારે તમે. [લેરતીજ હેમ્લેટને ધાયલ કરે છે; અને પછી ખેંચાખેંચીમાં તેઓ હુથીઆર બદલે છે અને હેમ્લેટ લેરતીજને ધાયલ કરે છે].

રાજા:—તેમને છૂટા પાડો; તેઓ કોધે ભરાણા છે.

હેમ્લેટ:—નહિ, ચાલ ફરીને. (રાણી હેઠે પડી જાય છે.)

ઓસ:—અરે હો, રાણીની સંભાળ લ્યો !

હેરે:—તે બન્નેને લોહી નીકળે છે. કેમ છે, મહારાજ ?

ઓસ:—કેમ છે, લેરતીજ ?

લેર:—કેમ તે વળી એમ કે રાની? કુકડાની માફક મારી પોતાની જ જાળમાં હું લપટાણો. ઓસરિક, મારા પોતાના જ પ્રપંચથી વાજખી રીતે માઈ મૃત્યુ થાય છે.

હેમ્લેટ:—રાણીને કેમ છે ?

રાજા:—તેમને લોહી વેહેતું જોઈને એને મૂર્ચ્છા આવી છે.

રાણી:—નહિ, નહિ, તે પીણું, તે પીણું:—અરે મારા બહાલા હેમ્લેટ, તે પીણું, તે પીણું ! મને ઝેર દીધું. (તે મરી જાય છે.)

હેમ્લેટ:—અરે દગો ! અરે હો, બારણાં બંધ કરો; દગો, દગો ! શોધી કાઢો !

લેર:—તે આ રહ્યો, હેમ્લેટ, તારા પ્રાણ જવાની તૈયારીમાં છે; દુનિયાનું કોઈ ઔષધ હવે તને ફાયદો કરી શકે એમ નથી; હવે અરથો કલાક પણ તારે જીવવાનું નથી: તે દગલબાજ શસ્ત્ર તારા હાથમાં છે. ધારવાળું અને ઝેર પાએલું; તે દુષ્ટ પ્રપંચ મને જ નડ્યો છે; જો, આ હું પકું છું, ફરી કદિ ઉઠવાનો નથી: તારી માને ઝેર દેવામાં આવ્યું છે; વધારે મારાથી બોલી શકાતું નથી. રાજાનું, રાજાનું જ બધું કારસ્તાન છે.

હેમ્લેટ:—ધારને પણ ઝેર ! ત્યારે ઝેર, કર તાઈ કામ.

(રાજાને જખમ કરે છે.)

સઘળા:—રાજદ્રોહ, રાજદ્રોહ !

રાજા:—અરે, હજી મને બચાવો, મિત્રો; મને માત્ર ધજા જ થઈ છે.

હેમ્લેટ:—લે, અરે ગોત્રગામી, ખૂની, શાપિત ડેઈન, પી તાઈ પીણું. આ જ તાઈ મોતી કે ? જા મારી મા વાંસે. (રાજા મરી જાય છે.)

લેર:—એ જ લાગતો હતો; એણે જ ઝેર મેળવ્યું હતું. ઉદાર હેમ્લેટ, મારી સાથે ક્ષમાની અદલાબદલી કર. માઈ અને મારા પિતાનું મૃત્યુ તારા માથા ઉપર નહિ; તાઈ મૃત્યુ મારે માથે નહિ ! (મરી જાય છે.)

૧. Wood-Cock બીજા પક્ષીઓને ફસાવવા આ કુકડાને કેળવવામાં આવે છે; અને કોઈ કોઈ વખત બેકાજીથી આમતેમ ઠેકઠા મારતાં તે પોતે જ જાળમાં સપડાઈ જાય છે.

હેમ્લેટ:—પ્રભુ તેનાથી તને મુક્ત કરો ! હું પણ તારી પછવાડે આવું છું. હોરેશિયો, હું મરું છું. અભાગણી રાણી, છેલ્લા પ્રણામ. તમે કે જે અવાચક બની અહીં શ્રોતા થયા છો અને છેટા ઉભા રહી આ બનાવથી થરથર ધ્રુજો છો તે, જે મને વખત રહ્યો હોત—કારણકે આ નિર્દય જમાદાર મૃત્યુ બંધીવાન કરવામાં નિષ્ઠુર છે—તો, અરે, હું તમને કહેત કે—પણ રહ્યું હવે તે. હોરેશિયો, હું મરું છું. તું જીવતો છે. અસંતોષીઓને મારા વર્તન અને સખબની યથાસ્થિત હકીકત કહેજો.

હોરે:—એવો વિશ્વાસ કદિ રાખશો નહિ; ડેઇનિ કરતાં પ્રાચીન રોમન હું વધારે છું; હજી આમાં થોડું મઘ રહેલું છે.

હેમ્લેટ:—તું ખરો નર છે, તો તે પ્યાલો મને આપ; છોડ: પ્રભુના સમ, તે હું લઈ જ લેવાનો. અરે ભાઈ હોરેશિયો, આ પ્રમાણે હકીકત અજાણી રહેતાં, માફ નામ કેવું કલંકિત પછવાડે થાય ? તારા હૃદયમાં જે તે મને કદિ રાખ્યો હોય, તો થોડો વખત આનંદની દરગુજર કર; અને મારી વાત કહેવા આ નિષ્ઠુર દુનિયામાં દુઃખે દહાડા કાઢ. (છેટથી કુચ અને અંદર બંદુકના અવાજ.) આ લડાયક અવાજ શો ?

ઓસ:—પોલાંડથી વિજય મેળવી આવેલા ફોરટિનબ્રાસ ઇંગ્લાંડના એલચીઓને આ લડાયક સલામી આપે છે.

હેમ્લેટ:—અરે, હું મરી જઈ છું, હોરેશિયો; આ બળવાન વિષ મારા પ્રાણ ઉપર સર્વથા વિજય મેળવે છે: ઇંગ્લાંડથી આવેલા સમાચાર સાંભળવા હું જીવી શકું એમ નથી; પણ પસંદગી ફોરટિનબ્રાસની થશે એવી આ ગાહી હું કરું છું; મારો મરતો મત હું એને આપું છું: નાના મોટા બધા બનાવો કે જેને લીધે મારે આમ કરવું પડ્યું છે તે સહીત એને એ કહેજો. બાકીનું બધું શાંત. (મરી જાય છે).

હોરે:—હવે કુલીન હૃદય ફાટી પડે છે. સલામ, પ્રિય કુમાર, અને ફિર-સ્તાઓનું વળાવું ગાતું ગાતું તારી શાંતિ સુધી સાથે રહેજો ! પડખમ આ તરફ શા માટે આવે છે ? (અંદર કુચ).

(ફોરટિનબ્રાસ, અંગ્રેજ એલચીઓ અને બીજાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

ફોર:—ક્યાં છે આ દેખાવ ?

હોરે:—તમારે શું જોવું છે ? શોક અને અજાણી જોવાં હોય તો વધારે તપાસ મૂકી દો.

ફોર:—આ મૃત દેહોનો ઢગલો ઉત્પાતનો પોકાર કરે છે. અરે મગર મૃત્યુ, તારી અવિનાશી ગુફામાં કંઈ જ્યાફત તૈયાર થાય છે કે આટલા બધા રાજવી મનુષ્યોને આમ કુર રીતે તે એક ધાએ મારી નાંખ્યા ?

પ્રથમ એલચી:—દેખાવ ગમગીન છે; અને ઇંગ્લાંડના અમારા સમાચાર હવે કાંઈ કામના નથી: જે કર્ણોએ અમારું સાંભળવાનું હતું તે હવે નિર્જીવ થયા છે. એમની આજ્ઞા પાળવામાં આવી છે: રોઝનક્રાંઝ અને ગીલ્ડન-સ્ટર્ન ગતપ્રાણ થયા છે એમ કહીએ તો પણ અમારો ઉપકાર હવે કાણુ માનનાર છે ?

હોરે:—તમને શાખાસી આપવાની તેમના મુખમાં જીવનશક્તિ હોત, તોપણ તે મુખથી એ બનત નહિ: તેમના મૃત્યુને માટે એમણે આજ્ઞા જ કરી નહોતી. પરંતુ આ ફૂર બનાવ બન્યા તે વખતે જ બરાબર જ્યારે તમે આવો છો—તમે પોલાંડના વિગ્રહમાંથી અને તમે ઇંગ્લાંડથી—તો સૌ જોઈ શકે એવા ઉંચા સ્થળે આ શબ્દોને રખાવવાનો હુકમ કરો, અને આ બધું કેમ બનવા પામ્યું છે તેથી હજી સુધી અજ્ઞાત રહેલા લોકોને તે મને જણાવવા દો. અને વિષયી, ફૂર અને અમાનુષી કાર્યો, સમજ-ફેરથી થએલી ભૂલો, પ્રાસંગિક મરણો, સંજોગોને વશ થતાં ચતુરાઈએ જે મરણ નીપજાવ્યાં તે, અને તેમાં ઉદ્દેશ સમજવામાં જે ભૂલ થઈ છે તે, યોજના યોજનારના મસ્તક ઉપર જ પડી છે તે—આ સઘળું જેવું બન્યું છે તેવું જ હું તમને કહીશ.

ફોર:—ચાલો, અમીર ઉમરાવોને બોલાવી ત્વરાથી આપણે તે સાંભળીએ: મારા સંબંધમાં, હું દીલગીરીથી મારા બાગ્યને બેટું છું. આ રાજ્ય પરત્વે મારા કાંઈક હકો સ્મૃતિમાં છે; અને હાલના સંજોગો તે દેવા મને નિમંત્રણ કરે છે.

હોરે:—એ બાબત પણ મારે બોલવાનું છે; અને તેના મુખે બોલાયું છે તેથી બીજા વધારે પણ તેમાં બળશે: પરંતુ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે તુરત જ થવા દો, જોકે હજી માણસોનાં મન ઉશ્કેરાએલાં છે તોપણ; નહિતો રખેને કાવતરાં અને ભૂલોને લીધે કદાચ વધારે અનિષ્ટ બની જાય.

ફોર:—હેમ્લેટને, શરવીર સૈનિકની માફક, ચાર કપ્તાનો ઉંચા આસને લઈ જાઓ; કારણકે વખત આવ્યો હોત તો પોતે બરાબર શાહી વંશનો છે એમ ધણું કરીને એ સિદ્ધ કરી આપત: અને તેના સ્વર્ગવાસ માટે, સૈનિકનું સંગીત અને લડાઈની ક્રિયાઓ ઉચ્ચ સ્વરે પોકારો. લઈ લ્યો શબ્દો; આવો દેખાવ રણભૂમિને ઘટે છે; પરંતુ અહીં તો બહુ અસ્થાને છે. જાઓ, સિપાઈઓને અવાજ કરવા કહો.

(મૃત્યુ—કુચ. શબ્દોને લઈ બધા જાય છે. તે પછી તોપના અવાજ થાય છે.)

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો.

સુંદર અને વિદ્યાનંદ, અથવા પ્રેમનો ચિતાર. ભા. ૧ લો	
(ખીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૧—૪—૦
ચંદા અથવા દુઃખદ વાદળું અને વચ્ચે રૂપેરી દોરો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
બૂલિયમ સીઝર.	} દરેકના
ઓથેલો.	
મેઝર ફેરમેઝર અથવા થાય એવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ.	રૂ. ૧—૦—૦
ચંદ્ર-રમણ અથવા પ્રેમની આંટીધુટી.	રૂ. ૧—૦—૦
એમર્સનના નિબંધો.	રૂ. ૨—૮—૦
અદ્વૈત મુક્તાવળી.	રૂ. ૨—૦—૦
વેનિસનો વેપારી.	રૂ. ૧—૪—૦
યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ—ગૂ. વ. સોસાઈટી તરફથી છપાય છે.	

An Epitomie of Students' Deductive Logic (in Press.)

અદ્વૈત મુક્તાવળી.

વેદાંત જેવો ગહન વિષય પણ અહીં સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાવ્યો છે. ખરા જ્ઞાસુને આ પુસ્તકથી ઘણી તૃપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

શાવનગર—કર્તા પાસેથી.

અમદાવાદ—બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુદે.

,, ફાલ્ગુણીકર એમ. એમ. દવે, બાલાહતુમાન.

મુંબઈ— એન. એમ. અને કંપની.

“ ગૃહ શૃંગાર યાને બહાલાઓની યાદી ”

માટે

કયાં જશે અને શું પુછશે ?

ગભરાશે નહીં, ફક્ત નીચેના શીરનામાવાળા મકાનપર પધારો, જ્યાં-
આગળ તમારું દીલ ખુશ થાય તેવા સુંદર ફોટાઓ, એન્લાર્જમેન્ટો, તેમજ
પેઇન્ટીંગોના લાઇફ સાઇઝ આર્ટિસ્ટીક ચીત્રો જોવામાં આવશે.

હાફલાઇટ શેઇડવાળા નેચરલસીલ્વર તેમજ પ્લેટીનમ ઓમાઇડના
ફોટાઓ પાડી આપવા માટે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગ મુજબનો સ્ટુડીઓ તૈયાર
કરવામાં આવેલ છે.

અમારું સ્પેશીઅલ એન્લાર્જમેન્ટ તેમજ પેઇન્ટીંગ ખાતું, કે જ્યાં દરેક
માણસના ટેસ્ટ મુજબનું કામ કરવામાં આવે છે અને વળી મુદતસર.

નાના ફોટાઓને પણ ઓઇલ પેઇન્ટીંગની ઢગ મુજબ, ઓઇલ કલરથી
રંગી આપવામાં આવે છે, જે હમેશને માટે ઉત્તમ સુંદરતા સાથે ધણાજ
ટકાઉ રહે છે.

સદરહુ કામો મુજબના પ્રખ્યાતી પામેલા સ્ટુડીઓમાંથી અનુભવ મેળ-
વેલા કારીગરોના હાથથી કરી આપવામાં આવે છે.

ગમે તેવા જુના તેમજ નાના ફોટા ઉપરથી મોટા એન્લાર્જમેન્ટ તેમજ
પેઇન્ટીંગો તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે.

કામના પ્રમાણમાં ભાવ ધણાજ ઓછા રાખવામાં આવ્યા છે.

ફોટા સંબંધે કંઈ ઈચ્છા થાય તો પૈસા અને વખતના બચાવની ખાતર
અમારા સ્ટુડીઓની એક વખત મુલાકાત લેવાને પધારવાની વિનંતી કર-
વામાં આવે છે.

રીચીરોડ
બાલા હનુમાન પાસે.

}

એમ. એમ. દવે.
ફોટો આર્ટિસ્ટ-અમદાવાદ.

શ્રી ગૌરીકાન્ત ઔષધાલય.

આ ઔષધાલયમાં પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં દર્શાવેલી રીતિ મુજબ
ખનાવેલી દરેક જાતની ભરમો, રસો, ગોળાઓ, ચૂર્ણ, આસવ, મુરખ્યા,
ક્વાથ, મલમ, લેપ, તેલ, ઘૃત, તેમજ શીયાળા માટે દરેક જાતના પાક
અને ઉનાળા માટે ગુલકંદ તથા શરબત વગેરે તૈયાર મળે છે. દર્દીઓને
નિયમિત દવાઓ આપવામાં આવે છે, અને સર્વ પ્રકારની સલાહ
મફત આપવામાં આવે છે. વધુ વિગત માટે સૂચીપત્ર મંગાવી વાંચો.

વૈદ્ય ચુનીલાલ લાલજીભાઈ.

ખાડીઆ—અમદાવાદ.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહકૃત પુસ્તકો.

વસંધનો ઘેરો (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩૧.	૧૧
પાટણની પડતીનો પ્રારંભ ,, ...	૩૧.	૧૧
સોમનાથનું શિવલિંગ ,, ...	૩૧.	૧૧
સિંધ ઉપર સ્વારી ,, ...	૩૧.	૧૧
ધારાનગરીનો મુંજ ,, ...	૩૧.	૧૧
અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર ,, ...	૩૧.	૧૧
કાશ્મીર અને કેસરી ,, ...	૩૧.	૧
પ્રમોદા યાને દિલેર દિલારામ ,, ...	૩૧.	૦૧૧
વિમળા (સામાજિક નવલકથા) ...	૩૧.	૧
પિશાચ-મંદિર ભાગ ૧ ,, ...	૩૧.	૨
સુધરેલી સંગીતા... ,, ...	૩૧.	૧૧
લતા અને લલિતા ભા. ૧-૨-૩-૪ (દરેકનો) ૩૧.	૦૧૧	
વિદ્યાસાગર ભાગ ૧ તથા ૨ ,, ...	૩૧.	૦૧૧
બાદશાહ બારેબાદર ,, ...	૩૧.	૦) =
ચાંપરાજ હાડો અને સોનરાણી (નાટક) ૩૧.	૦૧૧	
બંગલગૃતિ (નાટક) ...	૩૧.	૦) =
કાન્તા (નાટક) ...	૩૧.	૦) =
કામરૂ દેશની કામિની (ડિટેકટીવ વાર્તા) ૩૧.	૧	
લક્ષ્મીમર-મંત્ર-માહાત્મ્ય (જૈન સ્તોત્ર) ૩૧.	૧	
નવ-દંપતિને શિખામણ (આરોગ્યનો ગ્રંથ) ૩૧.	૧૧	
કર્તવ્ય કૌમુદી (નીતિબોધક) ...	૩૧.	૦૧
ભૂતળ વિદ્યા (શાળોપયોગી) ...	૩૧.	૦) =
સુબોધક કથાપત્રક (નીતિબોધક) ...	૩૧.	૦૧

મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુબટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

